

Muukalainen tuli kylään

Ihmisen matkassa halki aikojen,
paikkojen ja tunteiden

Minna Säävälä

Väestöntutkimuslaitoksen
julkaisusarja D 61/2016

Väestöliitto

Koneen Säätiö on tukenut tämän kirjan kirjoittamista apurahalla.

Kustantaja: Väestöliitto, Väestötutkimuslaitos

© Minna Säävälä ja Väestöliitto

ISBN 978-952-226-180-9 (paperinen)

ISBN 978-952-226-181-6 (verkkajulkaisu)

ISSN 0357-4725

Kannen kuva: Brian Despain www.despainart.com

Taitto: Taittotalo PrintOne, Helsinki

Helsinki, 2016

Sisällys

1. Johdanto – Kuka pelkää mustaa miestä? 5
2. Me, muut ja tunteet..... 12
Tunnereaktiosta tunnekokemukseen
Tiede puhuu erilaisuudesta
Onko vierastaminen evoluution tulosta?
3. Ihmlslajin maailmanvalloitus – Matkamies maan32
Matkalla Afrikasta kaikkialle
Matkaava ihminen kohtaa toisen
Tapahtui nykyisen Euroopan ja Suomen alueilla
Rotunaisia ja rotumiehiä
Moniääninen "luolamies" meissä
4. Oman ryhmän paremmuuden jäljillä
– Kansa napaansa tuijottamassa68
Ryhmä on osa omaa moraalial
Ulkopuolisia myös ihannoidaan
Jos rakastan meikäläisiä niin vihaanko muukalaisia?
Sulle, mulle, meille – muttei heille?
Ryhmään kuulumisen edut
Sukukiintymys velvoittaa
Erojen tunnistamisen automaattisuus
5. Kuulumisen muovautuvuudesta
– Kuka kuuluu meihin? 108
Vähäosaisen on vaikeampaa sietää muukalaisia
Asenteet eivät aina ole hallittavissa
Ihmiskoe kertoo ryhmäytymisen mahdollisuuksista
Meikäläisyys tai muukalaisuus ei ole kiveen hakattua
Millaista on olla muukalainen?
Luottamusta etsimässä

6. Vieraasta on moneen – Pyhä paha muukalainen 133
Vieraanvaraisuus: olemme kunnan väkeä
Vieraus pyhittää
Lika ja inho
Muukalainen taudinkantajana?
Naimakaupat
7. Muukalaisuuden politiikka
– Sinun puolestas elää ja kuolla 163
Keitä ”me” olemme?
Kansallisvaltio elää sitkeästi
Kansaan kuulumisen poliittisuus
Onko etninen ryhmä sukua?
Kenen puolesta uhrautua?
Muukalainen poliittisena keppihevosenä
Uhka ja luottamus
8. Kuin ilmastoon sopeutumista..... 195
- Kiitokset
Teoksessa käytetyt pääasialliset lähteet

1. Johdanto – Kuka pelkää mustaa miestä?

Pelko ja viha kaupungin kaduilla
Pelko ja viha systeemin silmissä
Pelko ja viha lehtien sivuilla
Pelko ja viha ihmisten sydämissä
Pelle Miljoona: *Pelko ja viha* (1979)

Vahvoja tunteita on sykkinyt kaduilla, nettipalstojen sivuilla ja sydämissä syksyn 2015 turvapaikanhakijoiden määrän lisääntymisestä lähtien. Suomeen vuoden 2015 aikana päätyneet runsaat 30 000 turvapaikanhakijaa herättivät joissakin pelon ja vihan sekaisen tunneryöpy. Toiset taas ilmaisivat myönteisiä ymmärryksen, auttamisen ja empatian tunteita muukalaisia kohtaan. Tunteet ovat olleet pinnassa niin Suomessa kuin muualla Euroopassa jo ennen turvapaikanhakijamäärien kasvua. Viime vuosina tunneperäinen muukalaispuhe on muokannut vahvasti poliittista voimakenttää.

Muistatko hippaleikin muutaman vuosikymmenen takaa: kiinniottaja huutaa ”kuka pelkää mustaa miestä” ja kirkuvat lapset ryntäävät kohti kentän toisella laidalla siintävää turvaa? Nykyisiä ainakaan pääkaupunkiseudulla ei tätä leikkiä enää pelata noin huudellen, vaan ”musta mies” on korvattu ”mustekalalla” tai jollain muulla ilmauksella. Tuntuisi oudolta kiljua mustan miehen pelosta, kun koululuokasta tai päiväkotiryhmästä löytyy vähintäänkin muutama, jonka isä tai naapurin setä on ”musta mies”. Miksi häntä pitäisi pelätä, mitä mieltä on moisessa huudossa?

Turvapaikanhakijoiden määrän kasvuun liittyvien väkivalanteiden uutisointi on nostanut ”mustan miehen pelon” pintaan uudella tavalla. Puhutaan puskaraiskausten lisääntymisestä

ja murhapoltoista vastaanottokeskuksissa. Tänään luin lehdestä, kuinka Itä-Uudenmaan poliisi on kehottanut varovaisuuteen ulkomaalaisten lähestyessä ja pitämään puhelimen ulottuvilla hätänumeroon soittamista varten. ”Mustan miehen pelko” ei sittenkään ole jäänyt pelkäksi vertauskuvalliseksi leikiksi.

Kun Suomessa oli vähän tummaihoisia, ”musta mies” edusti eksoottista ja villiä, jota outona ehkä pelättiin. Musta mies ei välttämättä viitannut oman kokemuspiirin todelliseen ihmiseen, jolla sattuu olemaan tummapigmenttinen iho vaan mielikuvaan villistä afrikkalaisesta. Vaikkei Suomella ole koskaan ollut eteläisiä siirtomaita, osallisuus siirtomaa-ajan eurooppalaisten valloittajakansojen perinteeseen näkyy myös tšekäläisessä leikissä ja samastumisessa valkoiseen valloittajaan. Toisille leikin ”musta mies” on voinut yhdistyä romaneihin ja heidän ilmentämäänsä uhkaan, pääkaupunkiseudulla ehkä tataareihin tai muihin erinäköisiin muukalaisiksi koettuihin. Mutta keskeistä leikissä ei ole niinkään musta mies vaan sen kautta tarkentuva kuva itsestä.

Huudahduksessa yhdistyy muukalaisuus ja tunne – pelonsekainen kiihko. Huutamalla ääneen mustan miehen pelosta herätettiin eloon erilaisuuden aiheuttama uhka ja tunnistettiin se leikin varjolla. Toisaalta mukana oli myös ihastunutta kiinni jäämisen ja kosketuksen hetkeen liittyvää jännitystä. Leikki ei kerro vain mustan ihonvärin eksoottisuudesta vaan myös siitä, miten oppiminen vaikuttaa tunnereaktioihin. Huudahdus ja siihen liittyvä mielikuva nitovat yhteen jännittyneen, kihelmöivän kauhun ja toiminnan: pakoon pinkomisen.

Siirrytään ajatuksissa Intian maaseudulle Tamil Naduun. Olin tullut nuorena vapaaehtoisena kansainväliselle työleirille pieneen kylään. Illan hämärtäessä lähdimme juhliin toiseen, vielä pienempään ja etäisempään kylään, jota yhdisti muuhun maailmaan vain kinttupolku. Saavuimme aukealle, jossa kyläläiset seisoskelivat hehkuvan hiilikentän ympärillä odotellen illan ohjelmanumeroa, kuumilla hiilillä kävelyä. Me muutamat eurooppalaiset lähestyimme vailla sähköjä olevaa kylää pimeydessä, yhdessä intialaisten leirinvetäjien kanssa. Metelin ja

juhlinnan vuoksi meidän saapumistamme ei aluksi huomannut kukaan. Eräs paikallinen nainen kääntyi noin kolmivuotias lapsi sylissään. Kun lapsi yhtäkkiä näki pimeydestä saapuvan kalpeanaaman edessään, hänen silmänsä revähtivät pelosta lautasiksi. Suu vääntyi tukahtuneeseen kauhunhuutoon, ja hän tarrautui äitiinsä paniikissa. En ollut ennen sitä enkä sen jälkeen koskaan nähnyt niin puhtaan fyysistä ja välitöntä pelon ilmausta. Kaiken lisäksi sen herätti minun valkoinen naamani.

Lapsen järjettömän pelon hälventääkseni yritin hymyillä väkinäisesti ja puhua lapselle rauhoittavasti, mutta lapsen pelko vain paheni. Oli kuin ääni olisi vakuuttanut hänet lopullisesti siitä, että kyseessä täytyy olla aave. Pelko näytti tarttuvan myös äitiin. Tunsin itseni hirviöksi tai haamuksi, hävetti ja olin neuvoton. Saatoin vain perääntyä kauemmas. Jätin nyt jo hengen hädässä parkuvan lapsen rauhoittumaan.

Myöhemmin asuin intialaisella maaseudulla tutkimustyöni vuoksi. Muualla kuin omalla asuinpaikkakunnallani jouduin ainaisen huomion kohteeksi, mikä sai muistelemaan empatiaa tuntien koulullani muinoin käynnyttä afrikkalaista. Olin jatkuvan ihmetyksen, tuijotuksen, uteliaisuuden, hipelöinnin, ihastuksen, ylenkatseen ja toisinaan vihastuksenkin kohde. Kun olin asunut alueella noin vuoden, oppinut puhekielen ja sarin suurin piirtein luontevan käytön, markkinoilla eräs mies luuli minua samanlaisiksi paikalliseksi albiinoksi, jollainen hänen tyttärensäkin oli. Tuntui hienolta: en ollut enää joka tilanteessa itsestään selvästi muukalainen, vaikka olinkin erilainen. Olin oppinut kantamaan itseni suurin piirtein kuten paikalliset naiset, joten sulauduin joukkoon, niin paljon kuin se ylipäätään eri ihonvärisenä oli mahdollista.

Monella muullakin on samanlaisia kokemuksia – ei tarvitse olla antropologi tiedostaakseen erilaisuuden ja muukalaisuuden kohtaamisten alkavan olla monille jo arkipäivää. Yhä useampi kokee jossain tilanteessa olevansa muukalaisen asemassa. Muukalaisuus ei koske vain muita vaan nykymaailmassa satunnaisesti kaikkia. Käymme turistimatkoilla, naapuriin muuttaa ihmisiä muualta, menemme mukaan uuteen harrastepiiriin, lähdemme

työkomennukselle ulkomaille tai vaikkapa tyttäremme avioituu vierasmaalaiseen sukuun. Muukalaisuutta on monenlaista.

Uskaltaudun tässä tuomaan esiin omia erilaisuuden kokemuksiani. Ne voivat tuntua lähes naiiveilta ja vähäpätöisiltä, jos vertailukohtana on vaikkapa joidenkin ulkomailta Suomeen muuttaneiden ja näkyvään vähemmistöön kuuluvien kokemus ylittämättömältä tuntuvasta muukalaisuudesta. Eurooppalaista syntyperää olevan valkoihoisen kokemassa vieraudessa tai muukalaisena kohtelussa on vain häivähdys siitä muukalaistamisesta, jota tummempi-ihoiset ja erityisesti Lähi-idän muslimit ja afrikkalaistaustaiset joutuvat kokemaan länsimaissa ja osin Aasiassa. Syrjintä, alentuva kohtelu ja rasistinen väkivalta ovat monelle läsnä oleva tai mahdollisesti milloin vain pinnan alta ryöpsähtävä uhka, jonka alaisuudessa elämisen luonnetta on valkoihoisen ehkä mahdotonta täysin käsittää.

Kansallisuuteen tai etniseen ryhmään perustuva muukalaisuus tai meikäläisyys on polttava kysymys nyky-Euroopassa poliittisista syistä. Terroritekoon ryhtyvä epäinhimillistä kohteen tuhon arvoiseksi massaksi. Pelko värittää väistämättä erilaisten kohtaamisia ääri-islamistiterrorismin jälkeisessä tilanteessa. Vuoden 2015 aikana kasvanut turvapaikanhakijoiden virta Pohjois-Afrikan ja Lähi-idän suunnalta sekä siihen liittyvä uutistulva on tehnyt vierauden kohtaamisiin liittyvistä tunteista - pelosta, inhosta, uteliaisuudesta, kiinnostuksesta, myötätunnosta – useimmissa olohuoneissa ja kahvipöydissä kerrattuja tuntemuksia.

Pakolaisuuden ja siirtolaisuuden ilmiöillä on pitkät juuret modernissa historiassa, eikä tilanteessa sinänsä ole mitään uutta. Siirtolaisuusinstituutin Jouni Korkiasaaren mukaan Pohjoismaista lähti kolmasosa asukkaista Amerikkaan vuosien 1850 ja 1930 välillä: noin 2,5 miljoonaa ihmistä. Uudenlaiseksi nykytilanteen tekevät uuden median ja internetin kytkennät erilaisuuden kokemusten välittymiseen. Reagointi on nopeampaa kuin koskaan. Kokemukset välittyvät entistä vähemmän henkilökohtaisesti ja enemmän tiedonvälityksen kautta.

Muukalainen on enemmistön tunnereaktioiden armoilla.

Erottelu oman väen ja muiden välillä sekä siihen liittyvät tunnereaktiot tunnistetaan kaikkialla. Ihmisenä olemiseen kuuluu erottamattomasti ryhmäjäsentyys, kuuluminen ja ulkopuolisuus, me ja he — jollakin tavoin määritellyt meikäläiset ja muukalaiset. Ihmisen on mahdotonta hahmottaa omaa itseään ryhmän jäsenenä ilman erottelua meihin ja muihin. Muukalaisien kohtaamiseen usein kytkeytyvät kielteiset tunnereaktiot ovat sosiaalisesti ja poliittisesti ongelmallisia, koska ne heikentävät kohteensa mahdollisuuksia hyvään ja oikeudenmukaiseen elämään. Muukalainen on enemmistön tunnereaktioiden armoilla.

Arkielämässämme voimme havaita, että erilaisuuteen liittyy vahvoja kielteisiä tunnelatauksia mutta myös vetovoimaa, uteliaisuutta ja lumoa. Muukalaisen erilaisuus voi myös vetää puoleensa. Erilaisuus herättää toisinaan myös seksuaalista vetovoimaa ja romanttista kiinnostusta. Seurustelu ja parinmuodostus vieraskielisen tai muualta peräisin olevan puolison kanssa ei ole kovinkaan harvinaista. Mutta miksi eri ryhmää edustaviksi koettujen kohtaamiset ovat niin tunnepitoisesti värittyneitä? Ja miksi erityisesti syntyperään liitetyt ryhmäkuuluvuudet herättävät niin voimakkaita tunteita? Miten tunnereaktiot voivat olla niin erilaisia?

Tarkastelen muukalaisuutta ja vieraan kohtaamisia tunnekokemuksina, en niinkään kielen ja puhumisen kautta. Kieli, käsitteet ja puheen tavat ovat luonnollisesti keskeisiä erilaisuuden jäsentämisessä. Mutta viime vuosikymmenten ”kielellinen käänne” ihmiselämän tutkimuksessa ja muussa tarkastelussa on osaltaan jättänyt tunnekokemukset, ruumiillisuuden ja biologisuuden vähemmälle huomiolle. Nyt onkin alettu puhua tutkimuksen uudesta, ”affektiivisestä käänteestä”: huomio kiinnittyy nyt tunnepuoleen ihmisten käyttäytymisen ja toiminnan ymmärtämisessä.

Muukalaisuuden herättämien tunteiden ymmärtäminen ei ole vain uteliaisuuden sanelema kiehtova tutkimuskohde. Erilaisuuden, vierauden tai muukalaisuuden herättämät tunnereaktiot vaikuttavat ryhmien välisiin suhteisiin, ja nämä suhteet puolestaan heijastuvat takaisin tunteisiin. Erilaisuus on usein kielen

välittämä ja luoma valtasuhde tai se johtaa vallankäyttöön. Jotakin ryhmiä arvostetaan muita enemmän tai yksi ryhmä päättää muiden asioista. Pahimmillaan toinen ryhmä alistaa toista eikä ihmisarvoinen elämä toteudu kaikille. Val-

Erilaisuus on kielen välittämä ja luoma valtasuhde.

koihoiset eurooppalaiset – tai tarkemmin sanottuna heidän valtaapitävät väestöryhmänsä – ovat vuosisatoja käyttäneet hyväksi erilaisiksi määriteltyjä eri puolilla maailmaa.

Ihonväriin ja syntyperään liittyvä erilaisuus on ollut yksi keskeisimmistä muukalaisuuden määreistä ja samalla ihmisarvon mitta. Sitä on käytetty oikeutuksena kansojen alistamiselle, orjuudelle, käännätykselle ja jopa kansanmurhille.

Rasismi ymmärrettynä suppeasti ihmisen arvon määrittämisellä ihonvärin perusteella ei ole vain eurooppalaisten valkoisten valloittajien taakka. Esimerkiksi Intian monituhattuvuotisesta historiasta löytyy ihonväriin perustuva ihmisten luokittelu- ja alistamisjärjestelmä: mitä tummempi iho, sitä alhaisempi kasti-asema. Rasististen ihmisten luokitteluperusteiden löytyminen eurooppalaisen kulttuuripiirin ulkopuolelta ei luonnollisesti oikeuta tällaista alistamisen historiaa tai haluttomuutta tunnustaa vääryyksiä ja korjata niitä tässä ja nyt. Kun ymmärrämme paremmin, mistä muukalaisuuden herättämässä tunnereaktioissa on kyse, voimme koettaa ehkäistä kielteisiä seurauksia, joita hallitsemattomilla tunteilla voi olla heikommassa asemassa olevien ihmisten elämään kielellisesti ja kulttuurisesti edelleen monimuotoistuvissa yhteiskunnissa. Näin edistetään ihmisoikeuksien ja yhdenvertaisuuden toteutumista.

Yhteiskunta- ja kulttuurintutkimus lähestyy muukalaisuutta ennen kaikkea vallankäyttöön ja alistamiseen liittyvänä kysymyksenä. Tavanomaista on nähdä erilaisuus ja vieraus puhuntana, jossa toisista tehdään vähempiarvoisia ja hallittavia: näin vähennetään heidän mahdollisuuksiaan olla aidosti oman elämänsä toimijoita. Tuo tarina on jo tuttu ja varmasti paljolti tosi. Olen halunnut tässä teoksessa lähteä matkalle muukalaisuuteen toista, pitempää ajallista kaarta pitkin etsimään uutta näkökulmaa muukalaisuuden herättämien tunteiden tarkasteluun. Huomioin

ihmisenä olemisen pitkän menneisyyden sekä meikäläisyyden ja muukalaisuuden perimmäisen luonteen kaikille ihmisyhteisöille. Sosiaaliantropologina minua on haastanut kirjoittamaan halu kyseenalaistaa luutuneita arkiajattelun tapoja ja toisaalta myös halu ravistella toisinaan nurkkakuntaisuuteen taipuvaisia yhteiskuntatieteitä. Haluan kaivaa esiin erilaisuuden kohtaamisten kannalta kiintoisia seikkoja itselleni vieraammiltakin tieteenaloilta. Kaikki eivät katso hyvällä tällaista biologispohjaista lähestymistapaa ihmisen käyttäytymiseen ja sosiaaliseen elämään. Mutta voiko evoluution näkökulma avata uusia kysymyksiä ja tarjota vaihtoehtoisia vastauksia inhimillisen käyttäytymisen ymmärtämiseen?

2. Me, muut ja tunteet

*Tunnereaktiot ohjaavat välitöntä
suhtautumistamme muukalaisiin.
Tunnereaktiot kytkevät nykyhetken
ihmisen lajinkehityksen biologiaan.*

Muukalaisuus merkitsee sitä, että etäinen on lähellä.

Georg Simmel: *Suurkaupunki ja moderni elämä* (2005, 77)

Muukalaisen käsitteeseen kätkeytyy käsittämättömyyttä ja outoutta. Se viittaa ulkomaalaisuuteen, vieraaseen kansaan tai kieleen ja tapojen tuntemattomuuteen. Muukalainen määrittää, keitä kuuluu ”meihin” ja mihin raja meikäläisen ja muukalaisen välillä piirretään. Se on samaan aikaan kuulumista ja ulkopuolisuutta, jota sosiologian klassikko Georg Simmel on kuvannut oivaltavasti modernia elämää koskevissa esseissään. Muukalaisuus ei liity pelkästään moderniin elämään ja liikkuvuuteen, vaan muukalaisia on Simmelin mukaan kaikkialla, missä omavaraisuutta ei ole ja siten käydään kauppaa. Yhteisö tarvitsee ihmisryhmiä, jotka eivät ole kiinnittyneet maahan vaan liikkuvat ja liikuttavat tavaraa ja tietoa eri yhteisöjen välillä. Kauppias, olipa hänen taustansa millainen tahansa, on määritelmällisesti muukalainen, koska hänen toimintansa edellyttää irrottautumista maasta ja välittämistä. Tyypillisimmillään muukalaiskauppiaita ovat olleet Euroopan modernin ajan historiassa juutalaiset. Suomen kansanperinteessä ja taiteessa elää kuva kamasaksasta ja laukkuryssästä eli kiertelevästä kauppamiehestä. Sosiologi Geor Simmeliä lainaten, muukalainen on se, joka ”tulee tänään ja asettuu huomenna pysyvästi

aloilleen. Hän on siis jonkinlaisessa välitilassa. Muukalaisuus ei välttämättä edellytä irrallisuutta, vaan muukalainen voi asua pysyvästi. Muukalaisuus on määrittelykysymys.

Tätini avioitui Pohjois-Pohjanmaalle Sortavalasta tulleen Karjalan evakon kanssa. Kuinka ollakaan, mies oli kauppias kuten veljensä. He edustivat juuri tuota kauppaa käyvää muukalaista, joka otettiin avioliiton kautta osaksi ”meitä”. Tosin hänenkin elämäänsä näytti ainakin näin jälkikäteen arvioiden vuosikymmenestä toiseen määrittävän tietty muukalaisuus. Tiukan paikan tullen hänet asetettiin paikalleen suvun piirissä muistuttamalla rivien välissä, ettei hän kuulu ”tänne” samalla tavalla kuin muut – olihan hän ortodoksi ja karjalainen. Setä oli eksoottisen kiehtova mutta tuntui myös vähän kummalliselta. Hän puhui eri lailla kuin muut, ja hänellä oli muista poikkeavia tapoja, kuten Monopoli-konjakin maistelu. Tavat eivät välttämättä liittyneet hänen karjalaisuuteensa vaan ehkä ennemminkin kauppiaan elämäntyyliin, mutta muistan että ne helposti tulkittiin karjalaisuutena.

Kun muukalainen on asettunut taloksi, nykyisen virkamieskielen mukaan kotoutunut, hänen ei enää pitäisi olla muukalainen vaan osa yhteiskuntaa – ehkä vähemmistöä muttei enää muukalainen. Toisaalta ne ominaisuudet, jotka erottavat enemmistöstä pitävät helposti yllä jonkinasteista muukalaisuutta oleskelun pysyvyydestä huolimatta. Tuo muukalaisuus voi aktivoitua joissakin tilanteissa ja toisinaan olla vailla merkitystä. Muukalaisuuden ja meikäisyyden rajat vaihtelevat eri yhteyksissä. Se, joka luokitellaan muukalaiseksi yhdessä ympäristössä, on juuri samojen piirteiden vuoksi ”yksi meistä”, tavallinen, jossain toisessa ympäristössä. Muukalainen ei ole olento vaan suhteen ilmentymä: koettua erilaisuutta kuvaava määre meidän ja muiden välillä.

Muukalaiseksi luokiteltu on juuri samojen piirteiden vuoksi ”yksi meistä”, tavallinen, jossain toisessa ympäristössä.

Muukalais-sanana perussävy on kielteinen, sillä muukalaiselta tuntuu puuttuvan jotakin. Toiset puhuvat ikuisesta henkisestä

muukalaisuudesta, joka viittaa kuulumisen mahdottomuuteen ja osallisuuden puutteeseen. Psykoanalyttikko ja filosofi Julia Kristeva puhuu muukalaisuudesta, jota kaikki kantavat sisällään: ”Outo on minussa, meissä, olemme siis kaikki muukalaisia”. Muukalaiseen heijastetaan lumoutuneen kammontunteen vallassa kaikenlaista uhkaavaa, jota on vaikeaa omassa itsessään havaita, hallita tai kesyttää. Siksi suhde muukalaiseen on kaksijakoinen: toisaalta pelon vuoksi hallintaan pyrkivä, toisaalta muukalaisen oletetusta voimasta lumoutunut. Muukalaisuus voi olla myös sisäinen kokemus vailla ulkoisia tunnusmerkkejä. Jos tunnen alati ulkopuolisuutta, olen sisäisesti muukalainen.

Tapa määrittellä joitakin oudoiksi, vieraiksi tai muukalaisiksi kertoo enemmän määrittelijöistä itsestään kuin kohteesta. Erotteleminen meihin ja muihin on vahvinta silloin, kun puhumme näkyvästi tai kuuluvasti toiseen väestöryhmään kuuluvien kohtaamisesta. Vieraskieliset ja hyvin toisenlaisen ihon pigmentin tai hiukset omaavat koetaan helposti muukalaisiksi, kunnes toisin todistetaan. Nämäkin erot ovat tilannesidonnaisia: Jos tapaat mustaihoisen ranskalaisen omilla kotinurkillasi, hän on väistämättä muukalainen. Mutta jos tapaat hänet Amazonian viidakossa, silloin tunnette yhteenkuuluvuutta, olettehan molemmat eurooppalaisia. Karjalan evakkoja vierastettiin monin paikoin ja nimiteltiin ”ryssiksi”. Yhteinen kieli tai sama kansakunta ei välittömästi synnyttänyt me-tunnetta yhteisestä kielestä ja ulkonäöstä huolimatta.

Ihmisellä on kaikkialla halu luokitella ja siten hallita ympäristöään. On mahdotonta kuvitella maailmaa, jossa ei olisi meikäläisiksi ja muukalaisiksi määrittelyjä – kyse ei ole pelkästään alistamisesta tai valtakamppailusta. Määrittelyt ovat monia, mutta kaikki jaot eivät ole yhtä tyypillisiä tai nopeasti omaksuttuja. Vahvimmin ja erilaiset tilannerajat ylittävimmän meikäläisyyttä koetaan samaa sukupuolta olevien ryhmässä tai oman syntymäperheen kautta sukua olevien kanssa.

Periaatteessa kaukaisesta ja vieraaksi koetusta voi tulla oman perheen kiinteä jäsen: oma miniä voi olla taustaltaan kiinalainen tai kainuulainen, vävy ghanalainen tai loimaalainen. Lapsenlap-

sista tulee kiistämättömästi omaa väkeä, vaikkeivät he fyysisesti olisikaan näkyvästi samankaltaisia kuin isovanhempansa. Sama pätee ulkomailta adoptoituihin lapsiin. Heistä tulee sukulaisia kokemusten jakamisen myötä. Lapsen erilaisen ulkonäön huomaa vain silloin, kun muut kiinnittävät siihen huomiota. Muun muassa antropologi Signe Howell on kuvannut, miten adoption kautta perheenjäseneksi tullut lapsi sukulaistetaan erilaisten rituaalisten käytäntöjen avulla. Muukalaisuus ei siis ole pelkästään itsestään selvästi fyysisiin ominaisuuksiin liittyvä tosiasia, vaikka näkyvät syntyperään liittyvät piirteet, kuten ihonväri, ovat yleisiä muukalaisuuden luokitteluperusteita. Adoptiovanhemmat saattavat nähdä lapsissaan oman sukunsa piirteitä, vaikkei geneettisen perimän perusteella niitä olisikaan. Omaksumme perheessä kasvaessamme toimintamalleja ja ilmeitä, jotka myös luovat samankaltaisuutta.

Jokainen muukalaisena pidetty on jossakin kotonaan, koska jokainen on kasvanut jossain yhteisössä. Ikuinen muukalainen olisi sääliittävä ja jopa mahdoton olento. Tarpeeksi pitkään muualla asuneesta tulee muukalaisen kaltainen lähtömaassaan. Paluu lähtöyhteisöön vuosikymmenten jälkeen voi tuottaa kriisin, kun vuodet ovat kasvattaneet erilleen omasta taustasta. Meikäläiset eivät löydykään enää sieltä mistä heitä voisi olettaa löytyvän, niiden parista, jotka ovat fyysisesti ja kielellisesti omaa porukkaa. Matkustin 1990-luvulla junalla Delhistä Kolkataan (silloiseen Kalkuttaan). Samassa osastossa oli lähes 40 vuotta Englannissa asunut ja nyt ensimmäistä kertaa muuttonsa jälkeen vanhaan kotimaahansa käymään tullut eläkeikäinen intialaisnainen. Hän puhui kahta paikallista kieltä ja tunsivat tavat. Nainen valitti kaikesta Intiassa kokemastaan suureen ääneen ja haukkui paikalliset ihmiset maanrakoon, sekä englanniksi että hindiksi ja bengaliksi. Muut intialaiset matkustajat olivat vaivautuneita ja jupisivat käytävällä keskenään naisen kommenteista. Matkan jatkuttua tuntikausia osastossa istunut intialainen nuori mies ei enää voinut pidätellä itseään: hän antoi rouvan kuulla kunniansa, vaikka nuoremman miehen ei kuulu etenkään julkisesti arvostella itseänsä vanhempien toimia. Miehen mielestä

naisen ei enää pitäisi kutsua itseään intialaiseksi, koska hän oli menettänyt kaiken ymmärryksensä paikallista elämäntapaa ja ihmisiä kohtaan.

Puhun muukalaisesta ennen kaikkea vieraaksi ihmisyyhteisöksi määritellyn ryhmän edustajana, ”meihin” kuulumattomaksi tunnistettuna muukalaistamisen tuotoksena. Muukalaisuus on toki monimerkityksistä, muotoutuvaa ja ympäristöjen mukaan vaihtelevaa, mutta historialliset ja filosofiset pohdinnat muukalaisuuden luonteesta jäävät tästä eteenpäin taka-alalle. Pääpaino on meikäläisten ja meihin kuulumattomien tunnistamisessa, kohtaamisissa ja noihin tilanteisiin liittyvissä tunteissa, siis sosiaalisessa toiminnassa, tunnereaktioissa ja ihmislajin kehityshistoriassa niiden taustalla. Vaikkei muukalainen ole olento vaan suhteen ilmentymä, tuo ilmentymä kuitenkin luetaan joidenkin yksilöiden ominaisuuksista.

Vaikka ryhmäkuuluvuus voi perustua lähes mihin tekijöihin tahansa, syntyperään liittyviksi ymmärretyt erot ovat näistä erotteluista vahvimpia. Sosiaalipsykologian klassikon Gordon W. Allportin sanoin, kaikkialla maailmassa lapsen katsotaan kuuluvan vanhempiansa leimallisiin ryhmiin: sukuihin, kansallisuuksiin, uskontoihin ja niin edelleen. Syntyperä liitetään paitsi fenotyyppiin eli ihmisten fyysiseen ilmeeseen ja käyttäytymiseen, myös välillisesti kieleen, kulttuuriryhmään tai uskontoon. Kulttuuri, kieli tai uskonto ei luonnollisesti periydy vanhemmilta lapsille suoraan samankaltaisena eikä väistämättä. Kulttuurin, kielen ja uskonnon liittäminen syntyperään ei kuitenkaan ole pelkästään arkikokemuksen harhaa. Ryhmäidentiteetti, kieli ja uskonto voidaan ymmärtää siinä mielessä periytyvinä, että kasvatuksen kautta niillä on taipumusta siirtyä vanhemmilta lapsille ja kytkeä osa kulttuurisesta ryhmäkuuluvuudesta perimän yhteyteen.

Tämä kulttuurinen periytyminen vanhemmilta lapsille on jälkitekollisissa yhteiskunnissa muuttunut vähemmän väistämättömäksi ja sallii enemmän kiistoja, tulkintoja ja valintoja. Useimmissa maailmankolkissa kulttuurinen jatkuvuus perhesiteiden kautta on edelleen vahvaa. Yksilön ensimmäinen kieli on useimmiten vähintään toisen biologisen vanhemman kieli.

Vaikka uskontoa voi vaihtaa luopumalla vanhempien uskosta, kääntymällä toiseen uskontoon tai vaikka luomalla uuden uskonnon, lapset useimmiten omaksuvat vanhempiensa uskonnollisen suuntautumisen ja pysyvät vanhempiensa uskonnollisen ryhmän jäseninä. Modernissa yhteiskunnassa tämä uskonnon periytyvyys on tosin heikentynyt. Uskonnottomien tai passiivisesti uskonnollisten vanhempien lapsista varsin harvoin tulee uskonnollisia. Ihmiset muodostavat suhteellisen pysyviä kulttuurisia ryhmiä, koska ihmisillä on taipumus valita puoliseksi kielen, ulkonäön, arvojen, koulutuksen, uskonnon ja sosiaaliluokan mukaan suhteellisen samankaltaisia ihmisiä. Sosialisatio ei ole perinteen ja arvojen siirtoa yksi yhteen vanhemmilta lapsille vaan samalla kulttuuriset tavat ja perinteet luonnollisesti myös muuttuvat kaikkialla, hitaammin tai nopeammin. On kuitenkin pätevää ajatella, että ihmisten ryhmäkuuluvuuksissa on periytyvyyttä. Siksi ei ole ihme, että syntyperään luettavilla ominaisuuksilla on niin vahva tehtävä kuulumisten määrittäjänä.

Tunnereaktiosta tunnekokemukseen

Katselen peiliin. Näen pian viisikymmppisen kasvot, vaaleahkot päätä myöten painuneet suorat hiukset ja harmahtavanvaalean ihon. Aika tyypillinen keski-ikäinen talviasuinen suomalaisnainen. Toisenlaiseen peiliin katsoin pitkään vierailta mailla, erilaisen parissa, jossa olin poikkeus tavanomaisesta. Olen kotoisin pieneltä paikkakunnalta Pohjois-Pohjanmaalta, koulutettujen keskiluokkaisten vanhempien lapsi, joskin isovanhemmat molemmilta puolilta olivat pienviljelijöitä. Olen siis suomalaisen menestystarinan, vanhempieni koulutukseen perustuvan sosiaalisen nousun ja hyvinvointivaltion synnyttämä lapsi. Mutta miksi en jäänyt rakentamaan elämää tuolta tutulta pohjalta vaan halusin lähteä tarkastelemaan vierasta ja outoa ensin Helsinkiin ja sitten Intiaan ja Hollantiin, aluksi vapaehtoistoiminnan kautta ja myöhemmin pidemmäksi aikaa tutkimusta tekemään? Mikä muukalaisuudessa kiehtoi niin paljon, että oli päästävä pois tuttuuden parista ja astuttava muukalaisen rooliin?

Lähtemisissä outojen pariin ei sinänsä ole mitään outoa eikä harvinaista. Omat pienviljelijäkodeissa kasvaneet vanhempanikin olivat nuorina lähteneet opintojen vuoksi ulkomaille saakka, toinen Tukholmaan apteekkiharjoittelijaksi ja toinen Osloon eläinlääkäriksi opiskelemaan. Nuo siirtymiset olivat 1950-luvun alussa valtavia loikkia vieraaseen, etenkin kun vanhemmillani ei ollut mitään luontevaa kosketusta ruotsin kieleen. Vastanaineet isovanhempani puolestaan olivat lähdössä 1900-luvun alussa Oslon kautta valtameren yli Uruguayihin siirtolaisiksi. Ensimmäinen maailmansota puhkesi heidän odotellessaan laivan lähtöä Oslost, eikä laiva lopulta päässytkään lähtemään. Ei muuta kuin maitojunalla takaisin Suomeen. Liikkuvuutta on ollut yleisesti aiemminkin, vaikka usein se unohtuu globaalien nykyhetken ainutlaatuisuuteen tuodittautuessamme.

Jälkikäteen ajatellen, lähdin etsimään muualta peiliä, josta tarkastella itseäni ja nähdä olemassaoloni ääriviivat. Ja tuossa etsinnässä tunnereaktioilla ja tunnekokemuksilla oli merkittävä tehtävä. Jotkut menevät psykoterapiaan hahmottaakseen menneisyytensä ja kuulumisensa rajat – ehkä matkaaminen maailmalle on yksi tapa löytää missä ja mikä olen. Omat kokemukseni muokalaisten kohtaamisista sekä niihin liittyvät tunteet tuovat pintaan varmasti monien muidenkin elämässään kokemia erilaisuuden, muokalaisuuden ja outouden tilanteita.

Moraali ja tunteet käyvät käsi kädessä. Tunteista mieleen tulee yleensä sentimentaalisuus, tunteiden vietävänä oleminen, rakastuminen, sisäinen kokemus tai feminiinisyytys. Kun Väestöliitto julkisti kirjoituskutsun isille aiheesta ”Isien kielletyt tunteet”, jotkut vastaajat tulkitsivat isien kiellettyjen tunteiden viittaavan heidän kokemaansa vetoon muita naisia kuin puolisoaan kohtaan. Jotta voimme tarkastella erilaisuutta ja sen herättämiä tunteita hedelmällisesti, on lähdeittävä liikkeelle tunteiden käsitteen erittelemisestä ja kyseenalaistettava arkipuhe.

Sanakirjojen mukaan tunteet liittyvät joko ruumiillisten aistiärsytysten aiheuttamiin aistimuksiin, vaistonvaraiseen henkiseen tuntoon tai elämykselliseen kokemiseen. Arkikielessä tunteet määrittyvät usein järjen vastakohtana. Tunteet voivat olla

myönteisiä, kuten rakkaus, onni, halu tai myötätunto tai ne voivat olla kielteisiä, kuten pelko, viha, inho, suuttumus, suru tai häpeä. Osa tunteista liittyy omaan itseen kuten häpeä tai onnellisuus, osa on selkeästi muiden ihmisten tai esineiden herättämiä reaktioita kuten halu, suru, suuttumus, viha, myötätunto tai inho.

Tunteiden luonnetta on pohdittu niin taiteessa kuin monien tieteenalojen näkökulmista, mutta kaikki eivät puhu samasta asiasta. Arjessa harvoin huomioidaan, että tunteet ovat vahvasti ruumiillisia ja fysiologisia. Onkin tarpeen erottaa toisistaan tunnereaktio (affekti) ja tunnekokemus. Tunnereaktio liittyy jonkin aistiärsyksen aikaan saamaan neurokemialliseen tapahtumaketjuun. Aivot reagoivat johonkin ärsykkeeseen pitkälti vailla tietoista ohjausta ja saavat aikaan hormonierityksen kautta fyysisen reaktion: pulssin kiihtymisen tai hidastumisen, hikoilun, pupillien laajenemisen ja niin edelleen. Tässä mielessä tunne voi olla myös ihmisen itsensä tunnistamaton olotila: osa fyysisistä todellisuutta, johon ihminen tietoisesti tai tiedostamattaan ottaa suhteen.

Tunne reaktionä liittyy aistikokemukseen ja siten kytkee yksilön ulkomaailmaan. Tässä fysiologisessa, reaktion merkityksessä tunne on kuitenkin varsin erittelemätön, fyysinen tila, joka liittyy joko puoleensa vetämiseen tai luotaan työntävyyteen. Alkukantaisimmat tunnereaktiot lienevät seksuaalinen halu ja pelkoon liittyvä taistele tai pakene -reaktio. Selvyden vuoksi puhun jatkossa tunteista tässä fysiologisessa mielessä tunnereaktioina. Kuusi perustunnereaktiota löytyvät kaikkialta kulttuurista riippumatta, ja ne tunnistetaan kaikkialla kasvojen ilmeistä. Nämä perustunnereaktiot ovat viha, suru, ilo, pelko, hämmästyminen ja inho. Tunnereaktiot ovat nopeita eivätkä edellytä tiedostamista toimiakseen. Tämä piirre on syntynyt evoluution myötä, koska tunnereaktioilla, erityisesti vihalla, pelolla ja inholla, on ollut tärkeä tehtävä elämän turvaamisessa nopeissa tilanteissa. Tunnereaktiot auttavat ihmistä toimimaan tarkoituksenmukaisesti nopeaa reagointia vaativissa tilanteissa. Ruumiilliset tunnereaktiot kytkevät nykyihmisen osaksi evoluution muokkaamaa lajia. Ne kaikuvat viestejä varhaisemmilta vuosituhansilta ja vaikuttavat toimintaamme myös modernissa yhteiskunnassa.

Toisaalta tunteen ajatellaan olevan ihmisen sisällä, sisäisenä kokemuksena tai elämyksenä, jota ulkoapäin ei voi välttämättä todentaa ilman vuorovaikutusta. Emme voi esimerkiksi sydämen lyöntitiheyttä tarkkailemalla tai muiden ruumiillisten merkkien kuten ilmeiden perusteella päätellä varmasti, kokeeko joku myötätuntoa vai ei. Tunnekokemus liittyy ihmisen itsetutkiskeluun ja tiedostamiseen – tunne on itse havaittu henkinen tila, jonka ilmaisemisesta muille hän päättää. Tästä näkökulmasta tunteita ei voi olla ilman kieltä ja käsitteitä, joiden avulla ne muodostuvat, niitä tarkastellaan ja hahmotetaan. Tunteisiin rakennetaan syy- ja seuraussuhteita ja ihminen yrittää ymmärtää, mistä kokemuksessa on kyse.

Tunneilmauksissa on tunnetusti kulttuurisia eroja. Näistä on lukemattomia esimerkkejä populaarikirjallisuudessa ja antropologiassa, kuten vaikkapa joidenkin kaakkoisaasialaisten tapana nauraa kihertää silloin kun he tuntevat surua, tai tiibetiläinen tapana näyttää kieltä yllättyessä tai nolostuessa. Mutta onko eroja myös tunnereaktioissa? Ovatko ihmiset kaikkialla samankaltaisia pelon, hämmästyksen tai mielihyvän kaltaisten perustunteiden ilmauksissaan? Psykologit ovat tarkastelleet, mistä johtuvat japanilaisten ja amerikkalaisten varsin erilaiset tunneilmaukset. Onko taustalla erilaisia tunnereaktioita vai vain opittuihin ilmauksiin liittyviä eroja? Japanilaisia koehenkilöitä laitettiin katsomaan tunteita herättäviä filmejä, ensin muiden koehenkilöiden ja tarkkailijoiden läsnä ollessa, sitten yksin. Japanilaisten koehenkilöiden kasvojen tunneilmaukset olivat hyvin erilaisia riippuen siitä, oliko läsnä muita. Jos he olivat ryhmässä, kasvojen tunteisiin reagoivissa lihaksissa havaittiin mittalaitteistoilla hyvin niukkaa aktivoitumista. Kun samat henkilöt katselivat filmejä yksin, heidän ja amerikkalaisten kasvolihasten tunnereaktioissa ei ollut merkittäviä eroja. Näyttää siltä, että japanilaisten ”kasvojen” varjeleminen ja vähäeleisyys eivät merkitse tunnereaktioiden puuttumista.

Tunteissa ei ole kyse vain yksilöistä tai välittömästä vuorovaikutuksesta. Ne myös yhdistävät ihmisiä laajempiin ryhmiin. Ryhmäkuuluvuuden tunneluonne paljastuu erityisesti ääritilanteissa,

kuten vaikkapa vihaa pursuavassa mellakassa, hurmoksellisessa rock-konsertissa tai suvirteen hartaana yhtyvässä koululuokassa. Rituaalilanteet kuten häät, hautajaiset, valmistujaiset tai jumalanpalvelus ovat tunnesidonnaisia ryhmään kuuluvuuden tiivistymiä. Jatkuvat tunnekokemukset liittävät ihmiset ryhmiin myös arkielämässä. Tunteet ovat sidoksissa oikean ja väärän kokemuksiin, ja niiden avulla kuulutaan ryhmään.

Tunne järjen vastakohtana on tuttu arkiajattelusta. Ajatlemme helposti, että jotkut toimivat järkiperusteiden pohjalta, toiset taas ovat tunteiden vietävänä. Tunne ja järki eivät kuitenkaan ole aivotutkimuksen perusteella toistensa vastapooleja, vaan piirteitä samoissa päättely- ja toimintaketjuissa. Aivotutkija Antonio Damasio on kuvannut aivovamman vuoksi tunnekokemuksia vailla olevien mutta muuten täysin toimintakykyisten potilaiden sinänsä täysin rationaalista älyllistä toimintaa. Hän on todennut, etteivät nämä tunnevammaiset potilaat kykene toimimaan järkevästi ihmisten kanssa, koska heiltä puuttuu ikään kuin tilannetaju. Tunteet liittyvät asioiden arvottamiseen ja suhteiden ymmärtämiseen. Damasion mukaan affektiivinen, tunteisiin liittyvä puoli on välttämätön osa kaikkea rationaalista aivoaktiiviteettia. Ihmisaivojen syvimät osat, limbinen järjestelmä, ohjaavat esitietoista ja reaktioherkkää toimintaa, joka ihmiselle on yhteistä vaikkapa matelijoiden kanssa. Myös rationaalisenä ja päättelyä vaativana pidettyyn toimintaan aivoissa kytkeytyy aina tunnereaktioita ja syvempien aivoalueiden toimintaa.

Tunteiden kiehtovuus liittyy niiden olemukseen samaan aikaan sekä ruumiillisina ja biologisina että kulttuurisina ja käsitteellistettyinä. Koliikolla on kaksi puolta, joita on mahdotonta erottaa toisistaan. Toista puolta tarkastellessa olisi oltava tietoinen toisestakin puolesta, mutta molempia on vaikeaa katsella samanaikaisesti.

Arkiajattelussa oletamme helposti vieraan ja oudon herättävän vähintäänkin epäluuloa, jopa torjuntaa ja pelkoa. Ksenofobia – sananmukaisesti vieraan pelko – voi olla muukalaisiksi koettujen ihmisten torjuntaa tai pelkoa tai yleisempää vieraiden vaikutteiden vastaisuutta. Vieraan torjuva henkilö ei

välttämättä itse tunnista reaktionsa pohjalla olevaa pelkoa vaan voi kokea sen yhtä hyvin ylemmydentunteesta kumpuavaksi tai puhtaaksi inhoksi. Toisaalta on tärkeää huomioida käsitteellinen ero vieraspelon ja vieraan halveksunnan välillä. Esimerkiksi rasistista ajatussuuntausta kannattava ihminen ei välttämättä ole vieraspelkoinen. Rasisti voi pitää toisenlaisesta syntyperästä tulevia erillään pidettävänä siksi, että he ovat hänen mielestään yksinkertaisesti alempiarvoisia, vähemmän älykkäitä tai likaisia. Tunnetasolla hän ei kuitenkaan välttämättä tunne pelkoa noita alempina pitämiään kohtaan. Toisaalta voi olla vieraspelkoa, joka ei liity toisten pitämiseen alempiarvoisina. Outoa voidaan pelätä, vaikka häntä pidettäisiin ylempiarvoisena (ks. esimerkki kapteeni Cookin historiasta luvussa 6). Käytännön tilanteissa, joissa muukalaisiksi koettuja torjutaan, pelko ja ylemmydentunne kuitenkin usein sekoittuvat toisiinsa. Omaa ryhmäänsä ylempiarvoisena pitävä joutuu jo käytännön pakosta pidemmän päälle pelkäämään ”toisia”, koska alistetussa asemassa olevat luovat aina uhkaa vallitsevalle järjestelmälle.

Muukalaispelon vastapoolina on ksenofilia, muukalaiseen kohdistuva ihailu. Sekin perustuu epärealistiseen muukalaisen tai vieraan kuvaan mutta houkuttelevana ja kiehtovana. Ksenofilian kohteen ikuista erilaisuutta alleviivataan. Nämä molemmat tunnekokemukset ovat vääristyneitä omalla tavallaan ja eksotisoivat, romantisoivat tai demonisoivat

Muukalaiselle jää varsin vähän henkistä liikkumatilaa, jos häntä vastassa on eksotisoivia tai demonisoivia tunnepanssareita.

kohteensa. Muukalaiselle jää varsin vähän liikkumatilaa, jos häntä vastassa on tällaisia vahvoja tunnepanssareita. Pääseminen vuorovaikutukseen ihmiseltä ihmiselle ei ole helppoa kummasakaan asetelmassa. Mediatutkija Mikko Lehtonen ehdottaakin ksenosofian, muukalaista koskevan viisauden, asennetta: on pyrittävä kohtaamaan muukalainen ihmisenä ja suhtauduttava häneen vailla voimakkaita tunnelatauksia. Vaikka tämä on humaani pyrkimys, tunnereaktioita ei voi valitettavasti hallita tietoisien päätöksen avulla. Niiden synty on ajatusta nopeampaa.

On pureuduttava tunnereaktioiden syntyjuuriin ja pohdittava keinoja niiden hallitsemiseksi ja kanavoimiseksi.

Muukalaisuuden kohtaaminen on kietoutunut tunnepuheeseen ja tunnekokemukseen. Vilkaisemalla ”maahanmuuttokriitistä” keskustelua paljastuu, miten tunnepitoista argumentaatio on, puolin ja toisin. Puhetta sävyttää jatkuva moraalinen kuo-hunta ja tuohtumus. Keskustelussa ikonin asemaan on nostettu niin sanottu kukkahattutäti, aiemmin suosituksen pilkkanimen sosiaaliantta uudempi versio. Termi viittaa hentomielisiin, hyvinvointivaltioideologiaa puolustaviin ja muiden naiiveina pitämiin heikompiosaisia puolustaviin keski-ikäisiin naisiin. Kukkahattutädin keskeinen piirre näyttää tässä keskustelussa olevan myötätunto ja tunnesidonaisuus sekä siitä kumpuava epäitsekäs tyhmyys.

Nykyisen uuden kansallisuusajattelun kannattajat pitävät myötätuntoa vähemmistöjä kohtaan feminiinisenä heikkoutena, joka jättää ”haavoittuvan isänmaan” turmiollisten hyväksikäyttäjien armoille. Samanlainen keskustelun tapa näkyy monissa Euroopan maissa, muun muassa Britanniassa, jota kulttuurintutkija Sara Ahmed on kuvannut kirjassaan *The cultural politics of emotion*. Kansallisvaltio kuvataan äärinationalistien puheessa ikään kuin haavoittuvana ja herkkänä kehona, jonka kukkahattutädit tunteidensa johdattamana unohtavat suojata ulkoisia tunkeutujia vastaan. Todennäköisesti minua pidettäisiin varsin tyyppillisenä kukkahattutätinä. En vain kykene samastumaan tuohon kuvaan hyvántahtoisesta hölmöstä. Itse näkisin itseni mieluummin oikeudenmukaisuuden ja ihmisarvon puolustajana kuin hyväuskoisena höperönä.

Maahanmuuttokriitikoita – tai osuvammin maahanmuuttoa vastustavia – näyttää motivoivan suuttumuksen ja epäoikeudenmukaisuuden, jopa vihan tunne, kun taas he itse syyttävät toisella tavoin maahanmuuttoon ja maahanmuuttajiin suhtautuvia tunteidensa vietävänä olemisesta ja liian vähästä järjenkäytöstä. Mieleeni ovat jääneet Perussuomalaisten puheenjohtajan Timo Soinin keuhut Eero Heinäluomalle jo kauan sitten vuonna 2011 eduskuntavaalien alla, kun Heinäluoma ryhtyi vastustamaan

työperäistä maahanmuuttoa. Soini kommentoi sananmukaisesti: ”SDP otti järjen käteen”. Maahanmuuton vastustaminen ja muukalaiskammo olisivat siis järkeviä reaktioita, ja liikkuvuuden hyväksyminen taas jotain muuta, oletettavasti tunteiden vietävänä olemista ja tuomittavaa muukalaisihannointia. Tällaisessa keskustelussa jää helposti huomiotta se, että maahanmuuttovastaisuus perustuu vähintään yhtä vahvasti tunteisiin kuin maahanmuuton autuudesta saarnaaminenkin. Taloustieteilijöiden mukaan työvoiman liikkuvuus ei heikennä työllisyyttä vaan pidemmän päälle päinvastoin vahvistaa sitä talouden kasvaessa. Esteet työvoiman liikkuvuudelle ovat siis tunneperäisiä, eivät järkeen perustuvia, jos asiaa katsotaan talouden näkökulmasta.

Tiede puhuu erilaisuudesta

Muukalaisuuteen, maahanmuuttoon ja vähemmistöihin liittyvät keskustelut ja kiistat ovat olleet viime vuosina kiihkeitä ja politisoituneita. Kaikilla tuntuu olevan mielipide siitä, kuinka suvaitsevaisia olisi oltava, mikä on rasismia ja mikä ei tai kuinka suotavaa väestön kielellinen tai syntyperään liittyvä monimuotoistuminen on. Tässä kirjassa haluan astua hiukan etämmälle keskustelun päiväpolitiikasta ja katsoa, mitä eväitä tutkimus antaa muukalaisten kohtaamisten usein kiihkeidenkin tunnelausten ymmärtämiseen.

Biologian ja lajinkehityksen näkökulma ihmisen käyttäytymiseen ja yhteisölliseen elämään on herättänyt kiinnostusta viime aikoina. Kaikkein etäimmältä liikkeelle lähtevän näkökulman nykymaailman menoon tarjoaakin evoluutiotutkimus. Ihmisen lajikehityksessä nykyelämä on vain lyhyt hetki pitkässä tapahtumaketjussa. Voivatko tunnereaktiomme muukalaisen kohdatessa olla ihmislajin pitkän evoluution aikaansaamia väistämättömyyksiä?

Oma taustani tutkimuksessa juontaa sosiaali- ja kulttuuriantropologiasta, jossa viime vuosikymmeninä on keskitytty pääasiassa kulttuurisen erityisyyden tutkimiseen. Sosiaaliantropologi lähestyisi muukalaisten kohtaamisia vaikkapa tarkastelemalla,

miten yhteisöön kuulumisen ja ulkopuolisuus määritellään jossakin yhteisössä, ja mitä tällä on tekemistä heidän ihmisruumista kuvaavien symboliensä kanssa. Tämä lähestymistapa auttaa ymmärtämään asioita osana jotakin kulttuurista kokonaisuutta mutta vie vain toissijaisesti kohti ymmärrystä ihmisyyhteisöistä *yleensä*, ja silloinkin filosofisella tasolla. Olen tässä ottanut lähtökohdaksi yleistävän kysymyksenasettelun. Haluan tarkastella sitä, onko ihmisillä kaikkialla taipumusta tietynlaisiin tunnereaktioihin muukalaisen kohtaamisissa. Tuohon vastatakseni tuon esiin myös soveltuva evoluutiotutkimusta. Muukalaisuuden herättämien tunnereaktioiden ymmärtämiseksi on katsottava ihmislajin kehityshistoriaan.

Kun samaan keskusteluun tuodaan eri tieteenalojen tutkimustuloksia, on huomioitava niiden erilaiset oletukset ihmisyydestä ja ihmisluonnosta. Taloustieteessä sekä joissakin sosiologisissa ja evoluutiopsykologisissa teorioissa taustalla on ajatus perimmäisestä kaikkien sodasta kaikkia vastaan, jolloin ihmiselämä on kilpailua rajallisista voimavaroista tai yritystä saada valtaa. Ihmiskuva on suhteellisen raadollinen. Joillakin yhteiskuntatieteilijöillä näkökulma on hyvän tahtoisenempi: ajatellaan, että ihmiselön määräävä tekijä ei ole kilpailu vaan kulttuurisesti määräytyneen moraalisen hyvän tavoittelu omassa ja oman yhteisön elämässä. Marshall Sahlins, maailmankuulu kulttuuriantropologi, on huomauttanut sarkastisesti, että vain moderni länsimainen ihminen ajattelee polveutuvansa alemmista olennoista, eläimistä. Kaikki muut kuvittelevat polveutuvansa jumalista ja kokeneensa arvonalennuksen jonkin luvattoman teon vuoksi.

Antropologille tai kulttuurintutkijalle myös tiede tai tieteellinen ihmiskäsitys voi olla tutkimuskohde. Kaikilla ihmisillä ja ihmisyyhteisöillä on uskomuksia elämän ja ihmisen luonteesta. Tieteelliset tosiasiat eivät kykene puhumaan ihmiselle vailla kulttuurista kieltä, vertauskuvia ja muuta käsittejärjestelmää, jota tarvitsemme kokonaisuuksien hahmottamiseen ja jolla järjestämme havaintojamme. Myös tieteen tekijät ovat

Verisukulaisuus
tai verenperintö
on vertauskuva.

kulttuurisia olentoja. Esimerkiksi antropologi Emily Martin on osoittanut analysoimalla lisääntymislääketieteen oppikirjoja, miten munasolujen ja siittiöiden toimintatapojen tieteellisessä kuvauksessa käytetään hyväksi vakiintuneita kielikuvia naisten passiivisuudesta ja miesten aktiivisuudesta. Toinen kaikkialla läsnä oleva vertauskuva on ”verenperintö” tai ”verisukulaisuus”: verta käytetään geneettisen yhteyden vertauskuvana. Verellä ja geeneillä ei kuitenkaan ole sen enempää yhteyttä kuin vaikkapa munuaisilla ja geeneillä. Vaikka voimme käsitellä todellisuutta vain kielen ja kulttuurin avulla, se ei kuitenkaan poista tosiasiaa kielestä riippumattoman todellisuuden olemassaolosta. Ovulaatio tapahtuu miten tapahtuu ja geneettinen periytyminen toimii riippumatta siitä, miten sitä kuvaamme tai arvotamme tai olemmeko edes tietoisia koko asiasta.

Myös ihminen on eläinlaji, jonka käyttäytymiseen vaikuttaa sekä perimä että oppiminen. Jatkuvaa kädenvääntöä käydään siitä, kuinka määrävää ihmisen käyttäytymisessä on oppiminen ja missä määrin perimä pystyy saamaan aikaan käyttäytymistä, tunteita tai sairauksia. Evoluution näkökulma ihmisen käyttäytymiseen on kiistämättömän mielenkiintoinen, koska se tuo keskusteluun mukaan pitkäkestoiset ja hitaasti muuttuvat ilmiöt sekä ihmisiä ja muita eläimiä yhdistäviä tekijöitä. On tärkeää pitää mielessä, että darvinistisista näkökulmasta ihmistä tarkastelevat suuntauksukset ja oppialat ovat moninaisia eivätkä jaa kaikkia oletuksiaan. Yhteistä kaikille on luonnonvalinnan ylivertainen merkitys eliölajien, myös ihmislajin, kehityksessä. Sekä evoluutiotutkimuksesta että yhteiskuntatieteistä löytyy näkökulmia, jotka ovat antoisia vierauden ja muukalaisuuden herättämien tunteiden tarkastelussa.

Muukalaisuus ja meikäläisyys, kuuluminen ja ulkopuolisuus ovat ihmisen – ja myös kehittyneempien nisäkkäiden – elämään kuuluvia perusasioita. Ihmisryhmissä jaot meihin ja muihin ovat paljon monisyisempiä ja häilyvämpiä kuin suurempiin tunnereaktioihin käyttäytymisensä perustavilla eläimillä. Ihmiset käyttävät ryhmien ja itsensä määrittelyssä käsitteitä ja kieltä, joka ilmeisesti monilta eläimiltä puuttuu tai joka on ratkaisevasti

yksinkertaisempaa. Esimerkiksi tietoisuus yhteisistä isovanhemmista näyttäisi olevan vain ihmisellä. Sille rakentuvat sukulaisuus ja polveutuminen, jotka ovat keskeisiä muukalaisuuden ja etnisen yhteisön ymmärryksessä.

Onko vierastaminen evoluution tulosta?

Moni on vakuuttunut siitä, että on aivan ”luonnollista” vierastaa tai torjua muukalaisiksi, oudoiksi koettuja. Toiset taas haluavat nähdä vierastamisen puhtaasti kulttuurisesti synnyttynä ja kielellisesti välittyneenä. Kehityopsykologisesti vierastaminen on osa terveen yksilön kiintymyssuhteen kehitystä. Vieraan pelkoa havaitsemme jo alle 1-vuotiaiden käyttäytymisessä: noin 8 kuukauden iässä lapselle kehittyy tapa tunnistaa vierautta ja reagoida voimakkaasti vieraiksi eli oman lähiperheen ulkopuoliseksi koettuihin kasvoihin ja ääniin. Tämän reaktiotavan tuntee jokainen pienten vauvojen kanssa puuhaillut. Vierastamiseen suhtaudutaan kuitenkin eri tavoin eri puolilla maailmaa. Esimerkiksi Intiassa lapsia koetetaan kasvattaa jo vauvasta lähtien hyväksymään monta läheistä kiintymyssuhdetta ja olemaan ripustautumatta pelkästään omaan äitiin. Vierastaminen on reaktiotapana merkki siitä, että lapsi onnistuu erottamaan läheisen ja tutun vieraasta ja oudosta. Intialaiset kuitenkin koettavat saada vauvan mahdollisimman nopeasti ohittamaan vierastamisensa jollain muulla tavalla kuin kiidättämällä hänet äitinsä tai isänsä syliin, kuten meillä tehdään.

Monissa kokeellisissa tutkimuksissa eri puolilla maailmaa on havaittu täysikasvuisten muukalaismiesten herättävän kaikista vahvimpia pelon ilmauksia ja toisaalta miesten torjuvan vieraita keskimäärin vahvemmin kuin naisten. Tämän

on oletettu evoluutioviitekehityksessä liittyvän siihen, että muinaisista ajoista lähtien aikuiset miehet ovat edustaneet suurinta fyysisen aggression lähdeä ja vaaraa. Kyse olisi siis ihmiselle hyvin alkukantaisiin tunnereaktioihin liittyvistä kysymyksistä.

Koeasetelmissä havaitut toimintatavat eivät suoraan toteudu arjen monimutkaisissa tilanteissa.

Eri puolilla maailmaa on havaittu psykologisissa kokeissa, että miehillä on taipumusta olla “heimosidonnaisempia” kuin naiset keskimäärin: miehet ovat keskimäärin valmiimpia väkivallan käyttöön kohtaamisissa ja heillä on vahvempi taipumus vähätellä ulkoryhmän jäsenten inhimillisyyttä. Miehet käyttävät naisia herkemmin ulkoryhmäläisistä vihamielisiä stereotyyppioita sekä eläinmetaforia epämääräisen uhkaavissa tilanteissa. Näiden on ajateltu psykologisesti helpottavan valmistautumista mahdolliseen väkivallan käyttöön. Miehet näyttävät psykologisten kokeiden mukaan olevan myös naisia valmiimpia uhrautumaan oman ryhmän puolesta ryhmien välisen konfliktin vallitessa. Samankaltaisia tuloksia on saatu eri puolilla maailmaa, joten kyse ei ole vain länsimaalaisesta miehisen roolimallin mukaisesta käyttäytymisestä.

Psykologi Melissa McDonald ja kumppanit ovat julkaisseet kattavan katsauksen aiheeseen liittyvästä empiirisestä tutkimuksesta vuonna 2012. He tuovat esiin sen, että miehet näyttävät eri puolilla maailmaa suhtautuvan kielteisemmin nimenomaan ulkoryhmän miehiin, ei niinkään ulkoryhmän naisiin. Samoin ulkoryhmän miesten aikaansaama pelko on vahvempaa ja siitä on vaikeampaa saada luopumaan kuin naisia kohtaan koetusta pelosta. Näitä eroja McDonald ja kumppanit selittävät heijastumina ihmislajin kehityshistoriasta, jossa miesten taipuvaisuus oman ryhmän naisten turvaamiseen torjumalla ulkoryhmän miehiä on palkinnut paremmalla lisääntymismenestyksellä. Naisille on taas ollut hyötyä toimintatavoista, jotka ovat vähentäneet seksuaalisen väkivallan uhkaa, jota ulkopuolisten miesten on ajateltu merkitsevän. Tällaisia koeasetelmissa tuotettuja tuloksia on luonnollisesti arvioitava kriittisesti – vaikka miesten ja naisten välillä keskimäärin olisi jonkinlaisia säännönmukaisia pelkoreaktioiden eroja eri puolilla maailmaa, nuo erot saavat varsin erilaisen roolin eri yhteiskunnissa. Ja yksilöiden välisistä eroista ne eivät kerro paljoakaan, vain miesten ja naisten keskimääräisyyksistä.

Mielenkiintoisia tutkimustuloksia on saatu, kun naisten ulkoryhmiin suhtautumisen eroja on kokeellisesti tutkittu naisten kuukautiskierron eri aikoina. On käynyt ilmi, että valkoiset

koehenkilönaiset Yhdysvalloissa arvioivat mustien miesten kuvia kielteisimmän ovulaatiovaiheessa. Niillä naisilla, jotka pitivät itseään muita haavoittuvampina seksuaaliselle pakottamiselle, oli tämä ovulaatiovaiheen vaikutus voimakkaampi kuin muilla naisilla. Toisissa tutkimuksissa on saatu samanlaisia tuloksia silloinkin, kun kyse on ollut täysin kuvitellusta ulkoryhmästä, johon on liitetty fyysistä voimaa kuvaavia ominaisuuksia. Kyse ei siten ole pelkästään valkoisten ja mustien välisestä suhteesta Yhdysvalloissa. Sama tulos saadaan koetilannetta varten keksittyjäkin ryhmiä kohtaan. Keskeistä näyttää olevan juuri ulkoryhmän fyysinen koko ja sen kautta luotu potentiaalinen uhkaavuus. Pelko ei siis liity niinkään fyysiseen erilaisuuteen tai ihonväriin vaan siihen tosiseikkaan, että miehet koetaan uhkaaviksi monilukuisuutensa tai suuren kokonsa vuoksi.

Naisten suhtautumisessa muukalaisiksi koettuihin on siis eroja kuukautiskierron vaiheiden mukaan. Eroja löytyy myös raskaana olevien ja muiden naisten välillä. Ovulaation osalta vain jotkut naiset ovat tietoisia hormonaalisesta tilastaan, mutta naiset tietävät yleensä raskaudesta, joskaan ei aina heti varhaisvaiheessa. Kulttuurisidonnaiset käsitykset omaan tilaan liittyvästä haavoittuvuudesta voivat suurestikin vaikuttaa suhtautumistapoihin, joten raskaana olevien osalta kyse on monimutkaisemmasta kuviosta. Ovulaation havaittu vieraspelkoisuutta korostava vaikutus sen sijaan vaikuttaisi liittyvän puhtaammin hormonitoimintaan.

Naisten taipumusta olla ovulaation aikaan ja alkuraskaudesta muita naisia torjuvampia ja pelokkaampia muukalaisia kohtaan on selitetty esimerkiksi sillä, että vieraiden torjunta alkuraskaudessa on vähentänyt tartuntatautiriskiä. Se taas on parantanut jälkeläisten hengissä säilymisen mahdollisuuksia. Toisaalta ihmislajin varhaisempina aikoina ovulaation ja alkuraskauden aikaan on ollut tärkeää vahvistaa sidettä omaan ryhmään kuuluvaan isäkandidaattiin, jolla on merkitystä lapsen myöhemmin saamalle hoivalle ja siten selviytymismahdollisuuksille. Asiaa tutkineet Melissa McDonald ja kumppanit olettavat, että ulkoryhmän miehet ovat potentiaalisesti seksuaalisesti hyökkäviä.

Omaan ryhmään turvautumalla naisten on helpompaa turvata itsemääräämisoikeutensa ja jälkeläisten hengissä säilyminen näin ovulaation ja raskauden kriittisinä aikoina.

Hämmästyttävältä tosiasialta näyttää, että kuukautiskierrolla ja raskaudella on jonkinlainen yhteys naisen suhtautumiseen oman ryhmän ulkopuolisiin. Naisen hormonaalisella tilalla on myös havaittu olevan yhteys siihen, kuinka houkuttelevana miesten hajut tunnetaan ja millaisia miehiä kohtaan tunnetaan vetovoimaa. Muukalaisen herättämät tunteet eivät ole pelkästään kulttuurisesti määräytyneitä vaan niissä voivat vaikuttaa myös biologispohjaiset tekijät.

Outojen ja omaan ryhmään kuulumattomiksi koettujen toisinaan pintaan nostama pelko, epäluulo ja torjunta ei ole vain ihmislajin piirre. Samaa torjuntaa ja epäluuloisuutta löytyy myös monien eläinten käyttäytymisessä. Homo sapiens hyväksyy ulkopuolisia ryhmäänsä paljon helpommin kuin useimmat muut eläinlajit. Ihmisellekin tietty epäluuloisuus on voinut olla hyödyllistä selviytymisen kannalta: epäluuloisuus estää toisinaan joutumasta epäedulliseen tai vahingolliseen tilanteeseen. Ihmissuhteisissä tunnetaan yhtä lailla myös uteliaisuutta ja vetovoimaa vierasta ja outoa kohtaan. Evoluution viitekehyksestä ajateltuna uteliaisuudesta on ollut hyötyä selviytymisessä. Varovaisuus ja pelko ovat erityisen tärkeitä saaliseläimille kun taas pedoille selviytymishyötyä on uteliaisuudesta.

Ihminen poikkeaa eläimistä muun muassa siinä, että sosiaalisuus ja oppimiskyky ovat ajaneet ohi muiden lajien elämää hallitsevista biologisista välttämättömyyksistä. Pelokkuus ja rohkea uteliaisuus eivät sulje toisiaan pois, vaan elävät rinnan ihmislajin evoluution jäänteinä tai käyttäytymistapumuksina. Nyky-yhteiskunnassa uteliaisuus on muuttunut entistä merkittävämmäksi yksilön ja yhteisön menestystekijäksi. Uteliaat solmivat omaa asemaa vahvistavia sosiaalisia suhteita, luovat uutta ja heitä palkitaan siitä myös materiaalisesti. Uteliaisuus ja avoimuus erilaisuutta kohtaan ovat kiistämättömiä menestystekijöitä ihmisille ja yhteisöille, vaikka pidättyvästä epäluuloisuudestakin on toisinaan etua. Uteliaisuutta on tutkittu paljon vähemmän

kuin kielteisiä tunteita. Ehkä tulevaisuudessa ymmärrämme paremmin uteliaisuuteen liittyviä ilmiöitä tai syitä uteliaisuuden puutteeseen.

3. Ihmislajin maailmanvalloitus – Matkamies maan

*Matkaamista asuinsijoilta
toisille voi pitää ihmisen
lajityypillisenä ominaisuutena.*

outo 1.a. tuntematon, vieras. b. asiaa, paikkaa, tms. tuntematon, (asiaan) perehtymätön, tottumaton, äkkinäinen. 2. epätavallinen, erikoinen, omalaatuinen, omituinen, merkillinen, kummallinen, ihmeellinen, harvinainen

Nykysuomen sanakirja

Muukalaisuuden ja syntyperään liittyvän erilaisuuden kohtaamisen ytimessä on liikkuvuus – ihmisten siirtymiset alueilta toisille. Muukalaisuutta voi kohdata vain, jos liikkuu itse tai muut liikkuvat paikasta toiseen. Jos kaikki syntyisivät, eläisivät ja kuolisivat samassa paikassa, muukalaisuus pitäisi keksiä. Toisinaan näin käykin, kun jokin ryhmä tai kansa jakaantuu ja jotakin vähemmistöä aletaan kohdella muukalaisina. Silloinkin muukalaisuus määritellään viittauksella ulkopuolisuuteen: ajatellaan jonkin osan yhteisöstä olevan vaikkapa eläinten, jumalten tai avaruusolioiden jälkeläisiä. Muukalaisuuteen liittyy useimmiten jollain tavoin vieraaksi määritelty syntyperä. Nykyajan muuttoliike ja siirtolaisuus tuottavat nykyisin suurimman osan muukalaisuudesta. Muuttoliikkeen vuoksi on muukalaisuuden tuottamia tunnereaktioita itsessä ja muissa tärkeää ymmärtää.

Liikkuminen paikasta ja asuinalueelta toiseen ei kuulu vain nykyaikaan, vaan sillä on ollut tärkeä osa ihmiskunnan menneisyydessä. Nykymaailmassakin liikkumisella, lähdeillä ja

saapumisilla on kussakin yhteisössä omanlainen merkityksensä ja moraalinen värinsä. Esimerkiksi yhteisön elinkeinot, historia tai suhde ekologiseen ympäristöön luovat pohjan sille, millä tavoin omaan tai muiden liikkuvuuteen suhtaudutaan. Paimentolaisille liikkuminen merkitsee elämän ehtoa, parempien laidunmaiden etsimistä, kun taas peltoviljelijöille paikallaan oleminen on välttämätöntä ja kaiken hyvän ja arvostettavan lähde. Liikkeelle lähdetään peltoviljelyä harjoittavissa talonpoikaisyhteiskunnissa suuremmin joukoin vasta pakon edessä, nälän ajamina tai muun ulkoisen paineen pakottamana. Polynesian saarivaltioissa liikkuvuus ja muutto ovat puolestaan olleet keskeisiä yhteisöjen historiassa ja taloudessa. Sen varaan rakentuvat kosmologiset mallit ihmisestä, jumalista ja ajasta, kuten antropologi Jukka Siikala on kuvannut analysoimalla muun muassa Cookin saarelaiten kulttuurisia malleja. Matkaaminen saarilta toisille voi olla kosmologisen järjestyksen, ihmisyyden ja miehisen hyveen mitta.

Intialaiseen ajatteluun perehtyessäni kohtasin omastani poikkeavan suhtautumisen liikkumisen ja moraalisen hyvän suhteeseen. Perinteisessä kastihindujen ajattelutavassa pappiskastiin kuuluvien ei ole ollut soveliasta matkustaa pois asuinsijoiltaan eikä varsinkaan yli meren, koska se johtaisi vertauskuvalliseen epäpuhtauteen. Ulkomailla on mahdotonta varjella ihmisruumiin rituaalista puhtautta vierailta, saastuttavilta vaikutteilta. Tämä näkyy arjessa esimerkiksi suhtautumisessa muualla kuin omassa keittiössä valmistettuun ruokaan ja varsinkin ulkomaiseen ruokaan. Elimellinen ja jatkuva yhteys omaan, pyhään maahan ja sen jumaliin on niin keskeinen osa identiteettiä, että irrottautuminen maasta merkitsee äärimmillään hengellistä tuhoa. Sukupolvia poissa esivanhempien kotipaikalta asuneet voivat Intiassa sanoa olevansa kotoisin jostain tietystä esi-isien kylästä, vaikkeivät olisi koskaan edes käyneet siellä. Ajatus juontaa juurensa käsitykseen, että suvun syntysijat ovat vaikuttaneet koko suvun olemukseen määräävästi. Siellä asuvat myös sukujumalat, joiden palvonta on jälkeläisten tehtävä.

Liikkuvuus ei ole missään päin neutraali ja itsestään selvä ilmiö, vaikka lähes kaikkialla liikkumisen tarvetta on, olipa selityk-

senä ekologinen ympäristö, elinkeino, väestöpaine, uteliaisuus, puolisoiden etsintä tai valloituksenhalu. Pakolaisen muutto on täysin toisenlaista kuin elämäntapaan liittyvä liikkuvuus kuten paimentolaisuus tai vaikkapa ICT-alan erityisasiantuntijoiden globaali liikkuvuus. Kohtaamisten luonne vaihtelee osin mukaan, millaiset syyt ja kulttuuriset mallit selittävät liikkuvuutta.

Kun puhutaan muuttoliikkeen voimakkaasta kasvusta, on hyvä pitää mielessä useimpien nykyisinkin elävän siellä missä ovat syntyneet. Noin 97 prosenttia maailman ihmisistä asuu siinä maassa, jossa ovat syntyneet.

Kohtaamisten luonne vaihtelee osin sen mukaan, millaiset syyt ja kulttuuriset mallit löytyvät liikkumisen taustalta.

Jos katsotaan, mikä osuus ihmisistä elämänsä aikana *jossain vaiheessa* asuu muualla kuin

kotimaassaan, osuus on suurempi. Tästä ei ole tarkkoja tietoja, koska kehitysmaissa väestötilastointi ei ole luotettavaa. Muuttajalla on vaikutusta myös läheistensä elämään niin lähtömaassa kuin kohdemaassa, joten muuttoliikkeen vaikutukset heijastuvat laajempaan ihmisjoukkoon. Muuttoliikkeellä on erityisen vahva vaikutus joidenkin alueiden tai väestöjen tilanteeseen, ja valtioiden sisäinen muuttoliike on ajoittain merkittävää. Muistamme Suomen rakennemuutoksen ja muuttoaallon Ruotsiin 1950-luvulta 1970-luvulle. Nykyisin suurta muuttohalukkuutta on erityisesti Saharan eteläpuoleisen Afrikan maista, joissa tehdystä Gallupin tutkimuksessa puolet ilmoitti haluavansa muuttaa pois maastaan väliaikaisesti ja kolmasosa pysyvästi. Muutto jää useimmille afrikkalaisille vain haaveeksi, koska liikkuvuutta maiden välillä rajoitetaan tiukasti.

Suurin osa niistä maailman ihmisistä, jotka ovat muuttaneet maasta toiseen, on lähtenyt liikkeelle työn, elannon tai perheen perässä. Maailmassa on noin 230 miljoonaa maasta toiseen muuttanutta, heistä noin 20 miljoonaa on pakolaisia. Tosin määrä on tuosta noussut joillakin miljoonilla vuoden 2015 mitta. Enemmän pakolaisia asuu omassa maassa evakkoina. Maailman pakolaisista 87 % elää naapurimaissa köyhässä etelässä, joten joidenkin poliitikkojen tiuhaan viljelemä ohjenuora

pakolaisongelman hoitamiseksi oman maansa lähialueilla kuvaa jo olemassa olevaa tilannetta. Länsimaihin pystyy pakonsa ulottamaan vain noin yksi kymmenestä pakolaisesta, muut elävät kurjissa oloissa lähinnä pakolaisleireillä. Toivoisi, että lähialueilla pakolaisongelman hoitamista hokevat kannattaisivat myös kehitysyhteistyövarojen lisäämistä.

Pakolaiskysymyksellä on rajallinen merkitys koko muutto liikkeen ilmiökentässä, joskin pakolaisten määrä on viimeisen vuoden mittaan kasvanut. Sama vähäinen osuus näkyy myös Suomessa: noin 10-15 prosenttia kaikista ulkomailta muuttaneista on tullut turvapaikanhakuprosessin kautta Suomen asukkaiksi. Vuoden 2015 kesällä nousuun lähtenyt turvapaikanhakijoiden määrä kasvattaa myös Suomessa pakolaistaustaisten muuttajien osuutta kaikista muuttaneista lähitulevaisuudessa yhteen neljäs- tai viidesosaan kaikista maahanmuuttajista. Turvapaikanhakijoista arviolta vain joka kolmas saa oleskeluluvan Suomeen, joten määrät eivät ole valtavia vaikka turvapaikanhakijoita vuonna 2015 tuli yli 32 000.

Keskusteluissa maahanmuuttajalla tarkoitetaan aivan liian usein turvapaikanhakijaa tai pakolaista. Turvapaikanhakija ei virallisesti asu Suomessa vaan odottaa hakemuksensa käsittelyä täällä. Toisaalta hän on osa arkista ympäristöämme jopa useamman vuoden ajan, jos hakuprosessi venyy syystä tai toisesta. Turvapaikanhakija elää kipeässä väliaikaisuuden ja epävarmuuden tilassa. On kuitenkin hyvä muistaa, että maahan muuttaneiden yleisin syy Suomeen muuttoon on ollut perhe: avioliitto suomalaisen tai Suomessa asuvan kanssa tai maahan saapuminen perheenjäsenen työn, opintojen tai muun syyn vuoksi. Kansainvälistä suojelua saavien osalta ydinperheen jäsenten muuttoa maahan on vuonna 2016 kiristetty voimakkaasti ottamalla heillekin käyttöön varsin korkeita tuloedellytyksiä.

Maailman maista suurimmat maahanmuuttajien osuudet väestöstä löytyvät Lähi-idän maista. Kuwaitissa asuvista 62 prosenttia on ulkomailla syntyneitä, Jordaniassa 39 prosenttia. Australiassa vastaava luku on 20 prosenttia, Suomessa vajaat 6 prosenttia. Historiallisesti ihmisten liikkuvuuden lisääntyminen

liittyi voimakkaaseen väestönkasvuun Euroopassa 1600-luvulta lähtien sekä siirtomaavallan aikaan. Siirtomaihin perustettiin plantaasiviljelmää ja kaivoksia sekä rakennettiin rautateitä, joissa tarvittiin paljon työvoimaa. Työvoimaa rahdattiin orjina Afrikasta ja myöhemmin sopimustyöläisinä esimerkiksi Intiasta Karibialle ja Kiinasta Etelä-Afrikkaan. Kun Euroopassa ei riittänyt työtä ja toimeentuloa kasvavalle väestölle, eurooppalaisia lähti muun muassa Amerikkaan, Australiaan ja Afrikkaan.

Kehitysmaiden vapauduttua siirtomaaherruudesta ja väestömuutoksen alettua kuolleisuus alkoi laskea. Väestö alkoi kehitysmaissa kasvaa nopeasti, ja syntyi halua lähteä kehittyneisiin maihin ansaitsemaan elantoa. Maahanmuuttotutkimuksen mysteeri on yhä edelleen se, miksi vaikeista ja jopa sietämättömistä oloista huolimatta suurin osa ihmisistä ei lähde asuinsijoiltaan minnekään. Yleensä kaikkein kurjimmat eivät lähde siirtolaisiksi, vaan ne, joilla menee olosuhteisiin nähden hiukan paremmin. Toisaalta suuri kurjuus, esimerkiksi nälkä, voi ajaa ihmisiä joukoittain liikkeelle, kuten kävi myös Suomen viimeisissä nälkähädissä vuosina 1866 ja 1868. Nälkiintyneet kerjäläisjoukot kiersivät maata jalan etsimässä syötävää ja nälkävuosina kahdeksan prosenttia maan väestöstä kuoli nälkään ja tauteihin.

Koska eurooppalaisen liikkuvuuden viime vuosisatoja on leimannut halu valloittaa ja alistaa muita alueita raaka-aineita ja työvoimaa tuottaviksi siirtomaiksi, on tullut mahdottomaksi puhua kohtaamisista eri taustoja edustavien ihmisten välillä ilman tuon valtasuhteen taakkaa. Valkoihoisten (vai pitäisikö puhua vaaleanpunaisista, kuten Salman Rushdie on ehdottanut) suhtautuminen toisenvärisiin on Euroopan pitkän ja alistavan historian värittämää, eikä nykytilannetta voi ymmärtää ottamatta huomioon käsitystapojen syntyhistoriaa. Vaikka suomalaiset yleensä näkevät itsensä irrallaan siirtomaahistoriasta, samastumme valkoihoisiin eurooppalaisiin suhteessa muuhun maailmaan. Täällä asuvat ihmiset ovat hyötäneet muiden maiden siirtomaavallan ajasta koska olemme olleet osa länsimaista kauppajärjestelmää vuosisatoja.

Kulttuurihistorian professori Marjo Kaartinen on kuvannut kirjassaan *Neekerikammo* suomalaisen Afrikkaan ja sen asukkai-

siin suhtautumisen kehittymistä. Hän on eritellyt suomalaisten matkakirjailijoiden, lähetyssaarnaajien ja taiteilijoiden kirjoituksia Afrikasta ja kuvannut niiden pohjalta suhtautumistapaa afrikkalaisiin neekerikammoksi: ”suomalaisille afrikkalaiset ovat olleet niin outoja, että heitä on kammottu.” Kaartinen kertoo, että länsimaisen kulttuurin yksi tärkeimpiä ajattelutapoja on asioiden luokittelu ja tyyppittäminen. Kun tähän yhdistetään vieraan pelko, joka hänen mukaansa on turvallisuuden tunteen hakemista, seurauksena on rasismia. Se puolestaan on Kaartisen sanoin ”uhkaavan torjumista: varmistusta, että toinen ei kaikessa mustuudessaan olisi osa itseämme”. Kaartisen kuvaamat kirjoitukset Afrikasta eivät kuitenkaan mielestäni ole niinkään kammon ja pelon kuin alentuvuuden tai eksotisoinnin värittämiä. Tämä pelon ja halveksunnan välinen ero jää turhan usein tekemättä, osittain rasismin käsitteen monimerkityksyyden vuoksi.

Länsimaiden kehityksen historia on jättänyt valtavan painolastin suhtautumiselle ulkopuolisiksi määriteltyihin. Etnosentrismi, oman kansan erinomaisuutta korostava ajattelutapa tai muiden pitäminen alempiarvoisina ei kuitenkaan ole vain länsimaiselle ihmiselle tyyppillinen pahuuden ja vallanhimon ilmentymä. Yleensä sivuutetaan kokonaan kysymys siitä, voisiko vieraspelon tai muiden kohtaamisiin liittyvien tunnereaktioiden taustalla olla myös yleisinhimillisiä toimintamekanismeja, jotka saavat erityispiirteensä historiallisesta ja yhteiskunnallisesta yhteydestä. Tässä lähden erittelemään sitä, heijastuuko vieraspelossa tai muissa muukalaisten herättämissä tunteissa jotakin muutakin viime vuosisatojen historiallisten tapahtumien painolastin lisäksi. Väitän, että myös pitemmän historian ja esihistorian tarkastelu, jopa ihmislajin koko kehityskaareen saakka, antaa uudenlaisen näkökulman ymmärtää nykyihmisenkin suhtautumista muukalaisuuteen.

Valkoihoisten eurooppalaisten vallankäyttö muualla maailmassa ja muiden käsitteellistäminen alempiarvoisina vaikuttaa erityislaatuselta pahuuden ilmentymältä ja seurausten vakavuuden suhteen se sitä onkin. Kyseessä ei ole valkoisuuteen ole-

muksellisesti liittyvä ominaisuus. Eurooppalaiset ovat historian oikkujen, raa'an väkivallan ja osin myös pirullisen kekseliäisyyden seurauksena saavuttaneet aseman, jossa heidän on ollut mahdollista hallita muita ja vahvistaa omaa erinomaisuuden tunnettaan. Samankaltaisia valtasuhteita kuin eurooppalaisten ja alusmaiden tai myöhemmin kehitysmaiden ihmisten välillä on löydettävissä esimerkiksi japanilaisten toiminnassa Kaakkois- ja Itä-Aasiassa, mongolien toimissa Euraasiassa keskiajalla tai nykyisessä Etelä-Afrikassa vallitsevassa vieraspelossa muualta Afrikasta peräisin olevia siirtolaisia kohtaan.

Nuorena lähdin vapaaehtoisille työleireille Intiaan päässäni historiallista tietoa siirtomaavallan aikaisista vääryyksistä ja brittien alentuvasta ja sortavasta suhtautumisesta paikallisiin. Jouduin kasvotusten arkisten ja julmien alistamisen tapojen kanssa, joita alimpien kastien ihmiset joutuvat sietämään ylempiensä taholta kylissä. Saastuttavina pidettyjä tapoja noudattavat länsimaalaiset ovat yhtä kaikki myös alempiarvoisia yläkastisen hindun silmissä, joskin valkonaamoja voidaan arvostaa varallisuuden, vallan tai koulutuksen vuoksi. Erään intialaisen ystäväni äiti puhui kerran tyttärelleen muistamatta että osaan heidän kieltänsä telugua. Hän käytti minusta samaa persoonapronominia jolla viitataan eläimiin. Palvelijoistakin puhutaan arvostavamin, kastittomia lukuun ottamatta. Telugun kielessä on neljä eri hän-sanaa, joilla voidaan ilmaista erilaisia arvostuksen asteita ja hierarkiaa puhujan ja kohteen välillä. Alempiarvoisuuteni oli vanhalle brahmaaninlaiselle itsestään selvää.

Oli pakko kohdata se tosiasia, että alistamisen, välineellistämisen ja toisen eläimellistämisen osaavat varsin hyvin myös muut kuin länsimaiset ihmiset. Kaikkea vääryyttä kehitysmaissa ei voi selittää siirtomaavallan vaikutuksella, vaikka sillä onkin pitkät vaikutuksensa hyväksikäytetyissä yhteiskunnissa. Universaali ihmisarvo ja tasa-arvon ihanne eivät ole itsestäänselvyksiä kaikkialla edes ihanteina.

Eurooppalaisen siirtomaavallan erityispiirre moniin aiempiin valloittajiin ja alistajiin verrattuna on ollut halu oikeuttaa valloittaminen moraalisella tehtävällä, sivistämisellä, pelastamisella

ja alamaisten muuttamisella. Usein tämä on saanut kristillisen kaavun toisten sielujen pelastamisena. Esimerkiksi sosiaaliantropologi Ralph Grillo on kirjoituksissaan osmanien valtakunnan toiminnasta ja valloituksista todennut, että osmanit yleensä jättivät valloitetut kansat huolehtimaan omista asioistaan omien yhteisöjensä parissa, kunhan he maksoivat veronsa. ”Dynastiset valtakunnat ja hallitsijat olivat yleensä vähemmän huolissaan alamaistensa kansallisesta identiteetistä ja kulttuurisista arvoista kuin heidän veronmaksukyvystään ja työvoiman tuotostaan.” Tämän vuoksi ei eriytymistä omiin asuinalueisiin ja yhteisöjen sisäistä omaa valtarakennetta tai eri uskontoa pidetty huonona asiana. Vaikka jonkin verran ihmisiä pakkokäännyttiin islamiin osmaniaikana, oli pakottaminen vähäistä suhteessa osmanien valta-aseman antamille mahdollisuuksille kääntymään. Yleensä he antoivat paikallisten pitää uskontonsa ja käytäntönsä. Kolonialismin ajan tapa suhtautua alamaisten erilaisuuteen perustui puolestaan toisenlaiselle, modernille pyrkimykselle sivistää ja hallita, tunkeutua alamaisten perhe-elämään ja pään sisään ja muuttaa heitä (joskin tässä oli erilaisia painotuksia eri siirtomaavaltujen välillä). Valloittamiselle haluttiin antaa moraalinen oikeutus, jottei sen perimmäinen luonne hyväksikäyttönä olisi ollut niin silmiinpistävä.

Ei ole mitenkään mahdotonta kuvitella maailmaa, jossa nykyisenkaltainen hegemoninen asema olisikin vaikkapa kiinalaisilla, joiden omahyväiseen vallankäyttöön kaikkien muiden olisi alistuttava. On hyvä hiukan etäännyä yksittäisistä historian ja nykypäivän kuohuttavista epäoikeudenmukaisuuksista, jotta pystyisimme tarkastelemaan muukalaisen aikaansaamia tunteita vähän vahvemmin analyttisistä näkökulmista. Vain näin voimme löytää avaimia noiden tunnereaktioiden käsittelyyn ja hallintaan.

Matkalla Afrikasta kaikkialle

Viimeisen vuosituhannen aikana ihmisten liikkuvuuden mitatakaava ja välineet ovat olleet hyvin erilaisia kuin aiemmin. Mutta mitä tapahtui kymmenien ja jopa satojen tuhansien

vuosien aikana ennen viimeisten runsaan 500 vuoden löytöretkiä ja siirtomaavallan ajan kuohuntaa ja julmuuksia, joista nykyiset muukalaisuuden ilmiöt suurelta osin tuntuvat saavan värinsä? Onhan ihmisiä kulkenut paikasta toiseen ja kohdannut muukalaisia aiemminkin. Liikkumisvälineiden kehitys, ensin valtamerikelpoiset purjelaivat ja myöhemmin höyryvoimalla ja polttomoottorilla toimivat liikennevälineet lisäsivät liikkuvuutta ratkaisevasti verrattuna kanootteihin, jalkapeliin, hevosiin, kameleihin tai kärryihin.

Jos tarkastelemme hiukan nykyistä tieteellistä käsitystä ihmislajin synnystä ja levittäytymisestä maailmaan, saamme

Nykyihmislajin kehityshistoria heijastuu edelleen ihmisten tunnereaktioissa.

pitkän aikavälin kuvan erilaisuuden kohtaamisen muutoksista ihmisen lajikehityksen aikana. Ihmislajin maapallolle levittäytymisen tapa auttaa

ymmärtämään joitakin muukalaisten kohtaamisiin liittyviä käyttäytymisen ja tunnekokemusten piirteitä. Evoluutiopsykologit ja käyttäytymisekologit ajattelevat, että nykyihmislajin noin 150 000 vuoden kehityshistoria on jättänyt jälkensä siihen, miten ihmiset modernissakin yhteiskunnassa toimivat ja erityisesti siihen, miten ihmiset tuntevat. Vaikka olosuhteet ovat muuttuneet valtavasti, ovat ihmisen monet psyykkiset toimintamekanismit evoluutiopsykologian näkökulmasta pitkän kehityshistorian sanelemia: ne ovat ihmisen psyyken toimintatapumusten sopeutumia aiempaa selviytymistä ja lisääntymistä varten. Siksi nuo toimintamekanismit vaikuttavat edelleen esimerkiksi parinvalinnassa, lastenhankkimisessa, kuluttamisessa ja muukalaisten kohtaamisissa. Käyttäytymisekologia puolestaan tarkastelee käyttäytymistä sopeutumana ympäristöön vailla sen suurempaa kiinnostusta psyykkisiin mekanismeihin.

Olipa näkökulma kumpi tahansa, kymmenien ja jopa satojen tuhansien vuosien ajan varhaisempien ihmisten kohtaamiset ja liikkuvuus maapallolla ovat olleet merkittävä seikka lajin hengissä säilymiselle. Biologien mukaan ihmislajin kyky sietää muista ryhmistä tulevia lähellään ja ottaa heitä oman ryhmän

jäseniksi on vertaansa vailla eläinkunnassa. Kädellisiä apinoita ja ihmisiä tutkinut antropologi Sarah Hrdy on kuvannut ihmeksi sitä, kuinka lentokoneellinen toisilleen tuntemattomia ihmisiä kykenee viettämään rauhallisesti ja nujakoimatta tunteja suljetussa kopissa, vierä vieressä istuen. Vastaavassa tilanteessa lähimmät eläinkunnan pikkuserkkumme simpanssit repisivät raivoissaan toisensa kappaleiksi. Miten ihminen kykenee lajina tällaiseen tunteiden tyyneyteen toisia kohtaan? Kyse ei ole pelkästään tiedollisesta hallinnasta vaan myös tunnereaktioiden erilaisuudesta verrattuna muihin eläimiin. Tällä kaikella on oma lajinkehityksellinen historiansa.

Nykyisin väestögenetiikan tutkijoilla ja muinaisia kädellisten fossiileja tutkivilla paleontologeilla on varsin laaja yhteisymmärrys ihmislajin alkuperästä ja esihistorian pääpiirteistä, vaikka yksityiskohdista kiistellään ja uusia mullistavia tutkimustuloksia julkaistaan tiuhaan. Ihmislaji on haarautunut yhteisestä edeltävästä lajista nykyisten simpanssien ja gorillojen kanssa. Yleinen lausahdus ”ihminen on kehittynyt apinasta” ei pidä paikkaansa nykyisen evoluutiotietämyksen valossa. Sekä nykyiset apinat että ihmiset ovat kehittyneet varhaisemmista, yhteisistä esimuodoista. Simpanssit ja gorillat, läheisimmät lajimme, ovat ikään kuin ihmisten pikkuserkkuja, eivät esivanhempiemme jäänteitä. Läheisin sukulaislajimme simpanssi ja nykyihmisen esimuoto haarautuivat esimuodostaan noin 3–5 miljoonaa vuotta sitten. Tämä voidaan todeta vertailemalla ihmisten ja simpanssien DNA-karttoja ja soveltamalla eroihin tietoa geenien tavanomaisesta mutaatiovauhdista.

Nykyihminen *homo sapiens* haarautui edeltäjistään noin 150 000 vuotta sitten. Väestögenetiikan tutkijat ovat tulleet haplotyyppien - varsin muuttumattomina pysyvien, lähellä toisiaan kromosomissa tai mitokondrioDNAssa sijaitsevien geenien tai emäsparien yhdistelmien - levinneisyyttä ja mutaatioita tutkimalla siihen tulokseen, että nykyihminen on kehittynyt ensin Afrikan mantereella, todennäköisesti sen itä- tai eteläosissa, josta se on lähtenyt leviämään muualle Afrikkaan noin 100 000 vuotta sitten. Afrikasta nykyihminen levittäytyi muille mantereille,

aluksi nykyisen Lähi-idän ja eteläisen Aasian alueille noin 60 000 vuotta sitten (mantereiden ja merien asemat poikkesivat tuohon aikaan nykyisestä), sieltä edelleen Kaakkois- ja Pohjois-Aasiaan, sitten Eurooppaan noin 40 000 vuotta sitten ja lopulta Amerikan mantereelle. Aasian suunnalta on myöhemmin muutettu myös takaisinpäin Afrikan suuntaan. Nykyiset itäafrikkalaiset eivät siis ole muualle lähteiden ”esiasteita” vaan myös siellä monet väestöt ovat sekoittuneet muualta myöhemmin tulleiden populaatioiden¹ kanssa.

Ihmislajin esihistorian tutkimuksessa on käytetty hyväksi muutamaa perinnöllisyystieteen tosiasiaa: solujen energiataloutta määrittävä mitokondriaalinen mtDNA periytyy aina äidiltä lapsille eivätkä siihen syntyneet mutaatiot juurikaan korjaannu. Siksi nykyihmisten mtDNA:ta tutkimalla voidaan tehdä päätelmiä eri puolilla maailmaa asuvien väestöjen yhteisistä esiäideistä ja väestöjen haarautumisajankohdista. Miesten osalta y-kromosomi periytyy aina isältä pojalle, ja lisäksi suurin osa y-kromosomin mutaatioista on varsin pysyviä eli ne eivät ajan myötä korjaannu. Väestöjen välisten yhteyksien selittämisessä käytetään hyväksi myös erilaisia veriryhmiä tai haplotyypppejä eli eräänlaisia geeniryhmiä tai kromosomin osia, joilla voidaan erotella perimää.

Kun eroja tarkastellaan eri väestöjen välillä, jää tunne siitä että ihmisyhteisöt eri puolilla olisivat hyvinkin erilaisia. Tosiasiaassa ihmislaji on hyvin samankaltainen geneettisesti ja vaihtelut pieniä – vaikka niitä etsimällä löydetään ja voidaan erottaa toisistaan populaatioiden eriytymisajankohtia ja etäisyyden asteita. Kun jokin ryhmä on eriytynyt muista ja jäänyt tai lähtenyt asumaan muualle ja lisääntynyt pääasiassa omiensa parissa, tietyt geneettiset merkit ovat runsastuneet. On syntynyt geneettisesti muista erotettavissa olevia populaatioita eli väestöryhmiä.

1 Biologisesti populaatiolla tarkoitetaan lisääntymisryhmää: tietyllä alueella elävien keskenään lisääntyvien yksilöiden muodostamaa joukkoa. Ihmispopulaatiota nimitetään väestöksi silloin, kun puhutaan esim. tietyn maan tai kunnan asukkaista. Biologisessa mielessä populaatiot eivät ole yleensä selvärajaisia eivätkä suljettuja, vaan niistä lähtee ja niihin tulee yksilöitä.

Ihmislajin sisäistä vaihtelua tutkittaessa on hyvä pitää mielessä, että tutkimuksen lähtökohtana ovat geneettiset eli genotyypin erot, jotka ovat eri asia kuin fenotyypin eli fyysisen ilmiänsä ja käyttäytymisen erot. Muinaiset kallonmittausmenetelmät ja muut fyysisiin ominaisuuksiin liittyvät menetelmät on jo kauan sitten haudattu, paitsi poliittisesti ja eettisesti kyseenalaisina, myös tieteellisesti epätarkkoina ja hyödyttöminä. Fyysisiin piirteisiin vaikuttaa vahvasti myös ihmisen kasvu- ja elinympäristö, jolloin väestöjen välisten yhteyksien tarkastelu esimerkiksi ihonvärin tai pituuden perusteella ei ole juurikaan mielekäästä. Esimerkiksi pitkäaikainen ravitsemustila vaikuttaa suoraan jonkin väestön keskimääräiseen pituuteen. Siksi myös suomalaisten keskipituus ja -paino kasvavat koko ajan.

Geenien tutkimuksessa on huomioitava, että suurin osa perimästä, myös väestöjen läheisyyttä tai etäisyyttä mitattaessa käytetyistä haplotyypeistä, on ns. ei-koodaavaa tai roskaDNA:ta, joka ei osallistu aineenvaihdunnan ohjaamiseen eikä siten voi edes periaatteessa aiheuttaa havaittavia eroja ihmisten ilmiänsä tai käyttäytymisessä. Tämän ”mykän” perimän merkitystä ei tois-taiseksi täysin ymmärretä. Perimän eroja tutkivien geneetikkojen työtä ei siis voi verrata aiempaan eugeniikkaan ja rotuoppiin, jossa ihmisten kuviteltiin heidän ilmiänsänsä perusteella kuuluvan toisistaan selkeästi erottuviin rotuihin. Kansanomainen tulkinta genetiikasta helposti lukee tutkimukseen sellaisia oletuksia ja seurauksia, joita sillä ei sen harjoittajien mukaan ole.

Ihmislaji kehittyi varsin pitkään tilanteessa, jossa yhteisöt olivat hyvinkin pieniä. Biologi Juha Valsteen mukaan varhaisten ihmisyhteisöjen koosta on vain viitteellistä tietoa, mutta jotain oletuksia voidaan tehdä nykyisten metsästäjä-keräilijäryhmien perusteella. 1900-luvulla tutkitut metsästäjä-keräilijät elivät yleensä 20-70 hengen ryhmissä. Tämän kokoisten ryhmien on muodostettava lähiseudun muiden ryhmien kanssa suurempia, vähintään 500 hengen ”heimoja” tai ”parinmuodostusrinkejä”. Näin vähennetään sisäsiittoisuutta, joka alkaa muuten heikentää ryhmän hengissä pysymisen mahdollisuuksia. Jos lisäännetään varsin pienen ryhmän sisällä pitempään, alkaa geenistössä olla

yhä enemmän homotsygootteja eli sellaisia geenipareja, joissa molemmat puolet ovat samanlaisia. Tämä voi lisätä joidenkin väistyvien geneettisten sairauksien ilmenemistä, kuten on asianlaita ns. suomalaisessa harvinaisten tautien perimässä. Kyse on sairauksista, joita moni kuljettaa omien geeniensä väistyvinä ominaisuuksina, ollen itse terve. Jos kaksi tällaista väistyvää geeniä kantavaa ihmistä saa lapsen, tälle voi päätyä kaksi samankaltaista geeniä alleeliin eli samassa kromosomin kohdassa sijaitseviin vastingeneihin. Siten lapsi voi saada ilmenevän perinnöllisen sairauden, vaikkei kukaan hänen sukulaisistaan kummallakaan puolella olisi sairastunut aiemmin, kantamastaan geeniperimästä huolimatta.

Pienen sisäsiittoisen ryhmän geenistö kapenee sukupolvesta toiseen jatkuessaan, mikä voi vaikeuttaa selviytymistä. Siksi suhteiden luominen ulkopuolisiin on aina ollut ihmisyyhteisöille välttämätöntä. Vaikka selviytymistä edesauttavat tietynlaiset parinmuodostuksen tavat, ovat avioitumiseen liittyvät kulttuuriset säännöt hyvinkin erilaisia eri yhteisöissä. Yhteisön elinkelpoisuus voidaan säilyttää moninlaisilla tavoilla: toisaalla suositetaan sukulaisavioliittoja (joskin useimmat liitot kaikissa yhteisöissä ovat ei-sukulaisten välisiä), toisaalla on kielletty vaikkapa omasta kylästä olevan kanssa avioituminen tai määriteltä että on avioiduttava juuri tietyn klaanin ihmisten kanssa.

Ihmiskunnan historiassa on hyvin pienten ryhmien säilyminen useamman sukupolven ajan ollut vaikeaa: 2-5 hengen ryhmän voi olla kivikautisissa olosuhteissa mahdollista selvitä vuosikymmenen, mutta 25 henkeä voi hyvällä onnella selvitä jo vuosisatoja. Ehtona säilymiselle on ollut se, että puolisoita on tullut yhteisöön muista ryhmistä. Arkeologisten löytöjen perusteella näyttää siltä, että jo 10 000 vuotta sitten Euroopan alueella on ollut suurempia, jopa sadasta hengestä koostuvia yhteisöjä. Uusia paleoarkeologisia jäänteitä löydetään jatkuvasti ja tulkinnet muinaisista ihmisyyhteisöistä muuttuvat koko ajan.

Matkaava ihminen kohtaa toisen

Paleoarkeologit arvioivat, että paleoliittisen, kansanomaisesti varhaisen kivikauden, metsästäjä-keräilijät olisivat liikkuneet elinaikanaan keskimäärin 65 kilometriä syntysijoiltaan. Tästä vähäisestä elämänajan liikkuvuudesta huolimatta ihmislajin onnistui levittäytyä ympäri Afrikkaa ja sieltä kaikille mantereille hyvin pitkän ajanjakson aikana. Liikkuminen paikasta toiseen oli ihmisten tapa elää, ei suinkaan paikkaan sidottu pysyvän ”pesän” rakentaminen. Paikalleen asettumisen toi mukanaan todennäköisesti vasta maatalouden kehittyminen. Paikallaan eläminen on siis ihmislajin historiassa hyvinkin viimeaikainen asia, vaikka se meistä useimmista tuntuu oikealta ja hyvältä. Paikallaan elämisen arvostus ja luontevuus on mitä todennäköisimmin kulttuurinen piirre, ei ihmislajin perimästä juontuva tunneperäinen valinta. Evoluution näkökulmasta onkin paljon luontevampaa ajatella ihmistä kulkijana, lähtijänä ja siirtyjänä kuin itsensä maisemaan sitovana kodinperustajana. Ennen maanviljelystä nykyihmislaji kehittyi yli 150 000 vuotta juuri tuon liikkumisen halun ajamana, ja jos sitä ennen varhaisemmat ihmislajit olivat toimineet samoin miljoona vuotta. Tästä näkökulmasta onkin varsin mielenkiintoista, kuinka vahvoja tunnereaktioita asuinpaikkaan ja siihen kuulumiseen monilla ihmisyhteisöillä näyttää eri puolilla maailmaa olevan. Ihmislajin kehittyessä paleoliittisellä kaudella on kiinne kohta aina ollut lähiyhteisö, ei paikka. Koti on ollut siellä missä ovat läheiset.

Evoluution näkökulmasta ihminen on pikemmin lähtijä ja kulkija kuin paikallaan pysyjä.

Vaikka ihmiset ovat liikkuneet jossain määrin aina ja kohtauksia myös muiden, sittemmin hävinneiden ihmislajien kesken on ollut, ei nykyisenkaltaista hyvin erinäköisten ihmisryhmien jatkuvaa vuorovaikutusta ole todennäköisesti ollut ennen liikennevälineiden – hevosen kesyttämisen, pyörän, purjelaivojen, höyrykoneen, polttomoottorin – keksimistä. Ihmislaji oli pitkään hyvin harvalukuinen ja levittäytyi pääasiassa asumatto-

mille seuduille. Levittäytyminen Afrikasta kaikille muille, vain harvakseltaan muiden ihmislajien asuttamille mantereille kesti noin 40 000 vuotta. Maapallon ympärysmitta on noin 40 000 kilometriä, joten keskimääräinen levittäytymisnopeus oli varsin hidasta, joskin nopeita siirtymävaiheita ovat voineet katkoa paikallaan pysyvämät vaiheet.

Varhaisen ihmisen liikkuvuus oli hyvin erilaista kuin nykyajan siirtolaisuus. Yhden sukupolven aikana saatettiin siirtyä ehkä muutaman kymmenen tai korkeintaan muutaman sadan kilometrin päähän aiemmilta asuinalueilta. Ihmisryhmiä on levittäytynyt toisten ryhmien jo asuttamille alueille ihmislajin historian mittakaavassa vasta lyhyen aikaa. Kun ihmisiä oli hyvin vähän, oli ryhmässä toimimisen kyky keskeinen eloonjäämistä edistävä seikka. Keskeisempää kuin maa-alueiden ja metsästysmaiden hallinta oli ihmisten hallinta, koska työvoima oli aivan viime aikoihin asti kaikista tärkein voimavara elannon hankkimisessa. Tämä heijastuu ryhmässä toimimisen sekä meikäläisyyden ja muukalaisuuden herättämissä tunteissa.

Kiehtova seikka paleoliittisella kaudella, erityisesti sen loppupuolella on nykyihmisen ja neandertalinihmisen suhde. Neandertalilaiseksi nimetyn toisen ihmislajin ensimmäiset fossiilit löydettiin 1856 Neanderthalin laaksosta Saksasta. Nykyihminen ja neandertalinihminen elivät pitkään rinta rinnan samoilla alueilla nykyisen Euroopan, Lähi-idän ja Uzbekistanin seuduilla. Tosin neandertalilaisia on arvioitu olleen hyvin vähän ja heidän vetäytyneen reuna-alueille nykyihmisen levittäytymisaallon edellä.

Kun Svante Pääbon tutkimusryhmä saksalaisessa Max Planck-instituutissa kykeni muutama vuosi sitten ensimmäisenä eristämään neandertalilaisen fossiilista DNA:ta, seurasi tieteellinen sensaatio. Tuman kromosomien DNA:n perusteella voidaan päätellä, että neandertalilainen ja homo sapiens ovat risteytyneet Afrikan ulkopuolella. Noin 2 prosenttia (viimeisimmän arvion mukaan ehkä useampikin prosentti) nykyihmisen DNA:sta on neandertalilaista perua. Tätä vaikutusta löytyy kaikkialla paitsi joillakin Saharan eteläpuoleisilla Afrikan alueilla elävillä

ryhmillä, esim. saneilla ja joruboilla. Neandertalilaiset olivat levittäytyneet Afrikasta Euraasian alueelle jo paljon ennen homo sapiensia. Tutkijat päättelevät, että neandertalilaiset ja nykyihmiset risteytyivät pian homo sapiensin Afrikasta nykyisen Lähi-idän suuntaan siirtymisen jälkeen, eivät enää myöhemmin. Tutkituilla neandertalilaisilla fossiileilla taas ei ole havaittavissa nykyihmisen perimää. Juha Valsteen mukaan näyttää siltä, että maailman ainoat neandertalilaisgeneistä ”rodullisesti puhtaat” nykyihmiset ovat jotkin Afrikan alkuperäisväestöt. Uusin tutkimusnäyttö aivan viime vuosilta tosin näyttäisi siltä, että myös monilta aiemmin ”neandertal-vapaina” pidetyiltä populaatioilta kuten !Kung-kansalta Afrikasta löytyisi hiukan muinaista neandertalilaista geenivaikutusta. Kuva neandertalilaisten ja homo sapiensin sekoittumisesta tarkentuu jatkuvasti uusien tutkimusmenetelmien ja löytöjen myötä.

Neandertalilaiset eivät nähtävästi kyenneet sopeutumaan uusiin olosuhteisiin niin joustavasti kuin homo sapiens.

Risteytymisestä neandertalilaisten kanssa oli hyötyä. Neandertalilaisille oli kehittynyt vastustuskykyä taudinaiheuttajille parantavia HLA-geenejä heidän elettyään satojatuhansia vuosia nykyihmistä pidempään Afrikan ulkopuolella monimuotoisemmissa ympäristöissä. Risteymien kautta nämä hyödylliset sopeutumukset tulivat todennäköisesti jossain määrin homo sapiensinkin hyödyksi. Neandertalilaiset eivät ole molekyyli-genetiikan perusteella kuitenkaan risteytyneet homo sapiensin kanssa enää myöhemmissä vaiheissa, vaikka nämä kaksi ihmislajia elivät samoilla Euroopan alueilla kymmeniä tuhansia vuosia. Neandertalilaisten ja ihmisten välinen mahdollinen seksuaalinen suhde on kiehtonut paitsi tutkijoita, myös monia taiteilijoita ja kirjailijoita, kuten suomalaista paleontologia Björn Kurténia ja suomalaistaustaista amerikkalaiskirjailijaa Jean M. Untinen-Auelia.

Neandertalilaisilla oli fossiileiden perusteella rituaaleja ja koristautumista, he hautasivat kuolleensa, hoitivat loukkaantuneita ja vanhuksia ja he osasivat mahdollisesti puhua jollakin tavoin. Neandertalilaisten vaiheista tiedetään sen verran, että

heidän elämäntapansa ei näytä muuttuneen kymmeninä tuhansina vuosina lainkaan – arkeologiset jäänteet eri puolilla ovat samankaltaisia jopa 100 000 vuoden ja kymmenien tuhansien kilometrien säteellä. Tässä mielessä neandertalilainen poikkesi nykyihmisestä ratkaisevasti: neandertalilaiset eivät kyenneet kehittämään opittuja käyttäytymistapojaan ja taitojaan eivätkä siten näyttäisi sopeutuneen erilaisiin olosuhteisiin.

Neandertalilaiset hävisivät maailmasta viimeistään 28 000 vuotta sitten. Syyt sukupuuttoon kuolemiseen ovat epäselviä: johtuiko katoaminen taudeista? Väkivallasta? Ekologisesta kilpailusta elinpiireistä? Ilmastonmuutoksesta? On esimerkiksi esitetty, että ilmaston nopea kylmeneminen jääkauden lähestyessä olisi vienyt neandertalilaisilta metsästyksen. Nykyihminen olisi ollut kulttuurievoluutionsa vuoksi sopeutuvaisempi uusissa oloissa, vaikka neandertalilaisella olikin vankan ruumiinrakenteensa vuoksi paremmat mahdollisuudet selvitä kylmässä ilmanalassa.

Voimme vain kuvitella, mitä on tapahtunut niissä mahdollisissa kohtaamisissa, joissa nykyihminen ja eri lajia edustanut neandertalilainen ovat joutuneet tekemisiin toistensa kanssa. On pidettävä mielessä, että väentiheys oli äärimmäisen alhainen noina muinaisina aikoina. Kohtaamiset eivät ole todennäköisesti olleet kovinkaan yleisiä. Olisiko mahdollisiin kohtaamisiin voinut liittyä väkivaltaa? Tästä ei ole yksiselitteistä arkeologista todistusaineistoa, mutta yhdestä luulöydöksestä paleoantropologit ovat päätelleet, että neandertalilaisen kalloa olisi käsitelty samalla tavoin kuin syötäväksi teurastettua peuran kalloa. Tämä viittaisi siihen, että nykyihmiset olisivat mahdollisesti syöneet neandertalilaisia. Metsästäivätkö nykyihmiset neandertalilaiset sukupuuttoon? Tämä teoria on kuitenkin kiistanalainen ja perustuu vain yhteen löytöön. Jo hyvin varhaisista neandertalilaisten luujäänteistä on saatu viitteitä siitä, että neandertalilaiset olivat kannibaaleja ja söivät omiaan. Vuonna 2013 uutisoitiin DNA-tutkimuksesta, jonka mukaan löydetyt neandertalilaisen jäänteiden perusteella sen vanhemmat olisivat vahvasti sukua keskenään, ja merkkejä myös pitempään jatkuneesta sisäsiittoisuudesta

löytyi. Voi olla, että vaikeat olot johtivat väen vähenemiseen ja sisäsiittoisuuteen ainoana lisääntymisen keinona.

Homo sapiensit olivat neandertalilaisiin verrattuna, Juha Valsteen sanoin, ”erinomaisia opportunisteja”, jotka pystyivät vaihtamaan joustavasti elannon hankkimisen tapoja ja oppimaan uutta. Tämä seikka on saattanut ratkaista nykyihmisten selviytymisen ja vastaavasti neandertalilaisen häviämisen Euroopassa kun ilmasto tai muut olosuhteet ovat muuttuneet nopeasti syystä tai toisesta. Näyttää siltä, että neandertalilaisilta puuttui se tekijä, jonka avulla homo sapiens on menestynyt: kyky luoda suhteita muihin ja oppia heiltä, miten sopeutua muuttuviin olosuhteisiin.

Fossiileiden perusteella on nimetty myös pari muuta nykyihmisen kanssa samaan aikaan elänyttä mutta kadonnutta ihmislajia. Yksi näistä on ulkoisesti neandertalilaista muistuttava denisovanihminen, joka eli Aasiassa ja näyttää risteytyneen nykyihmisen kanssa paljon vahvemmin kuin neandertalilainen. Kaakkois-Aasiassa Papua-Uusi-Guineassa jopa 4,8 % perimästä näyttää olevan denisovalaista, kun taas afrikkalaisissa denisovalaista on löydetty vähän. Eniten mielikuvitusta viimeaikaisista fossiililöydöistä on kiehtonut floresinihminen, pienikokoinen ihmislaji, jonka jäänteitä löydettiin ensi kerran vuonna 2003 Indonesiasta. Vain noin metrin mittaiseksi kasvavan floresinihmisen on oletettu hävinneen noin 12 000 vuotta sitten. Floresinihmisen ja nykyihmisen risteytymisestä ei ole toistaiseksi todisteita.

Varhaisimmassa vaiheessa pedot ja ympäristön vaarat ovat todennäköisesti olleet merkittävämpiä uhkia selviytymiselle kuin toiset ihmisyhteisöt tai läheisten muiden ihmislajien yhteisöt. Tässä tulemme evoluutioon perustuvien selitysten ongelmallisimpaan kohtaan. Ne joutuvat tekemään vahvoja oletuksia ihmislajin varhaishistoriasta, koska paleoantropologinen ja arkeologinen tieto noista ajoista on varsin vähäistä. Joskus tietämys vaikkapa jostain oletetusta ihmisen sukulaislajista perustuu vain yhteen luunpalaseen, josta on saatu eristettyä perimä. Tavanomaiseksi on tullut tehdä oletuksia vähäisten paleoantropologisten löytöjen ohella nykyisin elävien metsästäjä-keräilijäryhmien tutkimuksen perusteella.

Antropologina on pakko huomauttaa, etteivät nykymaailman metsästäjä-keräilijät elä kivikaudella ihmislajin menneisyydessä. Nuo ryhmät, vaikkapa eteläisen Afrikan !Kung-kansa, ovat eläneet vuosisatoja vuorovaikutuksessa ympäröivien maanviljelys- ja paimentolaiskulttuurien kanssa. Tasaisin väliajoin uutisoituihin

Nykyiset metsästäjä-keräilijät eivät elä meidän menneisyyttämme.

”eristyneiden” heimojen löytymisiin on suhtauduttava vahvalla varauksella. Ihmiset kaikkialla ovat mitä todennäköisimmin olleet tekemisissä omaan ryhmään kuulumattomien

kanssa ja tietoisia muiden olemassaolosta. Esiintyminen ”eristyneenä” voi olla teatteria, halua suojautua ulkopuolisia vastaan, yhteisen kielen puutetta tai vasta viimeaikainen tilanne. Eristäytyneisyyden väite kumpuaa usein perin juurin länsimaisen ihmisen näkökulmasta: jos yhteyttä länsimaiseen sivilisaatioon ei ole nähtävissä, päätellään ryhmän olevan eristäytynyt riippumatta sen yhteyksistä muihin ryhmiin. Eristäytymisen todentamiseen ei riitä heimon johtajan ilmoitus tai se, ettei kukaan ilmoita osavansa ulkopuolisten kieltä tai nähneensä ennen omaan ryhmään kuulumattomia ihmisiä. Vaikka jokin ryhmä olisikin elänyt vailla kontakteja ulkopuolisiin viimeisen sukupolven ajan, ei ole sanottua ettei kontakteja olisi ollut aiemmin. Eristäytyminen on epätodennäköistä myös geneettisen kelpoisuuden turvaamisen näkökulmasta. Vain kohtalaisen suuret yhteisöt olisivat voineet elää eristyneenä pitkiä aikoja, koska muutoin ne olisivat hävinneet ajan kuluessa geneettisen kuihtumisen ja sukusiitoksen seurauksena.

Nykyisin olemassa olevat harvat metsästäjä-keräilijäkansat eivät edusta ihmissuvun aamunkoiton aikoja siksikään, että monet kansat ovat jääneet puristuksiin elintilaansa laajentavien maanviljelys- tai paimentolaiskansojen tieltä. He ovat joutuneet sopeuttamaan elämäntapansa ja talousjärjestelmänsä olosuhteisiin, jotka ovat todennäköisesti hyvinkin erilaisia kuin silloin, kun ihmisiä on maailmassa ollut hyvin vähän ja elintilaa lähes rajattomasti. Metsästäjä-keräilijöiden tutkimukseen erikoistunut arkeologi Robert L. Kelly huomauttaa, että nykyisten metsästäjä-

keräilijöiden elintavat, esimerkiksi ruokavalio, sukupuolten väliset suhteet, vallankäyttö, liikkuvuus ja avioitumiskäytäntö poikkeavat toisistaan suuresti. Onkin hyvin arveluttavaa tehdä jonkin ryhmän käytäntöjen perusteella oletuksia siitä, millaista kivikauden ihmisyhteisöjen elämä on ollut. Koska tietoa menneistä esihistoriallisista ajoista on niin niukasti, tällaisia päätelmiä kuitenkin on yritetty tehdä. On esimerkiksi käytetty 1900-luvun alkupuolella kerättyä vertailevaa etnografista tietoa samankaltaisissa ekologisissa olosuhteissa eläneistä ryhmistä eri puolilta maailmaa.

Ihmislajin varhaisen kehitysvaiheen olosuhteista tiedämme aika varmasti, että ennen viimeistä 10 000 vuotta ihmisiä on ollut hyvin vähän ja yhteisöt ovat olleet pieniä. Varhaiset ihmiset säilyivät todennäköisesti hengissä toimimalla yhdessä petoja ja luonnonolosuhteita vastaan sekä hankkimalla ruokaa yhteistoimin. Tämä piirre pätee myös monissa nykyisissä metsästäjä-keräilijäryhmissä: ruokaa kerätään ja metsätetään tai kalastetaan yhdessä. Modernissakin yhteiskunnassa lähes kaikille ihmisille tuottaa suurta mielihyvää toimia ryhmässä. Kuulumisen tunne lisää kaikinpuolista hyvinvointia ja vähentää stressiä. Vastaavasti ulkopuolisuuden tunne, yksinäisyys ja torjutuksi tulemisen kokemus lisää ihmisen fyysistä stressiä ja heikentää kokemusta hyvinvoinnista. Sananmukaisesti, ihmisen ei ole hyvä olla yksin. Monissa maailmankolkissa halua olla tai elää yksin pidetäänkin erikoislaatuisena ja jopa tuomittavana asiana. Esimerkiksi Intiassa useimmat kokevat yksinäisyyden pelottavana, lähes kuoleman kaltaisena tilana. Vain maallisesta elämästä kohti tuonpuoleista matkaavat pyhät miehet tai naiset voivat haluta yksinäisyyttä.

Nykyihminen on elänyt arviolta 140 000 vuotta jonkinlaisella metsästäjä-keräilyllä ja maanviljelys kehittyi vasta viimeisten 10 000 vuoden aikana. Tuon pitkän varhaisemman ajanjakson merkitys ihmislajin geeniperimän muotoutumisessa on oletettavasti suhteellisen suuri. Ihmisten määrä lisääntyi erityisesti niin kutsutun neoliittisen vallankumouksen seurauksena noin 10 000 vuotta sitten, kun maanviljelyksen teknologia syntyi Lähi-idässä ja Kiinassa ja alkoi levitä. Maanviljelysteknologiaa syntyi

eri aikoina riippumatta toisistaan myös muissa paikoissa kuten Amerikan mantereella, Afrikassa ja Kaakkois-Aasiassa. Syntyseuduiltaan uusi ruoantuotannon teknologia alkoi levitä noin kilometrin vuosivauhdilla. Eurooppaan maanviljelys kulkeutui todennäköisesti sitä harjoittavien Keski-Aasiasta ja Lähi-idästä tulleiden väestöjen mukana. Joissakin elinympäristöissä syntyi mahdollisesti kilpailua ruoasta, vedestä, työvoimasta tai muista voimavaroista eri alueilla asuvien ja toisella tavoin ympäristöä hyväkseen käyttävien paleoliittisten ihmisyhteisöjen kesken.

Nykyisen Suomen alueelle on maanviljelyksen arvioitu saapuneen ensi kertaa useammalta suunnalta noin 4 000 vuotta sitten. Viljely levisi vähitellen vuosituhansien saatossa. Suomessa metsästyksen ja keräilyelintekniikoina väistyivät maanviljelyksen tieltä hitaasti maan itä- ja pohjoisosissa, joissa ne täydentävät maalla asuvien taloutta merkittävästi vielä nykyisinkin. Tämä piirre on osaltaan muokannut kulttuurisia piirteitä Suomen pohjoisilla ja itäisillä seudulla erilaisiksi kuin vaikkapa Varsinais-suomessa, Keski-Euroopassa, Baltiassa tai Venäjällä. Tämä pyyntikulttuurin perintö vaikuttaa edelleen ajattelussa ja arvoissa, kuten vaikkapa mökkeilyn muodoissa tai suhtautumisessa aseisiin.

Viimeiset 10 000 vuotta ovat merkinneet vallankumouksellista muutosta ihmislajin elämässä ja myös suhteessa muukalaisuuteen. Tuona aikana ihmisyhteisöjen rakenne on monimutkautunut ja muukalaisuudesta on tullut toisenlainen mahdollisuus ja haaste selviytymiselle kuin varhaisempina aikoina. Kun väkeä alkoi maanviljelyksen kehittymisen myötä säilyä hengissä entistä enemmän ja pidempään, yhteisöt kasvoivat. Syntyi kilpailua resursseista, kuten hedelmällisimmistä viljelymaista ja vedestä. Vuorovaikutus oman ryhmän ulkopuolisten kanssa toi mahdollisuuksia, kuten perheellistymiskumppaneita, työvoimaa ja tietoa sekä mahdollisti kaupankäynnin. Samalla eri ryhmien väliset kontaktit saattoivat johtaa jännitteisiin ja kiistoihin niukoista resursseista. Tarvittiin keinoja varmistaa toisten aito halu yhteistyöhön ja toisaalta keinoja valloittaa tarvittaessa alueita toisilta, jos se oli edellytyksenä omalle selviämiselle eikä yhteistyöhalun uskottu olevan molemminpuolista.

Tapahtui nykyisen Euroopan ja Suomen alueilla

Nykyisin Eurooppa ja eurooppalaisuus ovat latautuneita termejä muukalaiskeskusteluissa. Esimerkiksi vuoden 2015 terroriteot Pariisissa tulkitaan hyökkäyksenä eurooppalaisia arvoja ja elämäntapaa vastaan. Hollantilaisen Vapaus-puolueen Geert Wilders pitää arabijohtoista islamia aggressiivisena uhkana eurooppalaisille arvoille ja vapaudelle pelkällä olemassaolollaan. Ajatellaan, että on olemassa yhteinen ja jaettu eurooppalaisuus, jota jokin ulkopuolelta tuleva uhkaa. Kulttuurin tasolla yhteistä eurooppalaisuutta voidaan kokeakin, mutta jos tarkastellaan maanosan väestöhistoriaa, erilaiset ulkopuoliset vaikutteet ovat näytelleet merkittävää osaa alueen väestön muotoutumisessa vuosisatojen ja tuhansien saatossa.

Ensimmäiset nykyihmiset tulivat Eurooppaan idästä paleoliittisella ajalla noin 40 000 vuotta sitten ja levittäytyivät eri puolille. Euroopassa asui heidän tullessaan neandertalilaisia lähisukulaisia. Jääkausi sai aikaan väestön vetäytymisen etelämmäksi ja jään taas tehdessä tilaa, hyvät metsästysmaat ja lämpevä ilmasto houkuttelivat väkeä kohti pohjoista. Esimerkiksi nykyisellä Pohjois-Pohjanmaalla Yli-Iissä oli vakaata ja vaurasta asutusta kivikaudella noin 5 000 – 6 000 vuotta sitten, jolloin ilmasto siellä vastasi nykyisen Välimeren alueen ilmastoa. Runsaat hylje- ja lohikannat meressä ja nykyisen Ii-joen silloisessa suistossa turvasivat väestönkasvua ja alueelle syntyikin kivikautinen kaupankäynnin keskus, johon saapui kauppiaita Baltiaa myöten. Kun ilmasto taas kylmeni, asutus kutistui ja siirtyi etelämmäksi.

Neoliittinen maanviljelyskulttuuri levisi Lähi-idästä ja mahdollisesti nykyisen Ukrainan alueelta tulevien muuttajien mukana Eurooppaan viimeisten kymmenen tuhannen vuoden aikana. Tutkijat kiistelevät edelleen siitä, missä määrin kyse oli innovaation leviämisestä jo alueella asuvien pariin, missä määrin muuttavan väen mukanaan tuomasta teknologiasta. Aivan viimeaikainen perimän tutkimus on tuonut uutta näyttöä väestöliikkeistä Euroopan alueella pronssikaudella. Näyttää siltä, että pronssikaudella alueelle levittäytyi nykyisen Venäjän

Eurooppa on ollut jo vuosituhansia perimän sulatuskattila.

alueelta, Mustanmeren ja Kaspienmeren ympäristöstä peräisin olevaa väestöä, joka toi mukanaan esimerkiksi hevosvetoiset rattaat ja todennäköisesti myös indoeurooppalaisen alkukielen. Myöhemmin

Euroopan mantereella ovat liikkuneet ja levinneet monista eri suunnista tulleet väestöt: pronssikauden Kreikan mykeneläiset, rautakauden keltit keskisestä Euroopasta, etruskilaiset joiden alkuperästä ei ole selvyyttä, foinikialaiset ja kartagolaiset nykyisen Libanonin alueelta. Lisäksi keski-italialainen väestö levittäytyi antiikin Rooman aikaan, germaaniset heimot Rooman ajan jälkeen, hunnit, magjaarit, mongolit, turkkilaiset ja muut idästä tulleet ryhmät ennen uuden ajan alkua sekä arabit etelästä ja viikingit pohjoisesta keskialalla.

Näiden moninaisten väestöliikkeiden sekä jääkauden vaikutuksen vuoksi Euroopan geneettinen kartta oli monisäikeisempi kuin muilla mantereilla jo ennen nykyajan muuttoliikkeitä. Ihmisryhmien ja kansojen luokittelut muuttuvat ja elävät koko ajan. Ryhmiä on voinut hävitä kuolemalla sukupuuttoon, kun syntyvyys ei ole seurannut kuolevuutta vaikkapa tautien, sotien tai luonnonkatastrofien tai muiden syiden vuoksi. Mutta ennen kaikkea kansanryhmiä on sulautunut toisiin tai luokittelut ovat muuttuneet: jotkin ryhmät ovat sulautuneet yhteen ja uusia jakoja on syntynyt. Euroopan alueelta löytyy historiallisia tietoja monista ryhmistä, joiden häviämisen tapa on epäselvä, muun muassa etruskeista, kelteistä ja visigooteista. Eurooppalaisuus on väestöhistoriallisesta näkökulmasta siis suuri ”sekametalisoppa”: se on tulosta erilaisten väestöjen vaelluksista vuosituhansien aikana. Nykytilanne, jossa väkeä saapuu eri puolilta, ei ole tässä laajassa kehityskaaressa mitenkään uutta.

Suomi on ollut sytjässä kansainvaellusten valtateiltä ja se näkyy jonkin verran myös eurooppalaisittain erityislaatuisessa väestöpohjassa. Suomesta puhutaan helposti itsestään selvänä kansankokonaisuutena. Tarkemmin ajatusta kansasta tarkastellaan luvussa 7. Mutta ovatko suomalaiset populaation mielessä kokonaisuus, jonka avulla meikäläisyys ja muukalaisuus olisi

helppoa määritellä? Suomen asutushistoriasta tiedetään arkeologian ja geenitutkimuksen menetelmin, että nykyväestön edeltäjät ovat tulleet alueelle kutistuvaa mannerjäätä seuraillen noin 11 000 vuotta sitten.

Euroopan geeniatlaksen monimuotoisuus näkyy omalla tavallaan mantereen reuna-alueella Suomessa. Eri alueita vertaillut tutkimus, esimerkiksi Tuuli Lappalaisen ja kumppaneiden tekemä tutkimus sekä Suomen Molekyylibiologian instituutin toteuttama Suomen geeniatlas tuovat esiin Suomen alueella asuvan väestön geneettisen alkuperän jakaantuneisuuden. Kun puhutaan geenistöön perustuvasta tutkimuksesta, on pidettävä mielessä että kyse on perimän, ei fenotyypin (ilmenevien ominaisuuksien) eroista. Geenien avulla tutkitaan väestöjen liikkeitä ja yhteyksiä, ei ihmisten ominaisuuksia esimerkiksi ”kansana”. Suurin osa perimän yhteyksien tutkimuksissa tarkastelluista haplotyypeistä liittyy sellaisiin geeneihin, joilla ei tiedetä olevan minkäänlaista vaikutusta ihmisten ulkonäköön, ominaisuuksiin tai käyttäytymiseen. Ne kertovat ihmispopulaatioiden menneisyydestä ja yhteyksistä.

Aiemmin oletettiin nykyisen Suomen alueen väestön olevan suhteellisen yhtenäinen ja sen eriytyneen muusta eurooppalaisesta geenistöstä perustajavaikutuksen vuoksi: väestöllä on vähälukuinen perustajaväestö, joka on aluksi jäänyt muista erilleen. Näin geneettisen kasaantumisen vaikutuksesta populaatio alkaa eriytyä ympäröivistä populaatioista nopeasti. Suomen koillisosien väestö näyttää poikkeavan Y-kromosomien haplotyyppien perusteella Lounais-Suomesta peräisin olevasta väestöstä. Vaikuttaa siltä, ettei maata ole asutettu yhden väestön toimesta kuten aiemmin luultiin, vaan että väkeä on tullut ainakin kahtena eri aaltona mannerjään vetäytymisen jälkeen. Geenitutkimus kertoo, että mieslinjat ovat todennäköisesti alueella jo vanhaa perua, mutta naiset ovat liikkuneet enemmän. Tämä on tyypillinen piirre myös monissa muissa väestöhistorioissa: miehillä on taipumusta pysyä alueella, jossa ovat syntyneetkin. Naiset yleisemmin jättävät syntypaikkansa ja avioituvat muihin yhteisöihin.

Saamelaisten geeniperimä kertoo muista suomalaisista jonkin verran poikkeavista esivanhemmista, vaikka kieli onkin suomensukuinen. Saamelaisten esihistoriallisesta taustasta on erilaisia oletuksia, muttei kovinkaan yksiselitteistä näyttöä. Heidän geeniperimässään on merkkejä mahdollisesti hyvin varhaisesta etelämpää tulleesta väestöstä, joka on jäänyt eristyneeksi ja myöhemmin sekoittunut muihin väestövirtauksiin. Yhden teorian mukaan nykysaamelaiset ovat varhaiskantasuomalaista kieltä puhuneesta väestöstä pian jääkauden päätyttyä erkaantunutta ja eristynyttä metsästäjäväestöä. Nykyiset saamelaiset ja suomalaiset olisivat siis eriytyneet toisistaan elinkeinon perusteella, kun toiset omaksuivat maanviljelyksen ja toiset pitäytyivät metsästyksessä ja keräilyssä.

Geenitutkimuksen perusteella naiset näyttävät olleet miehiä liikkuvampia.

Toiset taas spekuloiivat saamenkielisten ja suomenkielisten ryhmien olleen jo varhemmin toisistaan erillisiä. Koko nykyisen Suomen alueelta etelää myöten löytyy saamenkieleen viittaavia paikannimiä, joiden perusteella on oletettu kyseessä olleen erillisen väestöryhmän niille antamia nimiä. Alueella olisi asunut nykysaamelaisten esivanhempien ryhmä, jonka maahan tulleet suomensukuiset olisivat sitten työntäneet edeltään kohti pohjoista. Ajatus vaikuttaa anakroniselta – nykyajan asian sijoittamiselta siihen sopimattomaan aikakauteen. Väestöryhmät ovat olleet viime vuosisatoihin saakka hyvin pieniä ja maa äärimmäisen harvaan asuttu. Näyttää todennäköisemmältä, että muutos on ollut vähittäistä siirtymistä metsästyksensä perässä, leviävän maanviljelyksen tieltä. Suomen valtio alkoi ottaa haltuunsa saamelaisten maita suuriruhtinaskunnan ajalta 1800-luvulta lähtien, eikä kiista saamelaismaista ole vielä saanut ratkaisua.

Geneettisen tutkimuksen mukaan saamelaisten esivanhemmat poikkeavat muista eurooppalaisista väestöryhmistä perimältään ja ovat erkaantuneet muista eurooppalaisista alle 10 000 vuotta sitten. Myöhemmin heidänkin joukkoonsa on tullut vaikutteita ja sulautumisia eri puolilta. Oletettavasti nykysaamelaisten varhaiset esi-isät ja –äidit ovat levittäytyneet nyky-Suomen alueelle

kutistuvaa mannerjäättä seuraillen, ja nykysuomalaisten kaukaiset esivanhemmat ovat olleet mahdollisesti muita ryhmiä, jotka ovat asettunut heidän perässään tänne. Osa nykyisen saamelaisväestön esivanhemmista lienee sekoittunut nykysuomalaisten esivanhempiin ja omaksunut heidän elinkeinojaan, osa mahdollisesti siirtynyt pohjoisemmaksi harjoittamaan metsästystä. Poronhoito on tullut saamelaisten laajemmaksi elinkeinoksi Suomen Lapissa suuremmissa mittakaavassa vasta 1800-luvulla.

Suomen esimerkki tuo hyvin esiin sen, ettei geneettinen tieto vastaa välttämättä kansan omaa käsitystä omasta alkuperästään eikä kielellinenkään yhteys aina välttämättä merkitse geneettistä yhteyttä eikä kielellinen ero geneettistä eroa. Tosin yleensä maantieteellisesti läheisillä alueilla asuvat ryhmät ovat geneettisesti lähempänä toisiaan kuin etäämpänä asuvat. Vaikka kielisukulaisuus ja geneettinen sukulaisuus eivät edellytä toisiaan, kielisukulaisuus toistuu tyypillisesti geneettisenä läheisyytenä. Näistä on kuitenkin poikkeuksia, joista tunnetuimpia on suomalaisten ja unkarilaisten kieli- ja geeniyhteyksien vastaamattomuus. Vaikka unkarin kieli on suomen sukukieli, unkarilaiset ovat geneettisesti lähempänä lähialueiden slaavilaisia kieliä puhuvia väestöjä. Suomen alueen geeniatlas on toinen poikkeama: maantieteellisestä yhteydestä ja yhteisestä kielestä huolimatta eivät juuriltaan pohjoisten-itäisen ja läntisen väestöryhmän esivanhemmat ole yhteisiä.

Tämä erilaista geneettistä alkuperää kuvaava ero alueiden välillä on luultavasti syntynyt ja pysynyt yllä, kun on avioituttu oman alueen ihmisten kesken. Suuri alueellinen parinmuodostusliikkuvuus, erityisesti miesten liikkuvuus, on vasta uudempaa perua. Vaikkeivät kainuulainen ja piikkiöläinen olekaan geneettisesti samasta taustasta lähtöisin olevan yhtenäisen populaation edustajia, he voivat tuntea olevansa hyvinkin lähellä toisiaan maailmanmestaruusjääkiekon loppuottelua katsellessaan. Luottamus syntyy helposti, kun kieli, kansallinen kulttuuri ja historia ovat pitkälti yhteisiä ja jaettuina, riippumatta geneettisen etäisyyden asteesta. Muukalaisuus tai meikäläisyys ei itsestään selvästi liity biologiseen syntyperään, vaikka sen koetaan usein olevan syntyperän eroihin liittyvää.

Rotunaisia ja rotumiehiä

Biologisesta näkökulmasta ihmiset eri puolilla maailmaa ovat hyvin samankaltaisia.

Väestögenetiikan ja -antropologian asiantuntijoiden Linda Stonen ja Paul Lurquinin mukaan eri puolilla maailmaa asuvien väestöjen ihmiset ovat perimältään hyvin läheisiä verrattuna muiden nisäkäslajien

vaihteluun. Ihmisten samankaltaisuus johtuu siitä, että ihmislajin historia on lyhyt: levittäytyminen eri puolille maailmaa ja eriytyminen populaatioihin on tapahtunut biologisesta näkökulmasta vastikään. Lisäksi lajin runsastuminen on ollut räjähdysmäisen nopeaa. Niinpä ihmislajin geneettisestä vaihtelusta vain 15 prosenttia on väestöryhmien välistä ja 85 prosenttia on ryhmien sisäistä. Esimerkiksi susilla luvut ovat toisin päin: kahden satunnaisen susilauman väliset geneettiset erot ovat 85 prosenttia ja sisäiset, yksilöiden väliset vaihtelut 15 prosenttia. Juha Valste taas kuvaa samankaltaisuutta sillä, että Hampurin ja Tukholman kotihiirillä on suurempi geneettinen etäisyys kuin millä tahansa kahdella ihmisellä maapallolla.

Ihmisväestöjen geneettinen samankaltaisuus johtuu osaltaan siitä, että ihmislaji on kokenut pullonkauloja. Niitä voidaan ajoittaa erilaisilla molekyyli-genetiikan keinoilla ja käyttämällä hyväksi tietoa geenien mutaationopeudesta ja DNA:n emäsparien monimuotoisuudesta.

Yksi pullonkaulavaihe on ajoitettu aikaan noin 70 000 – 100 000 vuotta sitten. Ihmislajin sukupuutto oli lähellä. Yksi teoria olettaa, että valtava tulivuorenpurkaus nykyisen Indonesian alueella johti ilmaston romahdusmaiseen kylmenemiseen, joskin kaikki tutkimustiedot ilmastohistoriasta eivät tue tätä oletusta. Pullonkaula joka tapauksessa on saanut vahvaa näyttöä tutkimuksista, olipa syy siihen mikä tahansa. Kaikki maailman ihmiset polveutuvat tuosta vaikeasta maailmanlaajuisesta katastrofista selvinneistä ehkä vain 500 naisesta. Ihmislajin kehityksen pituus on todella lyhyt: varhaisimmista nykyihmisistä on kulunut vain noin 10 000 sukupolvea – sellainen määrä

sukupolvia, johon Valsteen mukaan kolibakteerilta kuluu puoli vuotta. Geneetikot pitävätkin nykyihmisroduista puhumista biologisesti harhaanjohtavana, koska olemme kaikki niin läheistä sukua verrattuna mihin tahansa toiseen nisäkäslajiin. Tämä tieto on monelle yllätys, koska olemme tottuneet kiinnittämään huomiota ulkoasun erilaisuuksiin ja siksi koemme eri mantereilta peräisin olevat ihmiset varsin erilaisiksi.

Nykyihmisen kehityslinjasta tunnetaan paleoantropologian ja –arkeologian tutkimusten perusteella ainakin 20 aiempaa lajia. Vaikka nykyihmiset ovat kaikki samaa lajia, on nykytiedon valossa aiemmissa vaiheissa rinnakkain elänyt yleensä 2–3 ihmislajia, muutamassa vaiheessa 5–6 lajiakin, ja lisäksi muita apinaihmislajeja. Rajanveto eri ihmislajien välillä on kuitenkin varsin vaikeaa ja tulkinnat harvoista löydetyistä fossiileista kiistanalaisia. Lajit eivät tietenkään evoluutiossa muutu yhdellä iskulla toisiksi vaan osa löydetyistä fossiileista on ns. välimuotoja, joissa jotkin piirteet viittaavat aiempiin lajeihin ja jotkin tuleviin. Useimmat asiaan perehtyneet tutkijat ovat sitä mieltä, että siirtymä apinaihmisestä ihmislajeihin tapahtui noin 2–2,5 miljoonaa vuotta sitten. Perusteina tulkinnalle ihmisenkaltaisuudesta pidetään mm. kallon suurempaa tilavuutta, kasvojen inhimillisiä piirteitä erityisesti leukaperissä, otsassa ja poskipäissä, pystyasentoon viittaavaa luustoa, kulmahampaita, joitakin jalan ja varpaiden inhimillisiä piirteitä sekä leukakyyhyä.

Vaikkei ihmisrotu nykyihmisiin liitettynä olekaan geneettisesti mielekäs käsite, sillä on vahva jalansija erityisesti angloamerikkalaisessa arjessa ja yhteiskuntatieteellisessä tutkimuksessa. Ihmisillä on tiedollinen tarve ja halu luokitella ilmiöitä. Luokittelu helpottaa todellisuuden hahmottamista ja auttaa ennustamaan tulevaa. Jos ajattelemme ihmisen ryhmäkuuluvuutta nykymaailmassa, nousee keskeiseksi tekijäksi kohdattujen ihmisten tunnistaminen ja luokittelu: kuka on meikäläinen, kuka muukalainen? Koska ihonväri on hyvin ilmeinen ja selkeä ihmisen ulkoista olemusta määrittävä piirre, joka liittyy henkilön syntyperään, se on ollut helposti saatavilla oleva luokitteluperuste.

Biologian tutkijoiden tekemät jaot yksilön perimää kuvaavien merkkien, kuten haplotyyppien perusteella eivät kuitenkaan vastaa niitä asioita, joita arkiajattelussa pidämme keskeisimpinä ihmisryhmien määrittäjinä: ihonväriä, hiusten laatua tai muita ulkoisia merkkejä. ”Japanilainen” tai ”musta” eivät ole saman tason kategorioita kuin haplotyyppit tai geenit. Ihmisen luomilla etnisillä kategorioilla voi olla jotain tekemistä geneettisen perimän kanssa, sitä ei voi kokonaan kiistää. Tämä johtuu siitä, että joillakin ryhmillä on voinut pitkään olla taipumusta lisääntyä vain oman ryhmän jäsenten kesken. Nuo geneettiset erot eivät välttämättä liity mihinkään havaittavissa olevaan ulkoiseen piirteeseen tai käyttäytymisen ominaisuuteen, kuten voi helposti erehtyä ajattelemaan. Geneettisiä yhteyksiä ja ryhmäeroja kuvattaessa ei puhuta ihmisten erilaisuudesta vaan heidän yhteisistä tai erilaisista taustoistaan. Erilliset populaatiot voivat tuhansien vuosien mittaan periaatteessa tuottaa luonnonvalinnan ja kasautumisen myötä myös keskimääräisessä ilmiössä heijastuvia geneettisiä eroja. Ihmispopulaatioilla on kuitenkin ollut tapana kaikkialla sekoittua, jolloin erot populaatioiden välillä ovat liudentuneet ja väestöjen monimuotoisuus lisääntynyt. Ja perimän suhde ilmiöön ja käyttäytymisen eroihin on biologiseltakin kannalta varsin monimutkainen juttu. Moni sekoittaa uudemman populaatiogenetiikan aivan väärin perustein rotuajatteluun tai rasismiin.

Vaikka jaot eri kansoihin tai ”rotuihin” mielletään kategorisina joko-tai-jakoina, kaikkien ryhmien reunamat ovat kuitenkin hyvin häilyviä. Sieltä löytyy aina ihmisiä, jotka kuuluvat samaan aikaisesti useampaan etniseen tai muuhun ryhmään. Lisäksi kategoriat muuttuvat siten, että ryhmiä ”katoaa” uudelleenkategorisoinnin vuoksi ja uusia jakoja syntyy. Ero populaatioiden ja havaintoihin perustuvien tai käsitteellisten väestöryhmien välillä on tärkeää pitää mielessä.

Ihmisten tavat liittää yhteen havaittavia fyysisiä ryhmäominaisuuksia ja muita ominaisuuksia ovat kekseliäitä ja toisinaan vertahyytävän julmia. Kanadalainen kirjailija ja intiaani-aktivisti Thomas King kuvaa kirjassaan *The inconvenient Indian* kuinka

Mormoni-kirkon ylläpitämän intiaanilasten sijoitusohjelman väitettiin saavan aikaan valokuvissa havaittavan muutoksen lasten ulkomuodossa. Lapset olivat intiaaniperheiden lapsia, jotka vanhemmat antoivat kasvatettavaksi valkoisiin mormoniperheisiin tarkoituksenaan parantaa lasten mahdollisuuksia menestyä elämässä. Kirkolla oli tapana valokuvata lapsia näyttelyä varten ”ennen” ja ”jälkeen” mormoniperheessä asumisen ja näin todistella, kuinka lapsista tuli, pastoria lainaten, ”nopeasti valkoisia ja ihastuttavia ihmisiä, usein vaaleampia kuin sisaruksistaan, jotka elivät intiaaniasumuksissa reservaatissa”. Tämä ohjelma toimi toisen maailmansodan jälkeen aina vuoteen 1996 saakka. Ajatus näytti olevan, että jos menestyvät ihmiset ovat valkoisia, muidenkin on tultava valkoisen kaltaisiksi menestyäkseen. ”Intiaanin näköisenä” ei ollut toiveita paremmasta. King myös kuvaa reaktioita, joita hän sai viiksekkäänä sekä Yhdysvalloissa asuessaan että Euroopassa. Hänen intiaaniuttaan epäiltiin ja häntä pidettiin jopa valeintiaanina, koska hän ei ollut stereotyyppisen intiaanin vaan pikemminkin meksikolaisen näköinen viiksiensä vuoksi. Syntyperään liittyvät kategoriat ovat ihmisten mielissä koodautuneet tiettyihin fyysisiin ominaisuuksiin, jotka eivät välttämättä ole synnynnäisiä vaan elämäntapojen ja olosuhteiden sekä valintojen muovaamia.

Jared Diamond, tunnettu amerikkalainen evoluutiobiologi ja maantieteilijä, vertaa itsestään selvää kansanomaista rotukäsitystä kokemukseemme maan litteydestä: jokaisen välitön kokemus on, että maapallo on litteä. Silti uskomme tieteelliseen tietoon, jonka perusteella maapallo on pyöreä ja toimimme sen perusteella. Samaan tapaan koemme, että ihmiset voidaan luokitella ryhmiin ihonvärin ja hiustyyppin perusteella. Jokainen tietää, ettei useamman polven suomalaista syntyperää olevaa voi sekoittaa useamman polven nigerialaista syntyperää olevaan, koska heidän ulkomuotonsa on niin erilainen – toinen on iholtaan mustanruskea, toinen vaaleanpunainen. Tieteellisen tiedon pohjalta tähän kokemukseen perustuva johtopäätös ihmisroduista on kuitenkin yhtä väärä kuin maapallon litteys. Rodut, joita käytämme arkipuheessa, ovat sekoituksia hyvin monenlaisista

geneettisistä aineksista. Ne eivät vastaa geneettisiä populaatioita. Esimerkiksi pitkänmatkan juoksussa menestyvillä etiopialaisilla mustilla ei ole välttämättä sen läheisempää geneettistä yhteyttä senegalilaiseen yhtä mustaan juoksijaan kuin vaikkapa italialaiseen valkoiseen juoksijaan.

Melamiinin määrä ihossa on yksi geneettisesti periytyvä, alueellisesti vaihteleva ominaisuus, jonka ilmiasuun ympäristö (ravitsemus, auringossa oleskelu) vaikuttaa. Samanlaisia geneettisesti periytyviä ja eri maantieteellisillä alueilla asuvia väestöjä erottelevia ominaisuuksia on paljon muitakin melamiinitason lisäksi. Ihmisryhmiä voitaisiin jaotella geneettisesti monilla perusteilla, kuten malariaa estävien geeniominaisuuksien, laktaasientsyymien tuotannon mahdollistavan geenin tai sormenjälkityyppien perusteella. Näiden perusteella Suomen alueelta peräisin olevien geneettinen yhteys voi löytyä yhtä hyvin Nelson Mandelan Xhosa-kansaan Etelä-Afrikassa (malariaa ehkäisevien geenien puute), länsiafrikkalaiseen fulaneihin tai intialaisiin (kyky pilkkoa laktaasia), Japanin ainuihin (sormenjälkityyppi) tai ukrainalaisiin (melamiinin suhteellinen määrä).

Ihonväri jakaa ihmisiä erillisiin 'rotuihin' yhtä vähän kuin kyky pilkkoa laktoosia.

Koska useimmat muut geneettiset piirteet kuin melamiinin määrä ovat vaivalloisemmin havaittavissa, niihin perustuvia kansanomaisia jakoja ei ole

juurikaan syntynyt. Jared Diamond toteaa, että ”rotu” tai ihonväriyypin luokittelut mahdollistavat hyvin nopean luokittelun ensi silmäyksellä. Se on merkittävä tekijä seksuaalivalinnassa, eli siinä, kenen kanssa pariudutaan ja hankitaan jälkeläisiä: rotuluokittelut eivät perustu tieteeseen vaan kehon signaaleihin, jotka erottelevat puoleensavetävät seksipartnerit torjutuista ja ystävät vihollisista. Siksi ihonväristä on tullut vahvasti eri alueilla asuvia ihmisiä jakava ominaisuus. Tässä on huomautettava, ettei tämä tietenkään tarkoita kaikkia koskevaa ehdotonta sääntöä, vaan todennäköisyyttä. Ihmisillä on tilastollisesti tarkastellen useimmiten tapana valita lisääntymiskumppanikseen ulkoisilta ominaisuuksilta suhteellisen samankaltaisia mutta jonkin verran

erilaisia ihmisiä. Toisaalta erilaisuudessa voi olla omanlaistansa vetovoimaa ja kiinnostusta.

Yleisesti ajatellaan ihonvärin ”johtuvan” luonnonvalinnasta, koska auringonvalon määrä tekee vaaleamman ihon hyödylliseksi napa-alueita lähellä olevilla seuduilla ja tumman ihon hyödylliseksi lähempänä päiväntasaajaa. Melamiini toisaalta suojelee ihoa palamiselta ja syövältä mutta toisaalta heikentää ihon kykyä tuottaa D-vitamiinia vähäisessä auringonsäteilyssä. Vaikka tummasta ihosta on hyötyä päiväntasaajalla, silti kaikki päiväntasaajan tienoilla pitkään asuneet väestöt eivät ole yhtä mustia: esimerkiksi Amazonin intiaanit ja kaakkoisaasialaiset ovat huomattavasti vaaleampia iholtaan kuin vaikkapa kongoalaiset. Jotkut tummaihoiset taas ovat peräisin lauhkeammilta vyöhykkeiltä kuten tasmanialaiset tai mustat eteläafrikkalaiset.

Jared Diamondin mukaan melamiinimäärien perinnölliset erot eivät perustu niinkään luonnonvalintaan, vaan erojen vahvistuminen perustuu seksuaalivalintaan. Se ei ole siis pelkästään luonnonolosuhteisiin sopeutuman tulosta. Pariutuminen omanlaisten kesken on johtanut vuosisatojen ja tuhansien kuluessa toisistaan eriytyneiden väestöjen erilaiseen melamiinin määrään ihossa. Diamond sanoo: ”rotuluokittelut eivät tulleet tieteen piiristä vaan ihmiskehojen signaaleista, joilla erotellaan seksuaalisesti vetovoimaiset luotaantyyöntävistä seksipartnereista ja erotellaan ystävät vihollisista.”

Jotkin muut geneettiset ominaisuudet, kuten joillakin alueilla muodostunut laktaasientsyymin tuotantokyky ovat sopeutumia kulttuurievoluution tuottamaan tilanteeseen karjanhoidon myötä. Jotkin perimän ominaisuudet ovat taas sopeuttaneet luonnonolosuhteisiin kuten sirppisoluisuutta tuottava geneettinen ominaisuus, joka vähentää malariaan sairastumisen todennäköisyyttä ja on siksi malaria-alueilla säilynyt ja vahvistunut väistyvä geneettinen ominaisuus.

Jos asianlaita on kuten Jared Diamond esittää, eli erilaiset ihonvärit eri populaatioissa ovat osaksi seurausta ihonväriin perustuvasta luottamuksen tunteesta tai seksuaalisesta vetovoimasta ihonväriltään samankaltaisia kohtaan, erottelemmeko ih-

misiä ihonvärin perusteella yhtä väistämättömästi kuin vaikkapa sukupuolen perusteella? Diamondin väitteiden perusteella voisi kuvitella, että ihonväriin perustuva ihmisten ”koodaaminen” kohtaamisissa olisi hyvin perustavanlaatuisia ja jopa ihmisen neuropsykologiaan perustuvaa. Yhdysvaltalainen evoluutio-psykologi Robert Kurzban ja kumppanit halusivat tutkia, onko rotuun perustuva eron tekeminen perustavanlaatuisia ihmiselle. Tiedämme, että ryhmäytyminen johtaa väistämättä jonkinasteiseen suosimiseen: ihmisellä on taipumusta suosia oman ryhmän jäseniksi tunnistettuja. Jos rotuun perustuva ryhmäytyminen todistettaisiin väistämättömäksi ja muista ryhmäytymisperusteista poikkeavaksi, tästä seuraisi se, että ihmisten erottelu ihonvärin tai muun ilmiselvän fyysisen ja periytyvän ryhmäominaisuuden perusteella olisi jossain mielessä ihmisen toiminnalle väistämätöntä.

Kurzban ja kumppanit tekivät Yhdysvalloissa koeasetelman, jossa he vertasivat ihonväriä muihin ryhmäytymisperusteisiin. Kokeiden perusteella tutkijat päättelivät, että muodostamalla täysin keinotekoinen ryhmäperuste (kuvaruudulla esiintyvien henkilöiden paitojen väri) saatiin aikaan aivan yhtä nopeasti ja helposti tunnistettu ja opittu ryhmäperuste kuin ihonväri. Tutkijat myös totesivat, että sukupuoli oli ihonväriä paljon vahvempi ryhmien tunnistusperuste. Tutkijat päättelivät, että ”rotu” on ihmismielelle vain yksi historiallisesti syntynyt ryhmäkoalitioiden muodostumisperuste. Vaikka koehenkilöt asuivat Yhdysvalloissa, jossa ajatuksella rodusta on hyvin suuri merkitys sosiaalisessa elämässä, he vaihtoivat annetun luokitteluperusteen toiseen - paidan väriin - hyvin nopeasti.

Kurzban esittää, ettei ihmisen tiedollisessa arkkitehtuurissa ole rotua eli ihonväriä erottelemaan syntyneitä automaattista ja geneettisesti periytyvää toimintoa. Rodun määrittäminen on sivutuote toiminnasta, joka on ihmisen evoluution varrella muotoutunut välttämättömäksi osaksi ihmisyyttä: liittolaisten etsiminen. Tarve havaita, ketkä kuuluvat joukkoon ja kenen kanssa liittoutumia syntyy, on ihmisapinoiden sosiaalista arkea. Ihmisäivot etsivät jatkuvasti perusteita luokitella ihmiset liittolaisiin ja muihin, ja luokittelun perusteiksi käyvät melkein mitkä

tahansa merkit, kuten pukeutuminen, murre, käytöstavat, tapa liikkua, kasvonpiirteet tai etnisen ryhmän merkit. Sukupuoli ja ikä poikkeavat muista liittoutumisen määreistä sikäli, että ne ovat annettuja eikä niitä ole viime aikoihin asti voinut mitenkään muuttaa. Niiden tunnistaminen perustuu toisenlaisiin periaatteisiin kuin liittoutumat, jotka ovat alati eläviä ja esiintymisyhteyksistään riippuvaisia. Kurzbanin mukaan ”rotu” – ihonväri tai syntyperään viittaavat fyysiset ryhmäominaisuudet – ei ole neuropsykologiselta kannalta perustavanlaatuisen luottamusta määrittävä merkki.

Kurzbanin tutkimus on vain yksi näyttö asiasta, eikä yhden tutkimuksen perusteella koskaan pidä tehdä kovin pitkälle meneviä päätelmiä. Hänen koeasetelmallaan saatu tulos rodusta yhtenä luokitteluperusteena muiden joukossa on kuitenkin mielenkiintoinen. Koeasetelma viittaa siihen, että jopa yhdysvaltalaisessa ympäristössä rodulliset erot ovat varsin helposti ohitettavissa muilla ryhmäjäsenyyksillä. Hän olettaa tämän johtuvan siitä, että syntyperän vuoksi vahvasti erinäköisten ihmisten arkinen vuorovaikutus on tavanomaistunut ihmislajin kehityksessä vasta suhteellisen myöhään. Se ei ole ehtinyt mitenkään koodautua geneettisellä tasolla merkittäväksi erotteluperusteeksi muutamassa tuhannessa vuodessa toisin kuin sukupuoli tai ikä, jotka ovat olleet osa ihmisten ja muiden nisäkkäiden elämän järjestymistä aina. Kurzban ei kiistä sitä, etteikö roduksi Yhdysvalloissa nimitetyillä fyysisillä eroilla olisi merkitystä ihmisten toiminnassa ja luottamuksen tunteen herättämisessä, mutta hän kiistää ihonvärin perustavanlaatuisuuden ja automaattisuuden ja pitää sitä selvästi vähemmän merkityksellisenä kuin sukupuolen tai iän tunnistamista.

Kun Kurzbanin ja Diamondin näkökulma ihonvärin merkitykseen ihmisyhteisöjen muotoutumisessa ja vuorovaikutuksessa asetetaan rinnakkain, ne näyttävät olevan aika vahvasti ristiriitaisia. Kurzban on kokeellisesti todistellut, ettei ihonväriin tai ”rotuun” perustuva jaottelu ole niin perustavanlaatuinen ihmisen havaitsemisessa kuin monesti oletetaan. Diamond puolestaan väittää, että yhteisöjen ihonvärierot ovat ylipäättään syntyneet

ensisijaisesti siksi, että ihmiset ovat erotelleet sukupuoli- ja yhteistyökumppaneitaan ihonvärin samankaltaisuuden perusteella. Kurzbanin todistusaineisto vaikuttaa Diamondin spekulatiota vahvemmalta.

Diamondin seksuaalivalintaan perustuvaa ihonvärierojen selitystä vastaan voidaan sanoa, että suuret ihonvärin erot toisiaan lähellä elävien ihmisyyhteisöjen kesken ovat olleet harvinaisia ennen viimeistä paria tuhatta vuotta (poikkeuksiakin on: ainakin muinaisen Egyptin nuubialaiset naapurit ja intialaisten kastierot, joiden olemassaolosta on tietoa useamman tuhannen vuoden takaa keskiaasialaisten väestöjen valloituksesta saakka). Voimme olettaa, että ihonvärillä on tietty tarkoituksenmukaisuus ympäristöolosuhteissa, vaikkei auringonsäteily määrä yksin olisikaan aiheuttanut värieroja. Muutoin olisi kovin vaikeaa selittää, miksi ihonväri yleisesti ottaen tummenee päiväntasaajaa kohden mentäessä.

Moniääninen ”luolamies” meissä

Moni ajattelee, että torjunta tai jopa hyökkävyys vierasta kohtaan olisi jollain tavoin ihmisluntoon kymmenien tuhansien vuosien saatossa juurtunutta. Ihmislajin historian ja maapallopelle levittäytymisen sekä muuttoliikkeen viesti on kuitenkin varsin toisenlainen. Ihmislaji on todennäköisesti kohdannut yleisemmin vahvasti erilaiseksi luokiteltua muukalaisuutta ja kilpaillut niukoista resursseista vasta viimeisen 10 000 vuoden aikana. Pitkä paleoliittinen kausi ennen sitä – ehkä 170 000 vuotta – oli harvan asutuksen ja hitaan levittäytymisen aikaa. Ihmislajimme homo sapiens levittäytyi ja eli rinnan joidenkin muidenkin ihmislajien kanssa, mutta nuo muut lajit ovat kaikki sittemmin hävinneet. Kohtaamiset selkeästi erinäköisten

Rodut ovat totta, jos ihmiset pitävät niitä tosina. Biologisesti ihmisrotuja ei ole.

ihmisten kanssa ovat väistämättä olleet poikkeuksellisia. Selkeästi erinäköisiä on alettu kohdata arkisemmin vasta viime vuosituhansina. Ulkomuodon periytyvillä ryhmäominaisuuksilla, tai

kuten jotkut näitä kutsuvat ”rodulla”, on ollut suuri merkitys ihmisryhmien toiminnalle vasta viimeisimpänä historian aikana. Populaatiobiologian näkökulmasta ihmislaji on lajiksi harvinaisen yhtenäinen, eikä rodun käsitteen käytölle ole biologisia perusteita. Koska ihmiset uskovat näihin jakoihin, niitä voidaan tästä huolimatta pitää sosiaalisesti tosina. ”Rotu” ei näyttäisi tutkimuksen perusteella olevan mitenkään perustavanlaatuinen kategoria ihmisten havainnoissa, vain yksi mahdollisista tavoista jakaa ihmisiä ryhmiin. On lohdullista ajatella, että muihin kuin valkoisiksi luokiteltuihin länsimaissa kohdistuva syrjintä ja kielteiset stereotyyppit voidaan oppia pois, jos muita tapoja meikäläisten ja heikäläisten muodostumiseen otetaan käyttöön.

Ihmiset eivät usko rotuihin, etnisiin ryhmiin jne. siksi, että he olisivat ensin tarkastelleet ihmisiä ja sen perusteella jakaneet heidät mielekkäisiin kategorioihin. On käynyt toisin päin: ihmiset on ensin jaettu ryhmiin vanhojen uskomusten ja valtakäsitysten perusteella ja sitten rakennettu ominaisuuksia ja eroja näille oletetuille ryhmille. Ensin opitaan kategoriat, sitten niiden perusteella etsitään näyttöä. Miksi nämä jaot ja luokittelut sitten jatkavat elämäänsä? Miksi niihin uskotaan, välillä henkeen ja vereen?

4. Oman ryhmän paremmuuden jäljillä – Kansa napaansa tuijottamassa

Oman ryhmän pitäminen muita parempana on yleisinhimillistä. Mutta siitä on myös poikkeuksia, eikä se johda itsestään selvästi muiden halveksimiseen tai hyväksikäyttöön.

Palasin kotiin, vaikka minulla ei ollut kotia ja olin muukalainen maan päällä. Palasin kotiin, eivätkä muistot enää tehneet kipeää, vaan aika ja tieto olivat hiekan lailla sataneet katkerien muistojen ylle. En tuntenut enää surua enkä häpeää, vain rauhaton kaipaus täytti kuluttavana sydämeni.

Mika Waltari: *Sinuhe egyptiläinen* (1946)

Etelä-Intiassa maaseudulla saavuin paikallisten tuttavieni kanssa käymään pienessä kylässä. Erilaisuuteni herätti paljon huomiota ja katseita. Naiset päätyivät hipelöimään ihoani ja hiuksiani ihmeissään. He kyselivät mistä päin olen. Kerroin olevani ”Suomesta”, joka siellä piti lausua ’Phinland’ koska paikallisissa kielissä ei ole f-kirjainta ja muutoin nimi sekoittuisi Englantiin. ’Phinland’ ei tietenkään sanonut mitään paikallisille ihmisille. Yksi naisista oli käynyt muita vähän pidempään kouluja. Hän selitti tietävästi muille teluguksi: ”se on siellä kaukana, Delhistä vähän pohjoiseen”. Koetin selventää väärinymmärrystä ja kerroin olevani Euroopasta. Eurooppa oli heille tuntematon sana. Lopulta tajusin, ettei sillä oikeastaan ole mitään merkitystä, mistä he luulevat minun olevan. Delhin läheltä parintuhannen kilometrin päästä tulevat ihmiset olisivat paikallisille ihan yhtä

outoja muukalaisia: erinäköisiä, vierasta kieltä puhuvia. Nainen vielä selitti, että siellä Pohjois-Intiassa ne ovat tuolla tavalla vaaleita (pohjoisintialaiset ovat iholtaan keskimäärin vaaleampia kuin eteläintialaiset). Itseäni vaivasi suuresti tulla luokitelluksi toisenmaalaisena kuin tunnen olevani. Sama reaktio toistui, jos minua luultiin kaupungeissa amerikkalaiseksi. Tästä monilla länsimaiden ulkopuolella matkanneilla on varmasti samankaltaisia vaivaannuttavia kokemuksia.

Kansallinen identiteetti on niin itsestään selvä osa minuuttamme, että virheet sen tunnistamisessa tuntuvat väistämättä epämukavilta. Taustalla on oman ryhmän itseisarvoista hyväksyntää, joskin muitakin syitä tälle ilmiölle voi olla. Antropologiaa opiskellessa olen oppinut, että monilla kielillä omaa kansaa kutsutaan vain ihmisiksi. Muut ovat jotain vähemmän. Muita koskevat nimitykset ovat yleensä jollakin tavoin alentavia ja niihin sisältyy likaisuuden, sivistymättömyyden tai vähäisemmän inhimillisyyden sivumerkitys. On ”koiransyöjiä”, ”siansyöjiä”, ”mutakuonoja”, ”poroja”, ”rättipäitä”, ”barbaareja”, ”hurreja”. Venäjällä suomalaisheimoja on voitu nimittää esimerkiksi sanalla ”tšud” (kumma eli käsittämätöntä kieltä puhuva). Sana ”barbaari” tulee antiikin kreikan kielestä, ja se syntyi viittaamaan onomatopoeettisesti muita kuin kreikkaa puhuvien ihmisten mongerrukseen ”bar, bar, bar”.

Tupit, alkuperäisasukkaat nykyisen Brasilian alueella, nimitivät maahan tulleita portugalilaisia alentavalla nimityksellä, joka tarkoitti ”lintua, jolla on höyheniä jaloissa” (viittaus housuihin). Alentuvat ja toisinaan huvittavat nimitykset ulkopuolisille ovat yleisiä kaikkialla ja kuvastavat sitä tosiasiaa, että ihmisyhteisöissä kautta maailman näyttää yleisesti olevan tapana pitää ulkopuolisia huvittavina tai jopa halveksua heitä. Mutta onko tämä alentuva suhtautumistapa todella niin yleinen kuin miltä se vaikuttaa? Ja mihin suhtautumistapa ylipäätään perustuu?

Toisten alistava nimittely tai ylipäätään alentuva suhtautuminen oman ryhmän ulkopuolisiin tuntuu väärältä ja vaivaannuttavalta. Olen ehkä omaksunut tämän ajattelutavan osana antropologian kulttuurirelativistista oikeaoppisuutta, ehkä ylipäätään

ihmisoikeuksia korostavasta ja liberaalista ajattelutavasta. Suurin osa maailman ihmisistä ei näe tässä ajattelutavassa mitään ongelmaa. Jollakin tavoin tuota yleisesti vallitsevaa ja vastenmieliseltä tuntuvaa yleistä ajattelutapaa olisi kuitenkin koetettava ymmärtää, jotta tietäisi mistä on kyse, mistä ilmiö juontuu ja voidaanko sille tehdä jotakin. Ei tunnu järin järkevältä maailmanrauhan ja sopuisan yhteiselon näkökulmasta, jos jokainen porukka pitää itseään muita parempana, kauniimpana, oikeamielisempänä ja viisaampana. Eihän se niin voi olla.

Kun kaikki ryhmäjäsenyyteen liittyvä erilaisuus ja muukalaisuus nähdään moraalisesti alempiarvoisena, puhutaan etnosentrismistä. Siinä maailmaa arvotetaan oman ryhmän lähtökohdista ja nähdään kaikki siitä poikkeava alempiarvoisena. Etnosentrismien käsitteen kehittivät jo yli sata vuotta sitten antropologi W.J. McGee sekä W.G. Sumner, amerikkalaisen sosiologian isä, aiempaan keskieurooppalaiseen ajatteluun pohjautuen. Etnosentrismien Sumner määritteli näkemykseksi, jossa oma kansa on kaiken keskiössä ja kaikki muut nähdään suhteessa siihen. Sumnerin ajatus oli, että oman ryhmän myönteinen arvostus ja sille lojaalisuus liittyy kiinteästi sotaaisuuteen ja tyytymättömyyteen ulkopuolisia kohtaan: ”jokainen ryhmä ruokkii itsetyytyväisyyttä ja turhamaisuutta, kehuu ylivoimaisuudellaan, nostaa omat jumalansa yli muiden ja katsoo halveksien ulkopuolisia”. Sumner oli aikanaan vakuuttunut, että kaikki maailman etniset ryhmät ja kansat suhtautuvat tällä tavoin ulkopuolisiin. Moni tuntuu kannattavan edelleen tätä näkemystä ihmiskunnasta vihamielisten ja ylenkatseellisten kansojen mosaiikkina. Tälle oletukselle on muun muassa rakennettu lukematon määrä Hollywood-elokuvia, mukaan lukien avaruusolioelokuvat, joissa muukalaisuus on ulotettu jopa maapallon ulkopuolisiin olentoihin.

Katsotaanpa hieman tarkemmin tätä yleistävää puhetta kansojen itsetyytyväisyydestä ja vihamielisyydestä. Myöhempi tutkimus on osoittanut ilmiön paljon monimuotoisemmaksi kuin 1900-luvun alun klassikot osasivat ajatella. Etnosentrismi voi ilmetä yksilön ajatuksina ja asenteina *omasta ryhmästä* (”me meikäläiset olemme hyveellisiä”), jaettuina stereotyyppioina

ulkopuolisista ("nuo toiset ovat likaisia") tai järjestelmällisenä vihamielisenä ajatteluna ja *toimintana* ulkopuolisina kohtaan ("nuo toiset on tuhottava tai ajettava pois meidän paristamme"). Voidaan puhua "etnosentrisestä oireyhtymästä", jos kyse ei ole vain yksittäisistä oman ryhmän paremmuutta koskevista jaetuista ilmauksista vaan ideologiasta, jossa ryhmä järjestelmällisesti toimii niin kuin muut olisivat alempiarvoisia. Onko tällainen oireyhtymä löydettävissä kaikkialta ihmisyyhteisöistä, kuten Sumner 1900-luvun alussa oletti? Onko muukalaisen halveksunta järjestelmällistä, väistämätöntä ja universaalia?

Ryhmä on osa omaa moraalialia

Psykologisesta näkökulmasta oman ryhmän itsestään selvä paremmuus selittyy ryhmänmuodostuksen sivutuotteena. Kun ihmiset määrittelevät kuuluvansa johonkin ryhmään, jokainen ryhmän jäsen näkee itsensä jollain tasolla samankaltaisena kuin muut ryhmässä. Koska jokainen näkee oman itsensä osana kokonaisuutta, hän näkee myös ryhmän osana itseään. Ihmisellä on tarve kokea itsensä myönteisesti, ja siten myös ryhmä tulee koetuksi myönteisenä, onhan se ikään kuin osa hyvää itseä. Minä olen hyvä; ryhmä on osa minua, siis ryhmä on hyvä. Oman ryhmän kokeminen oikeaksi ja hyväksi on siksi ymmärrettävää ilmiö. Ryhmäsuhteet kytkeytyvät näin yksilöiden psykologiaan.

Oman ryhmän erityisyys ja paremmuus verrattuna muihin tulee parhaiten ymmärrettäväksi, kun katsomme, miten lapsi oppii moraalisia tunteita. Kulttuurin itsestäänselvyyksien oppiminen on nimenomaan moraalista, oikeaan ja väärään, arvostettavaan ja halveksittavaan, hyvään ja huonoon liittyvien tunteiden oppimista lapsuudesta lähtien. Lapsi oppii käyttäytymään tietyllä tavalla jatkuvan moraalisten tunteiden kirjon kautta. Jos sanon ruokapöydässä "paska" tai syön riisiä käsin, näkyykö vanhemman kasvoilla hyväksyvä hymy vai vääristyvätkö ne paheksuntaan? Miten suhtaudutaan vaikkapa isoon ääneen huuteluun pihalla? Jos

Oma ryhmä koetaan hyväksi koska se on osa itseä.

kuorin appelsiinin tällä tavalla, saanko silityksiä vai ärsyyntyykö isä? Kasvatuksen kautta itsestään selväksi osaksi itseä omaksuttu arvojen ja käytäntöjen kirjo johtaa siihen, että oman ryhmän käyttäytymiseen ja arvoihin kytketään väistämättä myönteinen moraalinen tunne. Muut, jotka eivät näitä itsestäänselvyksiä jaa ja tekevät toisin, ovat moraalisesti väärässä ja saavat aikaan välittömän, kielteisen moraalisen tunteen: inhoa, vihaa, suuttumusta tai lievemmin koettua vastenmielisyyttä.

Kulttuurista itsestäänselvyiden tunnetta ei synny ilman moraalista oppimista. Moraalinen oppiminen ei ole periaatteiden oppimista vaan moraalisten tunteiden oppimista. Tämän tunteen voi oppia tunnistamaan ja arvottavan kokemuksen voi oppia ylittämään tiedollisin perustein, mutta kokonaan tunnereaktioita toisella tavoin tekemistä kohdatessa ei voi estää, jos ne ovat tullakseen. Tämä liittyy tunnereaktioiden fyysiseen välittömyyteen. Matka havaitusta ärsykkeestä fyysiseen tunnereaktioon on perustunteissa niin lyhyt, etteivät ajatukset ehdi siihen väliin.

Tästä voisi olla esimerkkinä vaikkapa Intiassa 1990-luvulla kenttätyössä todistamani hääseremonia. Morsian oli 14–15-vuotias tyttö, ja ensimmäisen yön seremoniaan kuului parin saattaminen pieneen huoneeseen valmistettuun aviovuoteeseen koko kylän naisten voimin. Nuori morsian istui sängyllä ja tärisi pelosta tulevaa kohtaan, josta hän ei hyvätapaisten tyttöjen tapaan tiennyt muuta kuin jotain kauheaa olevan tulossa. Kauhu ei ollut näyteltä vaan aitoa, uhrieläimen kaltaista. Viereen istutettiin sängylle nuori mies, jota hän oli koskenut ensi kerran edellisenä päivänä hääseremoniassa ja jonka kanssa hän ei ollut puhunut koskaan. Naiset heittelivät härskettä vitsejä, nauroivat ja ilakoivat: olihan kyseessä yksi naisen elämän hienoista perusasioista eli avioelämän aloittaminen. Lopulta me muut vetäydyimme ulos pihalle pimeään iltaan istuskelemaan, ja pari jäi suljetun oven taakse morsiuskamariin keskenään. Siitä sitten vähitellen väki hajaantui kukin omiin koteihinsa.

Naapurin naisilta kyselin kotimatalla, eikä heistä tuntunut yhtään pahalta kun nuori morsian oli niin peloissaan. He naurahtivat, että näin on ollut ja näin on oleva: aikuisen naisen

elämä alkaa aviovuoteessa eikä sitä voi muuksi muuttaa. Mielen tahtoon on alistuttava ja sitä myöten sopeuduttava elämään puolisona ja miniänä. Koko tilanteen moraalinen vääryys ja institutionalisoitu nuoren tytön raiskaus, jonka tiesin todennäköisesti tapahtuvan suljettujen ovien takana, kouristi sisuskaluja ja tuotti vastenmielisyyden ja inhon tunteita koko yhteisöä kohtaan. Tilanteelle en voinut mitään, koska se oli osa paikallisten itsestään selvänä pitämää asioiden järjestystä, jonka jokainen osallistuneista naisista oli aikanaan itsekin kokenut. Tunsin vastenmielisyyttä näiden ihmisten elämäntapaa kohtaan siksi, että omassa taustassani suhtautuminen naisten seksuaaliseen itsemääräämisoikeuteen oli niin toisenlainen kuin täällä. Pidän omaani parempana, ja kuitenkin toisaalta tiesin että antropologina minun tulisi koettaa löytää se mielekkyys, joka selittää pikkutyttöjen naittamista ja aviovuoteessa raiskaamista yhteisön siunauksella. Tiedollisella tasolla tiesin, mihin tämä kaikki liittyi heidän sukulaisuuden käsityksissään. Mutta tunnetasolla nousi pintaan torjuva reaktio, moraalinen suuttumus ja tunne omasta moraalisesta paremmuudesta.

Kuvatunlaisessa tilanteessa on helppoa kokea suvaitsemattomuutta. Sisä- ja ulkoryhmien välisestä suhteesta tiedetään tutkimuksen perusteella jo paljon. Suvaitsemattomuutta – tuomitsevia ja torjuvia reaktioita muukalaisia tai ulkopuolisia kohtaan – näyttää tuottavan moraalisesti tuomittavana pidetty toiminta, ei pelkästään ulkomuodon outous tai vaaraan tai uhkaan liitetyt merkit ja vieraat symbolit. On helpompaa sietää erilaista musiikkimakua kuin omasta poikkeavaa tapaa kurittaa lapsia tai huumaavien aineiden käyttöä. Silloin kun ilmiössä on kyse ihmisten oikeuksista ja hyveistä, on vaikeampaa olla suvaitsevainen. Kaikki asiat eivät ole yhtä moraalisesti keskeisiä erilaisissa kulttuuriympäristöissä, vaan tiettyjen asioiden saama moraalinen painoarvo on suurempi kuin toisten.

Esimerkiksi Etelä-Aasiassa ruokaan liittyvät symbolisen puhtauden käytännöt ovat ehdottoman tärkeitä ihmisten elämässä, kun taas vastaavaa arvolatausta ei löydy vaikkapa suomalaisessa elämän arjessa. Lattialle pudonnutta ruokaa ei voi Intiassa

mitenkään enää syödä, vaikka se olisi pudonnut putipuhtaalle lattialle, eikä lihansyöjien keittiössä valmistettu kasvisruoka ole tiukalle hindu-kasvissyöjälle hyväksyttävää ravintoa, vaikka astiat olisivat kuinka hyvin pestyjä. Kun intialainen kastihindu on tekemisissä suomalaisten kanssa, hänen ruokaan liittyvät moraaliarvonsa joutuvat jatkuvasti uhmatuiksi, ja samalla hän on kipeän tietoinen erilaisuudesta. Kastihindun on helppoa katsoa suomalaisia ruokaan liittyviä tapoja alaspäin, koska ne inhottavat häntä. Näkemys voi muuttua ajan mittaan Suomessa asuessa, mutta alkuun kohtaamisen tuomat tunnereaktiot ovat yleensä hyvin moraalisesti värittyneitä.

Ihmiset tuntevat kaikkialla inhoa joutuessaan rikkomaan kasvatuksen kautta oikeiksi ja välttämättömiksi opittuja ruoan puhtaussääntöjä, kuten käsitystä syötäväksi kelpaavista ruoka-aineista. Toukkien tai koiranlihan syöminen voi tuntua yhtä ylitsepääsemättömän vaikealta suomalaiselle kuin naudan- tai sianlihan syöminen intialaiselle kastihindulle. Muukalaisten ruokaan ja ruokailutapoihin liittyvät tunnereaktiot ovat usein kielteisiä ja fyysisiä: ne ilmenevät ajatusta nopeampina fyysisinä oireina. Toisaalta vierasperäisestä ruoasta on tullut uteliaisuuden, kokeilunhalun ja statuksen kasvattamisen keino kulutuksellisesti suuntautuneessa jälkitekollisessa yhteiskunnassa. Ruoka ei ole enää samalla tavoin sukupolvia yhdistävä moraaliskansallinen tai paikallinen side kuin se aiemmin oli, vaan ruokakuluttamisesta ja suhtautumisesta uutuuksiin on tullut enemmän side ystäväverkostoihin ja sosiaaliseen arvostukseen. Tässä näkyy vierauteen suhtautumisen kolikon toinen puoli: outo myös houkuttaa ja kiehtoo.

Kuulumisen ja erilaisuuden tunnereaktiot ovat vahvimmiltaan aistimuksiin liittyvissä elementeissä. Tässä voi taustalla olla neurologisiakin syitä, joiden vuoksi aistimukset ovat niin vahvasti tunnepitoisia, lapsuuden kokemuksiin yhdistyviä eivätkä vaadi välttämättä tiedollista prosessointia aivoissa ennen reaktiota. Eräässä turvapaikanhakijoiden vastaanottokeskuksessa eri kansallisuuksien välille syntyi vakava konflikti ruoanlaittoon liittyen. Yksi ryhmä päätti keittää perinneruokaansa naudan sisäelimestä.

Tuntikausia kestäneestä keittämisestä yhteisessä keittiössä seurasi muiden sietämättömän pahaksi kokema haju. Toiset pitivät oikeutenaan keittää perinneruokaansa, toiset turvapaikanhakijat taas kokivat hajun kuvottavana asuinympäristössään. Hajua ei pääse pakoon, joten ainoa vaihtoehto henkilökunnalta oli tappelun välttämiseksi viedä kattila pois tiloista ja estää toisilta herkkunsa keittäminen.²

Keskeisimpiä moraalisten tunteiden kenttiä ovat sukupuoli- ja sukupuolten väliseen kanssakäymiseen liitetyt tavat. Pohjoismaisessa ympäristössä kasvaneille on ihanteena sukupuolten näkyvyys julkisessa tilassa. Siksi naisen liikkumista ja näkymistä keskeisesti haittaavat vaatetuksen muodot kuten burka tai niqab (kokonaan naisen peittävä kaapu yleisessä käytössä mm. Saudi-Arabiassa, Afganistanissa ja Pakistanissa) saavat helposti aikaan moraalisen närkästyksen tunteen. Tuon alkutunteen voi ylittää vain tietoisella perehtymisellä asiaan: mistä tässä oikein on kysymys? Mitä naisen verhoaminen merkitsee, miksi he käyttävät tuollaista asua? Joudutaan liikkumaan ensimmäisestä tunnereaktiosta eteenpäin, sen tiedolliseen hallintaan ja tarkasteluun. Tuon tarkastelun johtopäätöksenä suhtautuminen voi olla myönteistä tai kielteistä tai neutraalia, mutta keskeistä on, että se perustuu toisenlaiseen mekanismiin kuin välitön, ehkä tiedostamatonkin tunnereaktio, jota arvostiriritana koettu erilaisuus saa aikaan.

Naisten liikkumista estäviä vaatteita kuten liikkumista hankaloittavia tiukkoja hameita tai korkokenkiä ei sen sijaan yleisessä eurooppalaisessa ajattelutavassa pidetä naisten vapautta rajoittavina, koska niihin on yksinkertaisesti totuttu eikä niiden tuomaa vastaavaa liikkumisen rajoitusta enää huomata. Vähäpukeinen eurooppalaisnainen taas herättää moraalista inhoa vaikkapa intialaisessa naisessa. Intialainen tuttavani kertoi melkein oksentaneensa kun oli nähnyt naisia Goan rannalla bikineissään. Moraalinen tunne erilaisuudesta sai fyysisen pahoinvoinnin muodon.

2 Kiitän Sirpa Karjalaista tästä esimerkistä.

Kuuluminen ryhmään ei ole laskelmoivan järkeilyn tulos vaan tunne. Ihmismieli etsii samankaltaisuutta, koordinaatiota ja tiedonkulun vaivattomuutta. Toisia ei tunnisteta meikäläisiksi tai muukalaisiksi tietoisesti niin kuin passintarkastuksessa, vaan tunnistaminen on pääasiassa tiedostamatonta ja välitöntä. Tunnistamista ei tarvitse erikseen ajatella, vaan ihmiset tunnistetaan vieraiksi tai meikäläisiksi hajujen, äänten ja kielen sekä ulkonäön varassa. Osa aistiärsykkeistä voi johtaa varsin välittömiin, jo ennen tiedostamista tapahtuviin tunnereaktioihin, erityisesti jos on kyse pelkoreaktion laukaisevista aistikokemuksista. Useimmat aistiärsykkeet kulkevat kuitenkin aivojen tietoisten toimintojen ja tulkinnan kautta. Tulkittamiseen tarvitaan opittua tietoa – syntyy merkityksellisiä tulkintoja siitä, mistä on kysymys. Muukalaisuuden tai meikäläisyyden merkit voivat olla näkyviä (vaatetus, ihonväri, liput, värit), kuultuja (musiikki, äänenkäyttö, kieli), haistettuja, fyysiseen tilaan ja liikkeeseen liittyviä (miten ihmiset liikkuvat tilassa) tai vaikkapa makuja (ruoka ja sen aromit).

Voimakkaat vihan, inhon, lämmön tai turvallisuuden tunteet jotain esinettä, hajua, fyysistä ilmiötä tai ryhmää kohtaan eivät suurelta osin selity tietoisilla järkisyillä. Ne opitaan automaattisina reaktioina, jotka perustuvat muistijälkiin ja opittuihin tulkintoihin aistiärsykkeistä. Intialaisen ystäväni kokemaa oksettava vastenmielisyys valkoihoisia bikinineitoja kohtaan ei todennäköisesti johtunut suoraan erilaisen ja oudon valkoisen ihon näkemisen tuottamasta fyysisestä inhosta, kuten vaikkapa nähtäessä mädäntynyt linnunraato. Näköaistimus herätti valkoisiin naisiin liitetyt mielikuvat: heitä oli totuttu näkemään seksuaalisesti rajattomina ja siksi alempiarvoisena mutta samaan aikaan valtaa pitävinä ja uhkaavina, siirtomaa-ajan kollektiivisia muistoja kantaen.

Ulkopuolisia myös ihannoidaan

Vaikka oman ryhmän erinomaisuuden tunne on tietyllä tavalla psykologisesti ymmärrettävä reaktio, tämä reagoitintapa ei vallitse kaikkialla kaikissa tilanteissa eikä johda väistämättä

vihamielisyyteen tai ulkopuolisten hyväksikäyttöön. Amerikkalainen psykologi Robert LeVine ja antropologi Donald Campbell toteuttivat laajan etnosentrismiä eli oman kansan erinomaisuutta korostavan ajattelutavan maailmanmittakaavassa tutkineen hankkeen 1970-luvulla selvittääkseen, kuinka laajalle levinnyttä tällainen suhtautuminen oikeastaan on. He päätyivät toteamaan, että vertaileva tutkimus tästä aiheesta on varsin vaikeaa. Vertailtavaa aineistoa ei ole helppoa saada, koska eri yhteiskunnat ja yhteisöt eivät ole aina vertailukelpoisia eivätkä ryhmät ole selvärajaisia ja pysyviä. Lisäksi etnografinen aineistonkeruu on harvoin vertailukelpoista eikä tieto ryhmistä ole useinkaan kiistatonta. Muun muassa näiden syiden vuoksi sosiaali- ja kulttuuriantropologit välttivät viime vuosikymmeninä pitkään universaaleja piirteitä etsivää tutkimusotetta. Vertailevaa tietoa löytyy paremmin varhaisemmilta ajoilta 1900-luvulta, jolloin sitä vielä kerättiin. Vertaileva ja yleismaailmallisia lainalaisuuksia etsivä lähestymistapa on herännyt uudestaan henkiin antropologiassa aivan viime aikoina.

Etnosentrismiä koskevia vertailevia tutkimuksia löytyy ainoastaan vähän vanhastakaan tutkimuskirjallisuudesta. LeVinen ja Campbellin 36 yhteisöä koskevan etnografisen tiedon vertailussa 35:ssä havaittiin jollakin tavoin etnosentristä ajattelua. Yksi ryhmä poikkesi muista: Intian ja Bhutanin alueilla elävät lepchat, jotka ryhmää kuvanneen etnografian mukaan tuntuivat hyväksyvän muiden heidän omistaan poikkeavat ajattelutavat samanarvoisina kuin omansa. On ollut vaikeaa löytää yhteisöjä, joissa ei löytyisi etnosentrismiä ilmaistujen asenteiden tasolla.

Vaikka jonkinmoista oman ryhmän hyveiden ylistämistä ja muiden vähättelyä löytyy useimmista maailmankolkista, kokonaisvaltaista ”etnosentristä syndroomaa” koko yhteisön suhteita ulkopuolisiin leimaavana ilmiönä ei sen sijaan LeVinen ja Campbellin mukaan suinkaan löydy kaikkialla. Suoranainen vihamielisyys ja hyökkäävyys ulkopuolisia kohtaan on paljon harvinaisempaa kuin yksittäiset muita väheksyvät ilmaukset. On monia perusteita sille, miksi etnosenttrinen oireyhtymä kaiken ulkopuolisen halveksintana ja syrjimisenä sekä oman ryhmän

yksiselitteisenä paremmuutena ei näytä pätevän kaikkialla ja kaikissa tilanteissa. Ensinnäkin etnisten ryhmien rajat eivät ole selviä vaan tilanneriippuvaisia ja muuttuvia: omana ensisijaisena ryhmänä pidetty porukka vaihtelee. Joillakin ihmisillä on moninaisia etnisiä jäsenyyksiä. Se, miksi itsensä ensisijassa tuntee yhdessä tilanteessa, ei ole sama kuin jossain toisessa tilanteessa. Etninen ryhmä voi olla vain yksi ryhmäajasta, joiden perusteella ihminen arvioi hyvää tai huonoa käyttäytymistä tai kulttuurisia piirteitä. Hän voi kuulua etnisen ryhmän lisäksi sukulaisryhmään tai alueelliseen ryhmään; hänen isänpuoleiset ja äidinpuoleiset sukulaisensa voivat edustaa erilaisia kulttuuritapoja tai kuulua eri etniseen ryhmään, tai oman linjasuvun käytännöt voivat edellyttää toisenlaisia arvoja kuin päällikkö, jolle kuuluu osoittaa kunnioitusta.

Yleistävä omakansakeskeisyydestä puhuminen sivuuttaa helposti sille vastakkaiset ilmiöt. Vaikka omaa ryhmää on taipumus pitää muita parempana, löytyy runsaasti esimerkkejä tilanteista, joissa ajatellaan täysin päinvastoin. Löytyy esimerkkejä etnisiä ryhmistä, joilla toinen etninen ryhmä on viiteryhmänä eli ihailtuna jäljittelyn kohteena. Viiteryhmää voidaan jäljitellä ja koettaa jopa esiintyä sen jäsenenä. Esimerkiksi Pohjois-Keniassa arushojen ja joidenkin muidenkin ryhmien on raportoitu 1960-luvulla ihailleen maasai-kansaa ja jäljitelleen heidän tapojaan. Nyky-Suomessakin löytyy ihmisiä, jotka ovat ihastuneet johonkin kulttuuriin niin, että kokevat oman suomalaisuutensa taakkana ja omaksuvat tietoisesti vieraita tapoja ja arvostuksia. Humoristisen esimerkin tällaisesta toimintatavasta antaa Miika Nousiaisen *Vadelmavenepakolaisen* kuvitteellinen päähenkilö, joka kokee olevansa ja yrittää tulla hyväksytyksi ruotsalaisena. Hän nimittää itseään ”kansallisuustransuksi”, jonka sisäinen kokemus identiteetistään ei vastaa ulkoa-annettuja koordinaatteja suomalaisena. Kirjan Mikko Virtasella ruotsalaisuus sekoittuu keskiluokkaisuuteen, jotka hän kykenee ymmärtämään vain toisiinsa kietoutuneena. Ruotsalaisuuden maaginen vetovoima on porvariston hillittyä charmia. Lopulta, monien epäonnisten ruotsalaiseksi muuttumisen yritysten jälkeen, päähenkilö löytää

oman suomalaisuutensa rehtien suomalaisten vankilakundien joukosta.

Samantyyppistä, vierasta ihannoivaa ajattelutapaa voi haistaa myös vaikkapa joidenkin viime aikoina julkisuudessa esiintyneiden Venäjän-ystävien tavassa ylistää luomaansa kuvaa venäläisyydestä ja halveksia sitä, minkä kokevat suomalaisuutena. Suomalaisuutena ilmenee nimenomaan venäläisvastaisuus, josta kriitikot haluavat sanoutua irti ihannoivalla ja kaiken venäläisen yhteiskunnan kriittisen arvioinnin torjuvalla suhtautumisellaan. Eräs suomalainen russofili väitti keskustelussa kivenkovaa, että Venäjällä demokratia toteutuu paremmin kuin Suomessa. Samantyyppistä suhtautumista esiintyy myös uuteen uskontoon kääntyneissä: kukaan ei ole niin oikeaoppinen kuin uuteen ajattelutapaan kääntynyt ihminen. Osana kääntymystä on selkeän eron tekeminen taakse jääneeseen elämään ja mustavalkoinen maailmankuva: omaksutussa elämäntavassa kaikki on hyvää ja taakse jääneessä kaikki huonoa tai jopa moraalisesti paha.

Tällainen ajattelumalli, toiseuden puolelle kääntyminen ja kykenemättömyys kokea omasta taustasta minkäänlaista myönteistä, on ollut historiassa erityisen yleinen tilanteissa, joissa toinen kulttuuriryhmä on vallassa ja toinen alisteisessa asemassa. Toisen kulttuuripiirin vallan alla elävien parissa syntyy aina luopiota, eli yksilöitä jotka hakevat menestystä hallitseviksi ja mahtaviksi koettujen ominaisuuksia jäljittelemällä ja omaa taustaryhmäänsä vastaan kääntymällä.

Ryhmäjakojen ei tarvitse välttämättä olla etnisiä, vaan ne voivat olla myös uskonnollisia tai poliittisia. Käännynnäiset ovat tunnetusti kiihkeämpiä kuin ryhmään syntyjään tulleet. Esimerkiksi käy oman isoäitini tarina. Hänen isänsä teloitettiin ampumalla sisällissodan aikaan rintamalla kiinni jääneenä punaisena sotavankina, laittoman kenttäoikeuden päätöksellä. Mummo piti isänsä raa'an kohtalon ja punakaartilaisuuden koko elämänsä salaisuutena jopa puolisoltaan ja lapsiltaan paikkakunnalla, jossa jako punaisten ja valkoisten välillä oli merkittävä. Hän muutti sisällissodan jälkeen toiselle puolelle maata ja avioitui oman isänsä murhanneiden aatetta kannattavan suojeluskun-

talaisaktivistin kanssa. Mummon isän kohtalo paljastui vasta pitkään mummon kuoleman jälkeen sukuselvityksessä täytenä yllätyksenä koko suvulle. Ajatus oman elämän ja tulevaisuuden turvaamisesta ”vihollisen” edustajan kanssa avioitumalla ja siten siihen sulautumalla on tuttu monista perhetarinoista ja sotilaallisista selkkauksista eri puolilta maailmaa.

”Kulttuurisia käännynnäisiä” harvoin hyväksytään uuteen ryhmään täysin, seurasivatpa he kuinka tarkkaan tahansa ryhmän ihanteita. Siirtomaavallan ajan Intiassa britit avasivat englantilaisen koulutusjärjestelmän intialaisille, jotta pystyivät kouluttamaan paikallisia alempia virkamiehiä hoitamaan hallintoaan. Syntyi ilmiö nimeltä *brown sahib* (ruskea herra): tavoiltaan, kielenkäytöltään ja koulutukseltaan täysin englantilaisia herrasmiehiä, jotka poikkesivat briteistä yhdessä, ylitsepääsemättömässä ominaisuudessa – ihonväritään. Vaikka heillä oli kaikki arvostusta tuovat englantilaisen elämäntavan käytännöt, heitä ei koskaan hyväksytty samanarvoisiksi brittien kanssa. Omassa intialaisessa yhteisössään he olivat yhtä lailla toisaalta arvostettuja, toisaalta torjuttuja. Englantilaiset tavat herättivät kummutusta ja joskus inhoakin, vaikka näiden miesten asemaa ja valtaa viranhaltijoina ja korkeasti koulutettuina arvostettiin. Seurauksena oli vaikeita identifikaatiokriisejä ja kalvava tunne epäoikeudenmukaisuudesta, jotka voimistivat intialaisen, itenäistymiseen päätyneen nationalismin kehittymistä.

Tyytymättömyys oman ryhmän elintapoihin tai piirteisiin ei ole vain jälkimodernin yhteiskunnan satunnainen kulttuurikriittinen ilmiö, vaan samaa piirrettä on ollut erilaisissa uudistusliikkeissä ja messiaanisisissa liikkeissä eri puolilla maailmaa. Näitä yhdistää oman ryhmän elämän arvostelu ja voimakas halu muuttaa yleisiä tapoja, kuten luopua jostain paheista. Tällaiset reformaatioliikkeet ja ulkopuolisen ihannoiti liittyvät eritoten tilanteisiin, joissa toisella ryhmällä on valtaa toisen ylitse tai jokin ryhmä on menestynyt muutoin selvästi muita paremmin resursien hankinnassa, sodissa, maan valloittamisessa, vaurauden keräämisessä, lisääntymisessä tai muussa vastaavassa. Etnosentrismi perustuu ajatukselle, että ihmiset ”kuuluvat” johonkin tiettyyn

selvärajaiseen kansaan eivätkä lojaalisuudet ja kuulumiset muutu ajan mittaan. Etnografinen tutkimus on osoittanut 50 vuoden aikana vakuuttavasti, ettei maailma koostu selvärajaisesta kansojen mosaiikista. Jollakin hetkellä sisäryhmä ("me") on vastakkainen toiselle ryhmälle, jossain tilanteessa nämä kaksi voidaan nähdä yhteisenä me-ryhmänä ja vastakkaisena kolmannelle ryhmälle. Mihin ryhmään ilmaistu alentuvuus olisi tällaisessa tilanteessa etnosentrismiä? Myös näkemykset muista kansoista tai kansakunnista muuttuvat. Menneiden vuosisatojen stereotyyppit voivat tuntua käsittämättömiltä: tiedetoimittaja David Berreby kertoo, kuinka 1700-luvulla skotlantilainen filosofi David Hume kuvasi espanjalaisia vakaviksi ja ilottomiksi, turkkilaisia arvokkaiksi ja kreikkalaisia kevytmielisiksi. Mielikuvat kyseisistä kansallisuuksista ovat nykyisin varsin erilaisia.

Kaikkiin ulkopuolisiin ei luonnollisesti suhtauduta samalla ylenkatseella, vaan jotkin ryhmät ovat hyväksytyjä ja toiset eivät. Yleensä suhteellisen samankaltaisiin suhtaudutaan myönteisemmin kuin hyvin erilaisiin, olipa kyse elintavoista, ulkonäöstä, kielestä tai arvoista, mutta tästä on poikkeuksiakin. Puhutaan niin sanotusta etnisestä hierarkiasta: mitä ryhmiä pidetään arvossa enemmän kuin muita? Suomessa etnistä hierarkiaa eli eri etnisten ryhmien arvostusta valtaväestön parissa on tutkinut erityisesti sosiologi Magdalena Jaakkola. Suomalaiset pitivät vuonna 2003 toivottavimpina maahanmuuttajina englantilaisia, pohjoismaalaisia, inkerinsuomalaisia ja amerikkalaisia, kun taas vähiten toivottavina pidettiin somaleja, arabeja, kurdeja ja venäläisiä. Ihmisillä on vahvoja mielikuvia eri ryhmistä, vaikkei heillä olisi mitään kosketusta noihin ihmisiin arjessaan. Näiden erilaisten suhtautumistapojen selittämisessä tarvitaan moninaista historiallista ja kulttuurista analyysiiä.

Yleensä läheltä tuleviin ja kulttuurisilta ja fyysisiltä piirteiltään itseä lähempänä oleviin suhtaudutaan myönteisemmin kuin muihin muukalaisiin. Suomalaisten kielteisellä suhtautumisella venäläisiin, jotka ovat ulkonäöllisesti ja kulttuurisesti suhteellisen läheisiä suomalaisille, on historiallisia ja poliittisia syitä. Pienen väestöryhmän kansallistunteen synnyttämiseksi on ollut tarpeen

linnoittautua henkisesti sulautumista vastaan valtaapitävän, suuren kansakunnan kainalossa. Rauhanomaista vuorovaikutusta ja vaikutteiden siirtymistä eri suuntiin venäläis-suomalaisella rajaseudulla on vuosisatojen saatossa ollut runsaasti. Tutkija Jukka Kokkonen Karjalan tutkimuslaitoksesta kuvaa, miten ennen 1700-lukua Ruotsin ja Venäjän välinen valtakunnanraja oli vain avoin vyöhykemäinen rajaseutu samaan tapaan kuin sen ajan eurooppalaiset valtiorajat muuallakin. Ihmiset ja tavarat liikkuvat rajaseudulla helposti, koska rajalla ei ollut esteitä eikä vartiointia. Kieli ei näytä olleen jakava tekijä, koska karjalan kieli mahdollisti vuorovaikutuksen.

Kansallisuusaatteen herääminen ja suomalaisuuden ja itenäisen Suomen ajatuksen muotoutuminen vaati vahvaa erillisyyden ja erilaisuuden rajaamista. Venäjää kohtaan viljeltiin vihaa tietoisesti kansallismielisessä propagandassa maailmansotien välisenä aikana, ja sikäli venäläisviha ei ole ollut vain historian julmuuksien ja valloitusten satunnainen sivutuote vaan ennen kaikkea poliittisesti motivoitu ilmiö. Neuvostoliiton aikana spontaani yksilötason vuorovaikutus kävi vaikeaksi, joten aiempien vuosisatojen elävien vuorovaikutussuhteiden ”jäkäkausi” virallisen ystävyuden takana jätti varmasti jälkensä ja loi entistäkin etäisempää ja epäluuloisempaa suhdetta jo aiemmin suomalaisuusaatteen piirissä kylvetyn ”ryssävihan” varaan.

Omaan varhaislapsuuteeni liittyy erityisesti isäni suusta ajoittain purkautunut vimmainen venäläisviha, joka oli YYA-Suomen suomettumisen aikakautena julkisesti epätoivottua. Kotona hän kertoi venäläisvalloittajien julmuuksista isonvihan aikaan ja sitä ennen, miten venäläisten ryöstöretket olivat värittäneet elämää perimätiedon mukaan myös hänen sukunsa kotipaikalla Iissä Pohjois-Pohjanmaalla. Lapsena kummastutti ristiriita kotona kuullun ja koulun opettajien suulla levittämän virallisen totuuden välillä. Koulussa näistä julmuuksista ei puhuttu mitään. Vasta lukiessani Kustaa H. J. Vilkun kirjoittamaa historiaa isovihasta ja Hailuodon julmuuksista isonvihan aikaan, palaset lokahtivat paikoilleen: ymmärsin, miten kansanperinteenä elossa pysyneet kertomukset jopa vuosisatoja sitten alueella

tapahtuneista julmuuksista ja kansanmurhasta voivat vaikuttaa ihmisten asennoitumiseen.

Nykyisin suomalaisuuden ja venäläisyyden välinen valtasuhde on varsin toisenlainen kuin menneinä aikoina, eivätkä suomalaisten kulttuurista omintakeisuutta uhkaa itäiset vaikutteet. Suomessa asuva väestö ei enää elä välittömän valtiollisen tai kulttuurisen sulauttamisen pelossa, johon yleisin vastaus eri puolilla maailmaa on ollut torjunta, viha tai halveksunta. Maailmanpoliittinen tilanne ja Ukrainan kriisi ovat tosin taas pöyhäyttäneet esiin muutaman vuosikymmenen piilossa olleita uhkia suurvallan naapurina. Venäläisvastaisuudella on Suomessa oma historiansa ja geopoliittiset kytköksensä. Se ei kuitenkaan oikeuta venäläistaustaisten ihmisten huonoa kohtelua ja syrjintää.

Jos rakastan meikäläisiä niin vihaanko muukalaisia?

Riippumatta siitä, onko muukalaisten kohtaamisen aikaansaama epäluulo tai torjunta yleisinhimillinen taipumus, jokainen voi arjessaan havaita kielteisesti välittyneitä reaktioita. Nuo reaktiot eivät ole välttämättä suoraa torjuntaa, vaan ilmenevät vaikkapa vihjailuissa ja oletuksissa rivien välissä, katseissa, asennoissa ja eleissä. Miksi kulttuurinen erilaisuus niin helposti näyttää kääntyvän torjunnaksi? Psykologialla ei voi selittää sitä, miksi myönteiseen ryhmäkuvaan olisi väistämättä kuuluttava alentuvia näkemyksiä muista. Eihän yksilönkään hyvän itsetunnon tarvitse johtaa muiden halveksimiseen. Päinvastoin, tiedämme vahvan itsetunnon omaavien yksilöiden onnistuvan hyvin vuorovaikutussuhteissa ja olevan empaattisia muita kohtaan. Onko muiden halveksunta siis jonkinlaisen kansallisen omanarvontunnon puutetta?

Julia Kristeva, tunnettu psykoanalytikko ja filosofi, pitää teoksessaan *Muukalaisia itsellemme* muukalaista kohtaan koettua torjuntaa ilmentymänä vaikeudesta hyväksyä jotakin osaa itsessämme. Psykologit Theodor Adornon johdolla havaitsivat jo 1950-luvulla, että suvaitsemattomuus erilaisuutta kohtaan

liittyi ns. autoritäärisen persoonallisuuden piirteisiin. Ador-
non ja toisen tärkeän Frankfurtin koulukunnan edustajan Eric
Frommin mukaan autoritäärisuus syntyy alistavan, väkivaltaisen,
epäjohdonmukaisen ja syyllistävän kasvatuksen seurauksena.
Autoritäärinen ihminen haluaa toisaalta alistua ylempiensä
määräysvaltaan ja ihannoit vallon haltijoita mutta samalla alistaa
itse muita. Autoritäärisen persoonallisuuden pilakuvana voi pitää
vaikkapa kuvitelmaa alokkaita simputtavasta vääpelistä, joka
pökkuroi ylempiensä edessä. Autoritääristen persoonallisuuksien
yleisyys ehkä auttoi osin selittämään, miksi fasismi ja natsismi
saivat Euroopassa niin paljon kannatusta tiettyinä historiallisena
hetkenä. Nykyisin, kasvatustyylien ja vanhemmuuden suuresti
muututtua, emme voi olettaa vanhan teorian autoritäärisestä
persoonallisuudesta auttavan meitä ymmärtämään vieraspelkoa
yhteisöllisenä ilmiönä kovinkaan syvällisesti. Psykologisoiva
tapa selittää erilaisuutta tai muukalaisuutta kohtaan tunnettua
torjuntaa tai pelkoa ei paljasta, miksi vieraspelko esimerkiksi
näyttää lisääntyvän jossain historiallisessa tilanteessa tai miksi
se saa erilaisia ilmenemismuotoja.

Vuosisata sitten alkaneessa keskustelussa ajateltiin etnosentri-
syydestä väistämättä seuraavan vihamielisyyttä ja jopa sota-
isuutta ulkopuolisia kohtaan. Sitten Sumnerin aikojen, ovat uudemman
ajan sosiaalipsykologit erottaneet toisistaan sisäryhmämyönteis-
syyden ja toisaalta ulkoryhmiin liittyvän kielteisyys-
kahtena erillisenä ilmiönä. Sisäryhmämyönteisyydessä on kyse siitä, että
omaa ryhmää suositaan ja sitä pidetään muita parempana tai
puhtaampana. Sisäryhmälle halutaan omistautua. Yleensä omaa
ryhmää pidetään sen muodostamia yksilöitä tärkeämpänä niin,
että yksilöiden toivotaan toimivan yhteisön eduksi, jos oma etu
tulisi ristiriitaan yhteisen edun kanssa. Sisäryhmäkeskeisyydessä
on eroja siten, että jotkin yksilöt tai ryhmät joissakin tilanteissa
voivat olla hyvin vahvasti etnosentrisiä, toiset taas toteuttavat
vain joitakin etnosentrisyyden piirteitä: pidetään esimerkiksi
omaa ryhmää muita moraalisempana mutta ei vaikkapa hyväksy-
tä ulkopuolisten käyttämistä hyväksi oman ryhmän edun vuoksi.
Ulkoryhmäkielteisyyteen siirrytään silloin, kun ulkopuolisten

hyväksikäyttö hyväksytään oman ryhmän edun nimissä ja ulkoryhmää pidetään vähempiarvoisena.

Ihmisen tarve kuulua omaksi koettuun ryhmään on tosiasia, jota ilman ihmisyhteisöt eivät voi olla olemassa. Jo G. W. Allport, yksi sosiaalipsykologian suurista klassikoista, huomautti 1950-luvulla, että keskeistä ihmisille on oman sisäryhmän luominen. Omaa ryhmää ei ole ilman ulkopuolisia, ulkoryhmää. Suhtautumista ulkopuolisiin yleisesti tai johonkin tiettyyn ulkopuoliseen ryhmään pitää tarkastella oman ryhmän sisäisten suhteiden heijastumana. Amerikkalaisen psykologin Marilyn B. Brewerin sanoin, rakkaus omaa ryhmää kohtaan sopii yhteen monenlaisten suhtautumistapojen kanssa: niin haalean myönteisen suhtautumisen ulkoryhmiin kuin välinpitämättömyyden, ylenkatseen tai jopa vihan kanssa. Ulkopuolisia tai jotakin vieraaksi koettua ryhmää vihataan silloin, kun se on tarpeellista oman ryhmän lojaalisuudelle ja siihen kuulumiselle.

Oman ryhmän koetusta erinomaisuudesta ei automaattisesti seuraa vihamielisyyttä ulkopuolisia kohtaan.

Usein kahvipöytäkeskusteluissa kuulee ajatuksen, että omaa ryhmää ylistävä väistämättä torjuu tai jopa vihaa muita. Tästä syystä moni tuntee epämukavaksi olonsa kaikenlaisten kansallisten symbolien äärellä. Suomen leijonan tai lipun tuntuvatkin omineen käyttöönsä tietynlaiset nurkkakuntaiset tahot. Oman ryhmän oikeaksi tai hyväksi kokeminen ei kuitenkaan sosiaalipsykologisten tutkimusten perusteella mitenkään suoraan synnytä vastenmielisyyttä tai vihaa ulkopuolisia kohtaan. Esimerkiksi tutkimuksessaan Yhdysvalloissa, Uudessa Seelannissa, Serbiassa ja Ranskassa Boris Bizumic ja kumppanit vertailivat yliopisto-opiskelijoiden etnosentrisyyden laatua ja astetta. He tulivat siihen tulokseen, että kielteisyyttä ulkopuolisia kohtaan ei riipu sitoutumisesta omaan etniseen ryhmään. Heikosti omaan ryhmään sitoutuneet eivät ole sen suvaitsemattomampia kuin vahvasti omaan ryhmäänsä yhteenkuuluvuutta tuntevat. Kielteisiä käsityksiä muista etnisistä ryhmistä ilmaisevat opiskelijat olivat muita useammin ylemmydentuntoisia ja valmiita

käyttämään ulkopuolisia hyväkseen. Tuloksiinsa viitaten nämä tutkijat vahvistavat toisten aiemmin esittämää väitettä: oman etnisen ryhmän erinomaisena pitäminen ja valmius uhrautua oman ryhmän puolesta ei välttämättä johda *vastenmielisyyteen* saatikka *vihaan* muita etnisiä ryhmiä kohtaan.

Lyhyesti sanoen, erilaisten sosiaalipsykologisten kokeiden ja muun tutkimuksen perusteella näyttää siltä, että ihmisryhmillä on lähes kaikkialla taipumusta kokea oma etninen tai muu ryhmä muita paremmaksi. Tästä on kuitenkin poikkeuksia, kuten yllä on esitetty. Ulkopuolisiin voidaan suhtautua ”meistä kunnan ihmisistä” poikkeavana outona porukkana, muttei heitä silti välttämättä vihata, heitä vastaan hyökätä tai käytetä heitä hyväksi. Tämän tiedon luulisi hiukan vähentävän joidenkin edistysmielisten moraalista paniikkia silloin, kun vaikkapa jalkapallo-ottelussa lauletaan seisaallaan kansallislaulua. Kansallistunteesta ei mitenkään suoraan ole johdettavissa halua käyttää muita hyväksi tai vihan tunnetta heitä kohtaan.

Sosiaalipsykologinen näkökulma selittää yksilöiden reaktioita osana ryhmää. Entä jos puhutaan yksilöiden reaktioiden sijaan kokonaisten kansanryhmien kokemasta vihamielisyydestä ulkopuolisia kohtaan? Saako yhteisössä vallitseva resurssipula, vaikkapa pula ruoasta, ihmiset joukolla vihamielisiksi tai väkivaltaisiksi ulkopuolisia kohtaan? Antropologi Elizabeth Cashdan tutki vihamielisyyden ja etnosentrismän välistä suhdetta vertailevasti eri puolilta maailmaa koottujen tietojen pohjalta. Hän käytti materiaalinaan tietoja 1900-luvun alkupuoliskolta 186 ei-länsimaisesta yhteisöstä, joissa ryhmää oli kohdannut ruokapula tai sotatila. Ryhmät oli luokiteltu etnisen yhteenkuuluvuuden ja ulkopuolisia kohtaan viestityn vihamielisyyden ja epäluottamuksen mukaan.

Cashdanin johtopäätös oli, että oman ryhmän sisäinen väkivaltaisuus altistaa vihamielisyydelle ja väkivaltaisuudelle myös muita ryhmiä kohtaan. Väkivaltaisuus näyttäisi siis olevan kulttuurisesti vaihteleva piirre, joka heijastuu niin ryhmän sisäisissä kuin ulkoisissa suhteissa. Cashdanin aineisto viittaa siihen, että ulkopuolisesta uhasta tai sisäisestä kriisistä kuten ruokapulasta

ei seuraa suoraan hyökkäävyyttä. Cashdan havaitsi, että ryhmä osoitti sitä vahvempaa yhteenkuuluvuutta mitä vakavampi oli ruokapula. Myös muut tutkijat ovat todenneet, että oman ryhmän suosiminen tekemällä yhteistyötä ei välttämättä lisää vihamielisyyttä ulkopuolisia kohtaan. Cashdanin vertaileva tutkimus viittaisi samaan seikkaan kuin aiemmin mainittu Bizumicin ja kumppaneiden tutkimus ja monet muut: vahva tunne oman kansan paremmuudesta ei välttämättä ja väistämättä johda vihamielisyyteen ulkopuolisia kohtaan. Hänen aineistonsa kuitenkin käsitteli lähinnä ns. heimoyhteiskuntia yli puoli vuosisataa sitten, joten tuloksia ei voi suoraan soveltaa moderneihin, monimutkaisiin kansalaisyhteiskuntiin tai edes erilaisiin heimoiksi nimitettyihin ryhmiin nykyhetkellä, erilaisessa historiallisessa tilanteessa.

Sulle, mulle, meille – muttei heille?

Avun jakamisen ja ryhmään kuulumisen käytännöt ovat vaikeutaneet ihmislajin kehityksen varrella keskeisesti selviytymiseen. Kun evoluutiopsykologit ja -ekologit ovat tutkineet etnosentrismää, on keskiöön noussut hiukan erilainen puoli kuin sosiaalipsykologeilla, jotka ovat kiinnostuneet erityisesti asenteista ja ympäristön vaikutuksesta ryhmäprosesseihin, tai antropologeilla, joita kiinnostavat symbolit ja sosiaalinen organisaatio. Asenteisiin liittyy sekä tiedollinen, tunnepuoli että toiminnallinen puoli, ja evoluutiopsykologian näkökulmasta kiinnostavimpia näistä ovat tunnereaktiot ja ryhmäkäyttäytymisessä erityisesti toisten suosiminen tai hyväksikäyttö. Tutkimuksessa korostuu evoluutiotutkijoita jo pitkään kiehtonut tutkimuksen kohde, altruismi, eli valmius uhrautua toisten puolesta vaikka siitä on itselle jonkinasteista haittaa. Seuraavassa tarkastellaan lähemmin suosimista ja hyväksikäyttöä, ja kirjan viimeisestä luvusta löytyy uhrautumiseen pureutuvaa pohdintaa. Nämä ilmiöt liittyvät toisiinsa, mutta uhrautumisen logiikka on ryhmäsuhteiden ja evoluution näkökulmasta hiukan toinen kuin suosimisen.

Kerran olen itse kokenut selkäytimestä tulleen avunannon tilanteen: Helsingin päärautatieasemalla asematunneliin mennessäni näin naisen menevän alaspäin rullaportaisiin kahden lapsen ja lastenvaunujen kanssa. Hän ohjasi ensin kaksivuotiaan lapsen portaisiin istualleen ja työnsi lastenrattaat toisen lapsen kanssa perässä portaisiin. Huomasin tilanteeseen sisältyvän vaaran ja ryntäsin kärppänä ihmisjoukon halki viereisiä kiviportaita alas. Ehdin juuri liukuportaiden alapäähän nappaamaan kaksivuotiaan pois ennen kuin hänen sormensa olisivat imeytyneet portaiden väliin ja hänen päälleen olisivat työntyneet isot rattaat toisen lapsen kanssa. Olin syöksynyt rullaportaiden alapäähän kuin napista painaen, ajattelematta että olisin voinut itse kaatua alas kivisiä portaita tai kaataa muita. Lasta naiselle sydän pampailleen ojentaussani huomasin, ettei hän ollut suomalainen (eikä tuntunut tajuavan vaaratilannetta laisinkaan). Säikähdys ja tärinä iskivät vasta jälkikäteen, kun ehdin ajatella, miten lapselle olisi voinut tilanteessa käydä. Naisen taustalla ei ollut tuossa teossa mitään merkitystä: en ollut edes rekisteröinyt ilmeisiä viitteitä hänen ulkomaalaisuudestaan ennen kuin lähdin tilanteeseen puuttumaan. Jälkireaktioissa ulkomaalaisuus kuitenkin väritti tuntemuksiani: hätätilanteen tuottamassa fyysisen kiihtymyksen tilassa naisen ajattelemattomuus toimissaan lasten kanssa suututti ja sai sen tuntumaan hänen ulkomaalaisuudestaan johtuvalta.

Sydämeenkäyvin muistoni muukalaiselta saatuun pyyteettömään apuun liittyy lapseni aivotärähdykseen. Olin kolmivuotiaan pojan kanssa päivystyksessä jonottamassa lääkärille. Siinä veltoa lasta sylissä kannatelllessani hän alkoi yllättäen oksentaa. Oksennusta valui pitkin vaatteitamme ja lattialle. Vieressä istuneet suomalaisvanhemmat eivät tehneet elettäkään auttaakseen tai edes kysyneet mikä hätänä, vaan siirtyivät vain kauemmaksi. Avuttomana lapsi sylissä mietin miten toimia sotkun kanssa kun lasta ei voinut laskea sylistä minnekään. Huoneen toisella reunalla lapsensa kanssa ollut somalinainen nousi tyynesti, haki vessasta tukun paperia ja toi sen minulle ja lattialle oksennusten päälle. Ele kuulostaa pieneltä, mutta siihen sisältyi paljon: voin vain aavistaa, minkälaista kohtelua nainen lapsineen on tottunut

vastaanottamaan valtaväestöltä. Mitä todennäköisimmin arkisia tyytymättömiä katseita, hymytöntä ja kärsimätöntä palvelua, nimittelyä ja pahimmillaan päälle sylkemistä ja tönimistä. Silti hän näki minussa toisen, apua tarvitsevan äidin, ei vain luotaantyöntävän enemmistön edustajaa.

Näissä pikku vinjeteissä oli merkittävää yhteisyyden kokemus avunannon kautta. Avun antaminen ylitti pinnalliset ryhmärajat varsin helposti, vaikka yhtä lailla helppoa olisi ollut olla auttamatta. Näin tekivätkin valtaväestöön kuuluneet suomalaisvanhemmat lasten terveyskeskuspäivystyksen odotushuoneessa. He käänsivät päänsä pois ja jopa siirtyivät etäämmälle, ehkä ajatellen näin välttävänsä mahdollisen tartuntariskin. Evoluutionäkökulmasta ryhmäsuhteita tutkittaessa viitataan usein geneettisen sukulaisuuden vaikutuksiin ihmisen käyttäytymisessä. Avunannon ja suosimisen ajatellaan toteuttavan jotakin geneettisen hyödyn periaatetta. Arki on kuitenkin täynnä yllä esitetyn kaltaisia yllättäviä tilanteita, joissa geneettinen läheisyys tai meikäläisyys ei tunnu mitenkään merkitykselliseltä käyttäytymisen selittämisessä. Harkitummassa auttamisessa on kuitenkin todistetusti eroja sen suhteen, onko kyseessä lähisukulainen vai muu ihminen, ryhmään kuuluva vai ulkopuoliseksi määritelty. Pohja tälle ajattelulle löytyy evoluution periaatteista: ajatellaan, että ihmislajin kehittymisen varrella hengissä säilymistä ja lisääntymistä edistäneet geneettiset ominaisuudet ovat runsastuneet väestössä.

Jotta ymmärrämme tämän ajattelutavan perusteita, katsotaan mitä evoluutiotutkijat sanovat geenien periytyvyydestä. Geenien periytyvyyden ytimessä on evoluutiobiologi Richard Dawkinsin esittämä ajatus ”itsekkästä geenistä”. Dawkinsin mukaan geenit ovat itseään uusintavia olioita, jotka käyttävät eliötä, vaikkapa ihmisyksilöä, ”kulkuneuvona”. Ihminen ei ole siten biologisesta näkökulmasta katsottuna itseään itsekkäästi uusintava olento, vaan ihmisessä kuten muissakin eliöissä toimii itseään uusintamaan pyrkiviä geenejä. ”Itsekkyys” on geenin ominaisuus, jota ilman ne karsiutuvat ja häviävät. Yksilö tai laji ei pyri säilyttämään itseään vaan voi toisinaan evoluution näkökulmasta toimia myös omaa itseään tuhoavin tavoin, jos tästä on hyötyä ”itsekkään gee-

nin” selviytymiselle. ”Itsekäs geeni” on terminä sikäli huono, että se tuntuisi viittaavan tietoiseen moraaliseen toimintaan, vaikka tarkoitus on kuvata luonnon toimintamekanismia, joka ei ole hyvä eikä huono. Eliöihin on keskimäärin valikoitunut sellaista käyttäytymistä edistäviä geenejä, jotka parantavat joko omaa tai sen kanssa samojen geenien kantajien hengissä säilymisen todennäköisyyttä ja lisääntymistä.

Geneettisten lähisukulaisten suosiminen ja avustaminen ulkopuolisten kustannuksella on siten itsekään geenin näkökulmasta hyödyllistä. Oletuksena on, että samojen geenien kantajien suosiminen johtaa automaattisesti niiden ”kulkuneuvojen” suhteelliseen torjuntaan ja ehkä jopa syrjimiseen, joilla yhteisiä geenejä ei ole. Yksinkertaistettuna, geneettisiä sukulaisiaan suosivat ovat lisänneet sukulaistensa selviytymisen ja lisääntymisen mahdollisuuksia ja siten vahvistaneet tällaisen toimintatavan

Geenit eivät ole ’itsekkäitä’
moraalisessa mielessä.

aikaansaavan geenin ilmentymistä seuraavissa sukupolvissa. Ne, joilla ei ole ollut sisäsyntyistä, perinnöllistä taipumusta suosia omia sukulai-

siaan, ovat todennäköisemmin jääneet vaille omia geneettisiä jälkeläisiä tai heidän jälkeläisensä ovat tuhoutuneet. Tällä tavoin, perinteisen luonnonvalinnan teorian mukaisesti, jotkin geenit tai tietyn toimintatavan aikaansaavat geeniyhdistelmät ovat yleistyneet ihmisten kuten muidenkin eliöiden parissa. Tätä mekanismia evoluutiotutkijat kutsuvat sukulaisvalinnaksi. Uhrautumisen saa aikaan sukulaispiirissä kiintymyksen tunne, jolla on siten merkittävä evolutiivinen tehtävä.

Kaikki biologit eivät usko Dawkinsin ”itsekäaseen geeniin” ihmisen taipumuksia tai toimintaa selittävänä tekijänä, nimekkäimpänä kerettiläisenä edesmennyt paleontologi ja biologi Stephen Jay Gould. Hänen mukaansa on harhaanjohtavaa tarkastella evoluutiota pelkästään geenien tasolla ja pitää eliötä, tässä tapauksessa ihmisyksilöä, omaa olemassaoloaan uusintavien geenien ohjailtavana robottina. Eliöt myös valitsevat ympäristöjään ja vaikuttavat niihin toiminnallaan jatkuvasti, eivätkä vain sopeudu elämään olosuhteissa. Genetiikkaa tarkemmin

tuntemattoman maallikon onkin vaikeaa ymmärtää, miten noin 20 000 – 25 000 erilaista geeniä kantavan yksilön sisällä tapahtuisi kun tällainen joukko ”itsekkäitä geenejä” toimisi yhtä aikaa. Mikään yksittäinen geeni tuskin kykenee ohjaamaan niinkin monimutkaista toimintaa kuin seksuaalisuutta tai suhtautumista muihin ihmisiin, vaan moni geeni toimii yhtä aikaa ja osa säätelee toistensa toimintaa. Mikä geeni on kulloinkin dominoiva, miten se sen aseman saa ja miten muiden geenien sisältämä informaatio liittyy tähän? Näitä kysymyksiä geneetikot yrittävät nykyisin kiihkeästi selvittää.

Jotkut biologit ovat sitä mieltä, ettei evoluutio toimi pelkästään yksilötasolla, vaan myös ryhmätasolla. Koska ihmisessä on läsnä aina lukematon joukko toisiaan vastaanikin toimivaa geneettistä informaatiota, on joidenkin evoluutiobiologien mielestä mielekkäämpää tarkastella ominaisuuksia ja niiden evoluutiota eikä yksittäisiä geenejä tai edes geenijoukkoja. Perimän tutkijat ovat huomanneet, että useimmat geenit ovat luonnonvalinnalle merkityksetöntä ”kohinaa”. Kuten edellisessä luvussa todettiin, ihmislajin runsastuminen on tapahtunut niin lyhyen ajan kuluessa, että geneettiset erot väestöjen välillä ovat suurimmaksi osaksi sattuman tulosta: geneetikko Paul Lurquin ja antropologi Linda Gray huomauttavat, että noin 80 prosenttia ihmispopulaatioiden välisistä geneettisistä eroista johtuu satunnaisuuden aikaansaamasta kasautumisesta ja vain 20 prosenttia luonnon- tai muusta valinnasta. Kun ihmiset alkavat pariutua tietyn väestön kesken, tuossa väestössä tapahtuu väistämättä tiettyjen geneettisten ominaisuuksien kasaantumista, vaikkei minkäänlaista luonnon- tai muuta valintaa olisikaan. On kuitenkin hyvä muistaa, että satunnaisuuden tuottamat erot eri ihmispopulaatioiden välillä ovat hyvin vähäisiä verrattuna muihin nisäkkäisiin: vain 15 prosenttia ominaisuuksien eroista, erimerkiksi pituudessa, on väestöjen välistä. Vaikka hollantilaiset ovat keskimäärin pidempiä kuin suomalaiset, kaksi satunnaisesti valittua suomalaista voi poiketa pituudeltaan paljon tuota kansallisuuksien välistä keskimääräistä eroa enemmän.

Ryhmään kuulumisen edut

Katselin pari vuotta sitten Rooman eläintarhan paviaanilaumaa. Laumassa sattui ja tapahtui koko ajan. Lauman jäsenet koettelivat toisiaan turkkia rapsutellen ja tönien tai selän kääntäen, kuin kysyen: olenko edelleen kaverisi? Alistutko minun määräysvaltaani vai pitäisikö minun alistua? Mistä sinun ja minun välilläni oikeastaan onkaan kyse? Vain päivänokosia ottavat paviaanit näyttivät olevan epäsosiaalisia. Muista erillään oleskelevatkin yksilöt tuntuivat olevan koko ajan jollain tavoin suhteessa muiden fyysiseen läsnäoloon, sitä tarkkaillen ja varoen, siteitä kyseenalaistaen tai vahvistaen. Biologisen antropologian perimmäisiä kysymyksiä on ollut vuosikymmeniä, miksi ihmisen sosiaalisuus eroaa läheisimmistä eläinkunnan sukulaisista, isoista apinoista. Simpansseille kuten muillekin laumassa eläville nisäkkäille on tyypillistä, että ne jatkuvasti työstävät omia kehojaan käyttäen sosiaalista yhdyskuntaansa ja yksilöiden välisiä suhteita. Elämä laumassa on loputonta alistus- ja hallintasuhteiden testaamista, uhmaamista ja vahvistamista, seksuaalikumppaneiden etsintää - näpelöintiä, silittelyä, tönimistä, koskettelua, karjahtelua, hampaiden näyttelyä ja ininää. Mikään asema ja suhde laumassa ei ole itsestään selvä tai pysyvä vaan se täytyy jatkuvasti tehdä olevaksi.

Apinoiden yhteisöitä on kuvattu machiavelliläisiksi neuvottelun, liittoutumien ja salajuonien markkinoiksi. Jo 1970-luvulla brittiläinen psykologian professori Nicholas Humphrey esitti, että ihmisten ja isojen apinoiden aivojen ja älykkyyden kehittymisen syy ei liittynyt niinkään älyn tuomaan menestyksen ruoanhankinnassa, vaan syy löytyi älykkyyden hyödyistä yhteiselämässä. Jotkut psykologit ja apinatutkijat ajattelivat sosiaalisesta nokkeluudesta laumassa olevan niin paljon evolutiivista hyötyä, että sosiaalisuus selittäisi ihmisen suuret aivot verrattuna muihin.

Myöhempiä tutkijoita ihmetytti se, miksi isojen apinoiden sosiaalinen elämä vaikuttaa niin monimutkaiselta verrattuna ihmisen sosiaaliseen elämään. Ihminen on kiistatta älykkäämpi kuin vaikkapa simpanssi, mutta silti harva meistä kykenisi niin kiihkeään sosiaaliseen elämään, jota simpanssilau massa eletään

päivästä toiseen. Ihmisen sosiaalisuus eroaa apinoista siinä, että ihmislajille on kehittynyt taito ja taipumus irrottaa sosiaalisia siteitä välittömästä ruumiillisesta yhteydestä esineisiin ja kielellisiin symboleihin. Ihmisten ei tarvitse tuottaa sosiaalisia suhteita kuten alistussuhteita ryhmässä jatkuvasti fyysisillä eleillä ja viesteillä. Ihmisyhteisöissä yksilöiden väliset suhteet voidaan koodata ja pitää suhteellisen vakaina esineiden, symbolien ja kielen avulla. Inhimilliset suhteet voidaan ankkuroida välittömien ihmiskehojen tuolle puolen. Näin voimavaroja vapautuu muuhun toimintaan. Tiedämme vaikkapa mitä tarkoittaa ”olla naimisissa” tai mitä merkitsee vihkisormus vasemmassa nimettömässä silloinkin, kun puoliset eivät koskettele toisiaan erogeenisille alueille tai räyhäten aja pois liian lähelle tunkevia kilpakosijoita. Tämä ankkuroituminen tekee sosiaalisesta elämästä paljon ennustettavampaa ja yksinkertaisempaa verrattuna isojen apinoiden elämään. Kieli ja esineet, joihin sosiaalisia suhteita voidaan koodata, mahdollistavat monimutkaisemman yhteiskunnan rakentamisen: välittömiä sosiaalisia suhteita ei tarvitse jatkuvasti uusintaa eleillään, ilmeillään ja kosketuksillaan. Ihmisen suhde esineisiin ja kieleen ovat irtiotto välittömästä fyysisestä sosiaalisuudesta ihmisten kesken.

Ryhmään kuuluminen on ihmisille muotoutunut hajujen, ulkonäön tai eleiden ohella myös kielen, käsitteiden, esineiden ja symbolien perusteella ratkaistavaksi seikaksi. Tämän vuoksi ihmisyhteisöt myös pystyvät ottamaan uusia jäseniä ”laumaansa” paljon helpommin kuin eläimet. Kuuluminen voi olla synnynäistä mutta se on myös sopimuksenvaraista ja tulkittua, jo senkin vuoksi että lisääntymiskumppaneita ja puolisoita otetaan aina jonkin verran vastaan ryhmän ulkopuolelta. Liiton tai adoption kautta ryhmään tuleva nainen tai mies ei ole välttämättä syntyjään ”meikäläisiä” vaan hänet tehdään osaksi ryhmää muulla tavoin. Tässä ”merkitsemisessä” esimerkiksi kielen omaksuminen, pukeutuminen, ruoka ja tavat ovat tärkeitä meikäläisyyden merkkejä.

Olivatko varhaisen kivikauden ihmisryhmät sitten isompia heimoja vai pieniä perheryhmiä nykyisten simpanssien ja goril-

lojen tapaan? Tästä ei suoraa todistusaineistoa ole. Evoluutioekologi Peter Richerson ja antropologi Richard Boyd kirjassaan *Ei ainoastaan geneeistä* kallistuvat kannattamaan näkemystä, että ihmisryhmien sosiaaliset vaistot ja monimutkaisempi sosiaalinen ryhmärakenne olisivat kehittyneet luonnonvalinnan vallitessa jo paleoliittikaudella eivätkä vasta myöhäisellä kivikaudella tai maanviljelyksen kehittymisen jälkeen. He perustelevat kantaansa nykymaailman metsästäjä-keräilijäryhmiä koskevan tutkimuksen avulla. Jo varhaiset etnografit ovat kuvanneet esimerkiksi eteläisessä Afrikassa elävien !kungien parissa läheistä sukuyhteisöä laajempien ja symbolisten yhteenkuulumisten verkostojen olemassaoloa. !Kungit luovat lahjojen avulla verkostoituneita ja symbolisia heimoja pienten elinyhteisöjensä välille. Tunne virtuaalisesta yhteisöstä ”omana väkenä” on todellinen, vaikkeivät ihmiset olisi kokoontuneet koskaan yhteen. Tutkijat ovat myös huomauttaneet, ettei metsästäjä-keräily merkitse sosiaalisen yhteisöllisyyden yksinkertaisuutta, vaan löytyy runsaasti esimerkkejä hyvinkin monimutkaisista yhteisörakenteista ja symbolisista järjestelmistä, vaikka arjen elinyhteisöt olisivatkin lähisukulaisuuteen perustuvia.

Viimeisen vuosisadan aikana etnografisesti tutkittujen metsästäjä-keräilijäryhmien perusteella tiedetään, että kyseisenlaisissa olosuhteissa eläville yhteisöille on hyötyä suuremman yhteisön tuomasta vastavuoroisesta suojasta ja turvasta, kaupankäynnistä, parinvaihdosta ja muusta sosiaalisesta vuorovaikutuksesta. Eristyneitä ryhmiäkin varmasti on ollut, mutta useimmilla ihmisillä oli yhteyksiä merkittävään määrään oman lähiperheen ulkopuolisia ihmisiä. Jos esivanhempien ryhmät olisivat olleet pieniä ja eristyneitä, ryhmien väliset geneettiset erot olisivat olleet huomattavasti merkittävämpiä kuin ne, joita tutkimuksessa on havaittu.

Yhteisön koko on kivikaudella voinut myös vaihdella vuoden mittaan. On voitu lyöttäytyä yhteen muiden kanssa esim. metsästystä varten, markkinoilla tai sodissa. Esimerkiksi Australian aboriginaalit saattoivat kerääntyä aiemmin jopa tuhansien ihmisten kokoontumisiin, vaikka elivät suuren osan vuotta hyvin

pienissä perusrhyhmissä. Mistä tällainen yllättävänkin laaja liikkuvuus ja yhteistapaamiset johtuvat? Kokoonnutumiset liittyvät oletettavasti tarpeeseen hankkia alueellisen verkostoitumisen avulla turvaa hätätilanteiden, kuten luonnonkatastrofien tai sotien varalta. Eteläisen Afrikan !kungeilla tällaiset ”yhteisvakuuttamisen” verkostot saattoivat vielä 70-luvulla ulottua jopa 200 kilometrin päähän. Etelä-Amerikan suhteellisen eristäytyneissä oloissa eläneiden ache-intiaanien parista on raportoitu, että kullakin yksilöllä oli kontakteja jopa useaan sataan oman elinryhmän ulkopuoliseen henkilöön vuosikymmenessä. Näiden perusteella vaikuttaa mahdolliselta, että yhteydenpito ulkopuolisiin on ollut arkipäivää tai ainakin vuosittaista. Vastaavanlaisia välittömän elinpiirin ylittäviä sosiaalisia ryhmärakenteita on oletettavasti ollut myös kivikauden ihmisyhteisöillä.

Myöhäisen kivikauden ilmasto vaihteli voimakkaasti ja tuotti väestöllisiä katastrofeja. Onkin arvioitu, että ihmisyhteisöt ovat olleet haavoittuvia ja monet katosivat elettyään vain ehkä muutamia sukupolvia. Tähän oletukseen on tultu Papua-Uuden-Guinean väestöhistoriaa sekä janomamo-intiaaniryhmiä Amazoniassa tutkimalla. Kovin pienissä rhyhmissä eivät ihmiset kykene taistelemaan katastrofeja ja puolustautumaan muita rhyhmiä vastaan. Liittoutuminen ja solidaarisuuden synnyttämisen kyvyt olivat ihmislajin alkutaipaleella kullan arvoisia hengissä säilymisen kannalta. Richerson ja Boyd esittävätkin kysymyksen, onko symboleihin perustuva, paikallisia perusrhyhmiä yhdistävä ryhmätunne ollut jo kivikaudella jonkinlainen sosiaalivakuutus nälänhätää tai sotaa varten. He olettavat, että ihmisen taipumus rakentaa ryhmäjäsenyyksiä symboleihin, tapoihin, murteisiin tai ulkomuotoon liittyvälle samankaltaisuuden kokemukselle voi olla kehittynyt luonnonvalinnan rinnalla ns. kulttuurievoluutiona jo hyvin pitkän aikaa. Tapa jakaa ihmisiä ”omiin ja muihin” ei olisi vain sukuryhmään kuuluvien ja sen ulkopuolisten jakoon perustuva, osin virheellinen päätelmä geneettisestä läheisyydestä. Se olisi ihmisen evoluution kannalta hyödyllisenä ominaisuutena valikoitunut sisäsyntyinen tapa parantaa kelpoisuutta eli selviytymismahdollisuuksia. Tästä enemmän viimeisessä luvussa.

Olipa ihmisen taipumus etsiä ryhmäkuuluvuutta omaa lähiperhettä laajemmilta kentiltä seurausta ihmislajin kehityshistoriasta tai kulttuurievoluutiosta, ovat psykologit tuoneet esiin suhtautumistapojen olevan kytköksissä myös hormonaalisiin vaikutuksiin ja siten olevan osa ihmisten psykofyysistä kokonaisuutta. Vieraspelon ja hormonien väliseen yhteyteen liittyy viimeaikaista tutkimusta oksitosiinin vaikutuksista torjuntaan ja auttamishaluun. Aiemmasta tutkimuksesta tiedetään, että oksitosiini lisää luottamuksen tunnetta muihin. Oksitosiinia erittyä aivolisäkkeestä erityisesti rakastelussa, kosketuksen seurauksena, imetyksessä ja synnytyksessä. Sillä on myös stressiä laukaisevia vaikutuksia.

Psykologi Carsten de Dreun johtama tutkimusryhmä Amsterdamin yliopistossa tarkasteli syntyperältään valkoisten hollantilaisten miespuolisten koehenkilöiden avulla, miten oksitosiinin määrän kasvattaminen veressä heijastui koehenkilöiden sisäryhmän suosimiseen, luottamuksen tunteeseen sekä piileviin asenteisiin hollantilaisia, saksalaisia ja arabimuslimeja kohtaan. De Dreun ryhmän tutkimukset ovat sikäli mielenkiintoisia, että niissä oksitosiinia nenäsuihkeena saaneet koehenkilöt suosivat omaa sisäryhmäänsä (valkoisia hollantilaisia) enemmän kuin lumesuihketta saanut kontrolliryhmä. Ryhmälle tehtiin automaattisesti aktivoituvien asenteiden testi (IAT, ks. tarkemmin tuonnempana luku 5), jolloin havaittiin oksitosiinia saaneiden olevan asenteellisempia kuin lumesuihketta saaneet. Toisessa kokeessa oksitosiinia saaneet olivat lumesuihketta saanutta ryhmää valmiimpia uhraamaan saksalaisen tai arabimuslimin nimeä kantavan henkilön muiden pelastamiseksi kuin hollantilaista nimeä kantavan.

Kyseisen tutkimuksen perusteella näyttää siltä, että oksitosiini lisää sisäryhmän suosimista ja jossain määrin myös ulkoryhmän väheksyntää. Hormonaalisesti se on epäilemättä mukana mekanismeissa, jolla etnosentrismiä pidetään yllä ja koetaan tunteina. Kokeen tuottaman tiedon merkitys käytännön elämän ja muukalaisten kohtelun näkökulmasta vaatii kuitenkin syvempää pohdintaa. Hormonien erittymiseen vaikuttaa vahvasti ihmisen

toiminta: on oletettavissa, että yhdessäolo niiden kanssa, joihin tuntee kuuluvansa, olipa kyse jalkapallohuligaaneista, evoluutio-psykologeista konferenssissaan tai uskovaisista rituaaleissaan, lisää oksitosiinin erittymistä. Syntyy itseään vahvistava kierre: kuuluminen lisää oksitosiinia, joka puolestaan lisää me-tunnetta. Hormonieritys on hyvin monimutkainen paletti erilaisia prosesseja, joiden yhteisvaikutusta on vaikeaa ennustaa. Ihmisen käyttäytyminen vaikuttaa hormonieritykseen, joten erilaiset takaisinkytkennät tekevät vaikutusyhteyksien tutkimisen monimutkaiseksi. Tulosten kannalta on jokseenkin hämmentävää, että naiset suhtautuvat keskimäärin myönteisemmin ulkoryhmiin kuin miehet; heillä on kuitenkin todennäköisemmin runsasta oksitosiinin eritystä kuin miehillä. Pelkkä oksitosiini ei kykene säätelemään suhtautumista ulkopuolisiksi koettuihin. On kuitenkin kiinnostavaa, että tällainen yhteys hormonitoiminnan ja muokalaisten herättämien tunnereaktioiden välillä on havaittu.

Sukukiintymys velvoittaa

Jos ihmiseen on tavalla tai toisella vuosituhansien saatossa periytynyt taipumus uhrautuvaan käytökseen lähisukulaisia ja omaksi ryhmäksi tunnistettuja kohtaan, millä tavalla ihmiset kykenevät tunnistamaan oman ryhmänsä? Sukulaisuudessa on kyse paljon muustakin kuin geneettisen periytymisen tunnistamisesta. Oman syntymäsuvun ja aviosukulaisten tunnistaminen perustuu yhteiseen historiaan, samassa taloudessa kasvamiseen ja kulttuuriseen tietoon. Sukulaisuussuhde ei paljastu, jos ei sitä osaa etsiä. Tunnetusti moni adoptoitu ei ole koskaan saanut tietää syntyperästään eikä siten voi uhrautumisessaan ottaa genetiikkaa huomioon. Tässä kuvaan tulee kiintymys evoluution aikaansaamana tunnemekanismina, jonka välityksellä uhrautuminen pääasiassa toimii.

Isyydestä on olemassa muutamia mielenkiintoisia kulttuuriisia malleja, jotka poikkeavat suuresti meillä vallitsevasta. Esimerkiksi Etelä-Amerikan acheilla, jotka ovat metsästäjä-keräilijöitä Pohjois-Paraguaysta, isyys on jaettava. Naisilla on tapana solmia

monia, lyhytaikaisia avioliittoja, jolloin biologinen isyys jää usein epäselväksi. Tästä seuraa, että lapsilla voi olla useampia tunnustettuja ensisijaisia ja toissijaisia isiä. Acheja tutkineiden Kim Hillin ja Magdalena Hurtadon mukaan parhaimmat mahdollisuudet selvitä hengissä on niillä lapsilla, joilla on sekä yhteisössä tunnustettu ensisijainen että toissijainen isä. Jos isä on vain yksi tai toisaalta enemmän kuin kaksi, lapsen selviytymismahdollisuudet pienenevät. Näin ollen vaikuttaa siltä, että achejen ja joidenkin muiden Etelä-Amerikan intiaaniryhmien parissa varmuus geneettisestä isyydestä ei ole välttämätöntä, jotta isät sitoutuisivat lapsensa hoitoon, kiintyisivät häneen ja olisivat valmiita käyttämään voimavarojaan lapsen hyväksi. Isänpuoleisen sukulinjan merkitys on erityisen tärkeäksi koettu euraasialaisissa peltoviljelyä tai karjanhoitoa harjoittaneissa yhteiskunnissa, joissa on ollut tapana periä omaisuutta ja oikeuksia isältä pojalle: verisukulaisuus isän ja poikien välillä on ajateltu tärkeäksi luottamuksen luojaksi sukulinjassa. Tämä tausta vaikuttaa meidänkin itsestään selvinä pitämiimme ajatuksiin geneettisen sukusiteen tärkeydestä. Tosin suomalainen sukulaisuus on aina ollut monimuotoisempaa. Täällä on harjoitettu pitkään keräilyä ja metsästystä sekä kaskiviljelyä, joissa sekä äidin että isänpuoleinen sukuverkosto on ollut tärkeä. Linjasukuajattelun historia on täällä lyhyempi kuin vaikkapa Keski-Euroopassa ja rajoittunut lähinnä suurmaanomistajiin ja aatelisiin.

Myös monilla muilla eläinlajeilla on toimintatapoja, jotka vastaavat ihmisen sukulaissuhteita. Nekin suosivat sukulaisiaan. Esimerkiksi simpanssinaarilla on tapana ”adoptoida” kuolleen sisarensa jälkeläinen. Lukemattomat tutkimukset osoittavat kädellisten suosivan ruoanjaossa, turkinhoidossa ja leikkimisessä äidinpuoleisia sukulaisia. Urossimpanssit luottavat saman naaraan synnyttämien veljiensä apuun arvovaltaikiistoissa, ja niin edelleen. Olisi yllättävää, jos ihmislajilta puuttuisi vastaava toimintataipumus kokonaan. Kuitenkin kulttuuriantropologi Linda Stonen mukaan kaikista eläinlajeista vain ihmisellä on kyky tunnistaa yhteisestä esivanhemmasta polveutuminen ja ymmärrys geneettisestä isyydestä. Esimerkiksi simpanssit pystyvät

tunnistamaan äidin ja äidinäidin välisen yhteyden mutteivät isää ja isoisää, koska lisääntyminen on umpimähkäistä ja moni uros parittelee saman naaraan kanssa. Yhteisestä esivanhemmasta polveutumisen tunnistaminen edellyttää käsitteellistä ajattelua sekä historiantajua, johon oletettavasti vain ihminen kykenee. Linda Stonen sanoin, sukulaisuudessa ei kuitenkaan ole merkittävää tunnistaa sukulaisuutta, vaan *luoda* sitä: keskeistä on sukupolvien ketjujen luominen, ei vain vanhempien ja lasten välisen suhteen tunnistaminen.

Polveutumisryhmien luominen on merkittävää ihmisryhmi- en muodostumisen kannalta. Etniset ryhmät ovat määritelmäl- lisesti sellaisia laajempia ryhmiä, jotka ajattelevat polveutuvansa yhteisistä – usein myyttisistä – esivanhemmista. Etninen ryhmä on ajatuksellisesti kuin suku hyvin laajassa merkityksessä (vaikkei se todellisuudessa olisikaan geneettisesti samoista esivanhem- mista periytyvä ryhmä, ks. luku 7). Vaikka sukulaisuus liittyy tavalla tai toisella lisääntymiseen, vanhemmuuteen ja seksuaali- suhteeseen useimmissa maailmankolkissa (joskin myös muun- laista sukulaisuutta on), sukulaisuus ei ole suoraan johdettavissa geneettisestä sukulaisuudesta. Vain ihmislaji kykenee luomaan kestävän ja velvoittavan siteen samoista esivanhemmista periyty- viin yksilöihin ja avioliiton perusteella syntyviin aviosukulaisiin. Sukulaisuus on käsitteellinen peli, jonka avulla ihmiset käsitte- levät polveutumista, ryhmäkuuluvuutta ja sen asteita ja ennen kaikkea luovat niitä.

Yleisin tapa tunnistaa polveutumista ja muodostaa sukuryh- miä on patrilineaalinen järjestelmä, jossa ryhmäkuuluvuus kulkee isältä lapsille, ja miehet muodostavat sukulaisuuden perusrungon (noin 45 prosenttia maailman väestöryhmistä ja kaikista ihmisistä reippaasti yli puolet elää tällaisissa yhteisöissä). Isän ja lasten välisen siteen tunnistaminen vaatii jo jonkinlaista polveutumisen käsitettä ja pysyvän pariutumisen mallia, koska isyys ei ilmene syn- tymässä välittömästi kuten äitiys (viime aikoihin saakka – uudet lisääntymisteknologiat ovat teh-

Enemmistä maailman väestöstä elää isänpuoleisten sukulinjojen varaan rakentuissa yhteisöissä.

neet myös biologisesta äitiydestä aiempaa epäselvempää). On hyvä muistaa, että biologinen tietämys molempien vanhempien yhtä suuresta geneettisestä suhteesta lapseen on syntynyt länsimaissa-kin vasta runsaat 100 vuotta sitten. Monet käyttävät yhä kielikuvia, joissa lapsi on miehen ”siemenen” tulosta ja nainen vain lapsen kasvualusta, ja joissakin lastenkirjoissa kerrotaan kuinka isä antaa äidille lapsen siemenen. Monissa patrilineaalisissa yhteiskunnissa tällainen käsitys on yhä vallalla, biologian tarjoamasta tiedosta huolimatta. Äidillä ei silloin katsota olevan olemuksellista osaa lapsen syntyyn. Maailmalta löytyy myös muunlaisia uskomuksia lasten synnystä. Trobriandsaarilla Papua-Uudessa-Guineassa miehen ei oleteta olevan geneettisessä yhteydessä lapseen, vaan vain avaavan äidin suvun kuolleelle hengelle tien asettua naisen kohtuun ja siten lapsen syntyä maailmaan. Silti isä on luonnollisesti lapselle sukua. Sukulaisuus ei ole vain geneettisten tosiasioiden ympärille syntynyt käsitys ihmisten välisistä suhteista.

Osa yhteiskunnista on matrilineaalisia, joissa ryhmäkuuluvuus määrittyy ensi sijassa äidin kautta ja joissa äidin veli on auktoriteettihahmo (noin 15 prosenttia maailman väestöryhmistä on matrilineaalisia). Äidinpuoleiseen sukulinjaan perustuvissa yhteisöissä ei ole naisten valtaa tai matriarkaattia, vaikka tällainen virhepäätelmä onkin yleinen. Valta on yleensä miehillä, vaikka miehet saavat oikeutensa ja valtansa olemalla tietyn naisen lapsia – mutkan kautta, enoltansa. Naisten asema matrilineaarista sukulaisuutta noudattavissa yhteisöissä on yleensä parempi kuin isälinjakeskeisissä yhteisöissä muun muassa siksi, että naisten ei tarvitse muuttaa pois omasta lapsuudenkodistaan avioitumisen myötä. Myös omaisuuden perimisen suhteen naisilla on yleensä enemmän sananvaltaa.

Yleisiä ovat myös bilateraaliset sukulaisuuden muodot. Niissä sukulaisuus tunnustetaan yhtä lailla sekä isän että äidin kautta eikä pidemmällä polveutumisinjoilla ole paljoa merkitystä omaisuuden hallinnassa tai muissa oikeuksissa ja velvollisuuksissa (noin 40 prosenttia maailman kulttuuriryhmistä on tällaisia).

Suuressa osassa maailmaa äidin- ja isänpuoleinen suku ei siis ole yhtä merkityksellinen elämän järjestymisen kannalta. Tapa

rakentaa sukulaisuutta heijastuu siihen, millaisiin ryhmiin ihmiset kuuluvat ja kenen sukulaisensa puolesta ihmiset ovat valmiita uhrautumaan ja kenestä huolehtimaan. Esimerkiksi Intiassa ja Kiinassa pojalla on velvoite huolehtia vanhenevista vanhempistaan. Tyttöillä ei ole vastaavaa velvoitetta, eikä vanhempiaan auttamatta jättävää tytärtä mitenkään moitita. Jos tytär kuitenkin onnistuu auttamaan vanhempiaan taloudellisesti tai muuten, häntä pidetään erityisen hyveellisenä.

Lähisukulaisten suosiminen on evolutiivisesti mielekästä. On kuitenkin liiallista väittää, että sukulaisten suosiminen olisi geneettisesti väistämätön piirre. Koska sukulaisuus on ihmisille enemmän kuin läheisten perhesuhteiden luoma välitön yhteys esimerkiksi vanhempien ja lasten välillä, sukulaisten suosiminen tai heidän puolestaan uhrautuminen kytkeytyy väistämättä sukulaisuuden kulttuurisesti välittyneisiin käsityksiin ja kiintymykseen. Siksi olemme sukulaisten suosimisessa tekemisissä ihmisen evoluution mahdollistaman ja suosiman, mutta kulttuurisesti muodon saavan ilmiön kanssa.

Jo arkielämästä tiedämme, että ihminen tunnistaa samankaltaisuutta ja tuttuus tuottaa luottamusta. Jonkin ulkoisen tai muun synnynnäisen tai lähes synnynnäisen ominaisuuden perusteella tunnettu yhteenkuuluvuus tuntuu olevan erityisen vahvaa. Onko tässä avain siihen, keneen tunnetaan luottamusta ja kuka koetaan muukalaiseksi? Samankaltaisuus ei kuitenkaan liity pelkästään fyysisiin ominaisuuksiin kuten ulkomuotoon, pituuteen tai ruumiinrakenteeseen, vaan myös käyttäytymiseen, kieleen ja kulttuuriin. Esimerkiksi tunnistaessani jonkin henkilön puheessa omalta synnyinseudultani peräisin olevan korostuksen tai sanavalinnan, muutun vastaanottavaisemmaksi. Kyseessä on tunnereaktio, joka ei perustu kokemukseen tai tietoon, vaan tuttuuteen.

Samankaltaisuuden tunnistaminen luo otollisen perustan luottamuksen synnylle, vaikkei sitä aina synnykään. Tuttuus luo ennustettavuuden tunteen ja joskus harhan. Tämän vuoksi ihmiset yleensä suosivat sosiaalisessa vuorovaikutuksessa tuttuutta vierauden kustannuksella. Keskeisemmäksi kuin geneettisen

yhteisyyden asteen määrittelemisen näyttäisi siis muodostuvan ”oman porukan”, sisäryhmän, tunnistamisen taito ja siihen kytkeytymisen taito. Emme voi saada tarpeeksi tietoa 5 miljoonan Suomen asukkaan luotettavuudesta muuten kuin samaan ryhmään kuulumisesta kertovien symbolien ja merkkien kautta. Nämä merkit ja vertauskuvat perustuvat yleisti sukulaisuuden symbolien hyväksikäyttöön ja soveltamiseen sekä jaettuun historiaan.

Ihmislajin tapa luokitella toisiaan on huikeasti monimuotoisempi ja joustavampi kuin mitä eläimet käyttävät laumoissaan, parvissaan ja joukoissaan. Ihmisversio on joustavampi, koska ihminen voi rakentaa me-tunteen tai muukalaisuuden tunteen kenen tahansa toisen ihmisen kanssa tai häntä vastaan, riippumatta geneettisen yhteyden asteesta. Ihmiselle on tyypillistä jatkumo meikäisyyden ja heikäläisyyden välillä eikä niinkään joko-tai-ajattelu. Meikäisten suosiminen voi perustua moniin erilaisiin syihin, esimerkiksi auktoriteetin käskyjen noudattamiseen, taloudelliseen hyötyyn, vastavuoroisuuteen, normien noudattamiseen, maineen ylläpitoon tai sosiaalisen pääoman keräämiseen; se ei riipu tunnereaktioista vaikka nekin ovat mukana kuvassa.

Antropologit Dan Sperber ja Maurice Block ovat tutkineet sukulaisuutta evolutiivisesta näkökulmasta ja tulleet tulokseen, että ihmisten tapa suosia sukulaisia ei ole varsinaisesta geeneihin koodattu väistämätön toimintamalli, mutta se on *taipumus*. Tämän seikan tietää jokainen ympärilleen katsomalla: sukulaisten puolesta ei välttämättä panna tikkua ristiin, vaikka siihen ollaan ehkä auliimpia kuin toimimaan naapurin puolesta. Tunnumme kuitenkin velvoitteen tavalla tai toisella, ja joudumme selittelemään itsellemme avunannon puutetta. Modernissa nykymaailmassa sukulaisuuden merkitys elämän perustana on hyvin toisenlainen kuin esiteollisissa yhteiskunnissa, paleoliittisista ihmisryhmistä puhumattakaan. Enää ihmisten ei tarvitse väistämättä tukeutua sukuun vanhuudenturvana tai sosiaaliturvana sairauden tai muun epäonnen sattuessa. Elantoa ja puolison löytää ilman sukulaisten apuakin. Siksi myös sukulaisten puolesta

uhrautuminen on nykymaailmassa varsin vaatimatonta verrattuna toisenlaisiin yhteiskuntamuotoihin. Ihmisen geneettinen perimä ei estä olemasta itseks sukulaisiaan kohtaan, vaikka se varmasti luo taipumuksen suosia sukulaisia ja uhrautua heidän vuokseen herkemmin kuin muiden vuoksi, tunneperäisen kiintymyksen sivutuotteena. Merkittävämpää kuin geneettinen velvoite on lapsuudessa opittu moraalinen velvoite, jota vastaan on vaikeaa toimia. Kulttuurievoluutio on vahvistanut tietyn geneettisen pohjan omaavaa toimintataipumusta, koska se on edistänyt selviytymistä ja lisääntymistä.

Kun siirrymme lähisukulaisista laajempiin ryhmiin, altruismin toteuttaminen käy epävarmemmaksi. Laajasti ottaen kaikki yhteiskunnat perustuvat luottamuksen periaatteelle, sillä kukaan ei voi olla täysin varma vastavuoroisuudesta: että toiset noudattavat samoja muiden auttamisen periaatteita kuin itse. Aina löytyy vapaamatkustajia, jotka nauttivat muiden hyveellisistä toimita ja pääsevät itse kuin koira veräjältä. Pummilla matkustaminen käy mahdottomaksi, jos kovin moni tekee saman. Altruismia ohjaavat sosiaaliset normit ja sanktiot sekä moraalinen ajatus ennemminkin kuin laskelmoitu kokonaishyöty. Psykologinen itsekkyyden liittyy ihmisen itse kokemiin toimintansa perusteisiin. Evolutiivinen itsekkyyden taas liittyy yksilön tapaan toimia, jonka seurauksena muiden kyky säilyä elossa ja lisääntyä heikkenee ja oma paranee. Esimerkiksi vanhemman uhrautuminen lapsensa hengen pelastamiseksi voi olla psykologiselta motiiviltaan täysin epäitsekkä, rakkauteen perustuva teko, mutta evolutiivisesti se voi olla itsekkä teko, koska se varmistaa yhteisten geenien säilymisen jälkeläisessä.

Antti Tanskasen ja kumppaneiden tekemässä sukupolvien välisen avun tutkimuksessa käy ilmi, että Suomessa isovanhemmat auttavat enemmän tyttäriensä lasten hoidossa kuin poikiensa lasten hoidossa. Tätä tutkijat selittävät sukulaivalinnalla, jossa varmempi geneettinen yhteys tyttären kautta tuottaisi vahvemman halun investoida tyttärenpuoleisiin jälkeläisiin. Miesten geneettinen isyys on aina epävarmempaa kuin äitien geneettinen äitiys. Evolutiivinen selitys tälle mielenkiintoiselle havainnol-

le tuntuu järkeenkäyvältä, mutta se tarvitsee toteutuakseen myös muita tekijöitä. Esimerkiksi sukupuolijärjestelmään ja sukulaisuuden malliin Suomessa liittyvät tekijät vahvistavat tyttären lapsille annettua apua. Suomessa sukulaisuus on molemminpuolista eikä linjasuvuilla ole perinteisesti ollut suurta merkitystä aatelis- ja maanomistajasukuja lukuun ottamatta. Siksi on luontevaa, että emotionaalinen side ja avunanto syntyy helpommin sukulaissuhteita muutenkin aktiivisesti ylläpitävien naisten kautta. Miesten sukulinjaa korostavissa yhteisöissä kuten Intiassa lastenlapset kuuluvat enemmän isänsä sukuun, jolloin myös isänpuoleiset isovanhemmat ovat yleensä enemmän tekemisissä lastenlastensa kanssa. Kuvioon liittyy yleensä myös avioliiton kautta sukuun tulleiden naisten kontrollointi, erityisesti heidän seksuaalisuutensa rajoittaminen ja tarkkailu. Näin pyritään turvaamaan isänpuoleisen linjan periytyminen.

Peliteoriassa kehitellään teoreettisia malleja, joissa voidaan toistaa tiettyjä valintoja lukemattomia kertoja ja katsoa mikä sosiaalinen seuraus olisi tietyillä valinnoilla, jos kaikki tekisivät niitä. Robert Axelrod ja Ross Hammond ovat tutkineet peliteorian mallien avulla, kannattaako ihmisryhmien tehdä yhteistyötä oman ryhmän kesken ja pidättäytyä yhteistyöstä ulkoryhmien kanssa riippumatta siitä, saavatko he tästä välitöntä hyötyä. Axelrod ja Hammond määrittelevät etnosentriseksi käyttäytymiseksi aktiivisen ja yksilölle kustannuksia tuovan valikoivan avunannon: apua annetaan sisäryhmän jäsenille muttei ulkoryhmän ihmisille. Heidän teoreettinen mallinsa osoittaa, että tällainen omien suosiminen kannattaa yksilön näkökulmasta, vaikkei hän voisi vakuuttua vastavuoroisesti saamastaan avusta. Tällainen

Ryhmäjaot ovat muovautuvia ja tilannesidonnaisia.

käyttäytymismalli saa aikaan kiinteitä ja alueellisesti laajenevia yhteisöjä, jos yksilöiden jälkeläiset jäävät vanhempiensa asuupiiriin. Uhrautuva avunanto oman ryhmän sisällä on yksilönkin kannalta pidemmän päälle hyödyllisempi strategia kuin pidättäytyminen itsekkäästi kenenkään auttamisesta, jos takuita vastavuoroisuudesta ei omassa ryhmässä ole. Huonoin

vaihtoehto ryhmän säilymisen kannalta on auttaa sekä omanryhmäläisiä että ulkopuolisia ilman takuita vastavuoroisuudesta. Tällaisessa asetelmassa ulkopuoliset valtaavat tilan ja uhrautuva ryhmä hajaantuu.

Tällaiset teoreettiset mallit voivat tuntua käytännön elämän näkökulmasta kaukaisilta ja jopa hyödyttömiltä, koska malleihin rakennetaan valtavasti erilaisia käytännön elämälle vieraita ehtoja ja oletuksia. Niillä on kuitenkin oma mielekkyytensä, sillä ne auttavat hahmottamaan inhimillisen käytöksen seurauksia suurissa ryhmissä, jos kaikki toimivat tietyn olettaman mukaisesti. Todellisuus ei tietenkään koskaan ole mallien mukaista, koska käyttäytymiseen vaikuttavat lukemattomat erilaiset tekijät samanaikaisesti. Axelrodin ja Hammondin malli on esimerkki siitä, miten oman ryhmän suosiminen voi olla strategisesti mielekästä ryhmän säilymisen kannalta riippumatta siitä, onko ryhmän sisällä vastavuoroisuutta yksilötasolla. Ihmisryhmän menestymisen kannalta on hyödyllistä, jos sen jäsenet auttavat ryhmän toisia jäseniä, vaikkeivät voisikaan itse olla varmoja että saavat vastaavaa apua muilta. Malli rakentuu oletukselle alueellisista ryhmistä, jotka kilpailevat maa-alasta. Jos tällaista kilpailua alueesta ei ole, koko malli muuttuu hyödyttömäksi. Jos esimerkiksi oletamme, että kilpailua käydään vaikkapa vuorovaikutussuhteiden maksimoinnista tai vaikutusvallasta eikä alueen hallinnasta, vastavuoroisuuden hyöty tai auttamisen pyyteettömyys voi saada toisenlaisen tuloksen.

Axelrodin ja Hammondin tulos pätee millaisiin ryhmiin tahansa, joskin meidän kakkien sisäistäjä ajattelutapa ohjaa ajattelemaan, että kansat tai etniset ryhmät ovat ensisijaisia ihmisryhmiä, joista on kyse. Juuri tämä oletus onkin tällaisten mallien samoin kuin monien evoluutioekologisten etnosentrismitutkimusten heikoin lenkki. Niissä unohdetaan, kuinka helposti muuntuvia ja tilannesidonnaisia ihmisten ryhmäjaot ovat, ja ryhmäjaot on taipumusta ottaa ongelmattomina geneettisen periytymisen jatkeina. Hyvinkin toissijaisilta tuntuvat seikat voivat tulla tärkeiksi ryhmäjäsennyttä määrittäviksi seikoiksi. Ajatellaan vaikkapa shiia- ja sunnimuslimien välistä erottelua.

Useimmilla muslimeilla ei ole tarkkaa käsitystä eron perusteista, eikä opillisia eroja juuri olekaan. Silti ero koetaan verisen tärkeäksi. Hyvinkin keinotekoisia erotteluja voidaan rakentaa poliittisia tarkoituksia palveleviksi vihanpidon välineiksi. Ihmiset luokittelevat hyvin nopeasti ja lähes automaattisesti jatkuvasti. Siksi myös keinotekoisesti synnytytetyt ryhmäerot voivat muuttua tärkeiksi, jos niihin onnistutaan liittämään sukulaisvertauskuvan avulla tunne yhteenkuuluvuudesta. Toisaalta synnynnäiset ominaisuudet kuten ihonväri ja muut ulkoiset merkit sekä lähes synnynnäiset ominaisuudet kuten kieli ovat erityisen helposti ryhmäjäsenyyksiä luovia tekijöitä.

Erojen tunnistamisen automaattisuus

Näkemyksiä oman kansan paremmuudesta verrattuna muihin löytyy useimmista maailmankolkista ainakin joissakin tilanteissa. Tässä kesämökkielämän ihanoitua mutusteleva suomalainen tai tšekäläistä tasa-arvoajattelua ihannoiva liberaali eivät poikkea useimmista maailman ihmisistä: omat arvot ja elämäntapa tuntuu parhaalta (vaikkei niitä pidettäisikään kansallisina piirteinä). Luvun alussa lainattu Sinuhe egyptiläinen haikaili tunteikkaasti oman Thebansa tuoksua, makuja ja elämäntapaa, eikä Mika Waltarin kuvauksessa mikään kyennyt korvaamaan tuota kaipuuta.

Ihmisiin näyttää evoluution varrella valikoituneen pyrkimys suosia omaa lähisukuaan ja auttaa niitä, joihin he ovat kiintyneitä ja joiden kanssa he usein ovat geneettisesti lähisukua. Jotkut darwinisteista esittävät, että etnisille ja muille lähisukua suuremmille ryhmille uhraudutaan ja heitä suositaan muiden kustannuksella, koska heihin on olemassa geneettinen linkki (ks. tarkemmin luku 7). ”Itsekäs geeni” olisi saanut aikaan ihmisissä tällaisen lähes väistämättömän toimintamekanismin. Kaikki darwinistit eivät kuitenkaan ajattele taustalla olevan välttämättä geneettistä luonnonvalintaa. Heidän mukaansa ihmiseen on kehittynyt luonnonvalinnan seurauksena vahva yhteenkuuluvuuden ja kiintymyksen tunne perheenjäsenten kesken. Ihmismieleen on valikoitunut pyrkimys etsiä viitteitä yhteenkuuluvuudesta

ja toisten luotettavuudesta myös laajemmissa ryhmissä. Tämä sama ominaisuus on useimmilla ryhmissä elävillä eläinlajeilla. Ihmisaivojen kasvaessa tuo ominaisuus linkittyi ihmisen kykyyn käyttää merkkejä, symboleja ja kieltä ryhmäjäsenyyksien merkitsemisessä ja vahvistamisessa. Tämä mahdollisti suurten kategorioiden kuten polveutuvien sukulaisryhmien luomisen ja luotettavuuden arvioinnin niihin perustuen.

Tiedetoimittaja David Berreby kertoo kirjassaan *Us and them* esimerkin tavasta, jolla ihminen luokittelee kohtaamiaan toisia: Kun kohtaan muukalaisen, pohdin, kuuluuko hän meihin. Hänellä on eri ihonväri, eikä hän puhu samaa kieltä – kyseessä on siis muukalainen. Mutta kappas, hänellä on koripallo kainalossaan ja keinuva askel. Hän pelaa siis samaa peliä kuin minäkin. Olemme siis samaa porukkaa, löydämme ”meikäläisyyden” erilaisesta ihonväristä tai puheen tavasta huolimatta. Tällainen samankaltaisuuden etsiminen on peri-inhimillinen piirre. Me tunne tuntuu olevan ohjenuora, joka kertoo, kuka on luotettava. Koska etsimme jatkuvasti ja tietämättämme merkkejä muiden ihmisten luotettavuudesta, ja tunne yhteenkuuluvuudesta voi syntyä hyvinkin helposti. Sen kääntöpuolena on ikävä tosiasia, että yhteenkuuluvuuden tunne voi yhtä lailla haihtua kuin tuhka tuuleen. Luottamuksen häviämiseksi altistavat erityisesti nopeasti vaihdettavissa olevat ryhmäkuuluvuuden merkit (esim. pukeutuminen, koristautuminen, hiustyyli). Syntyperään ja kasvuympäristöön liittyvät ominaisuudet kuten ihonväri tai kieli taas saavat aikaan pysyvämpää luotettavuuden ja yhteenkuuluvuuden tunnetta. Syntyperä luo luottamusta siksi, että kasvuympäristössä omaksutaan kulttuurisia itsestäänselvyksiä, arvoja ja moraalialia. Luottamusta syntyy, jos olettaa toisen pyrkivän samoihin päämääriin, samat keinot hyväksyen. Kulttuuri ja toimintatavat eivät pysy muuttumattomina, joten syntyperä ei ole tietenkään itsestään selvä takuu mistään. Mutta mitä luottamukseen tulee, ihminen toimii todennäköisyyksien pohjalta.

5. Kuulumisen muovautuvuudesta – Kuka kuuluu meihin?

*Ihmisen luomat ryhmäjaot ovat
muovautuvia ja muuttuvia.
Kokemukset, kilpailu ja kontaktit
vaikuttavat suhtautumiseen.*

Muukalaiset ovat sitä vieraampia, mitä köyhempiä he ovat.
Hans Magnus Entzensberger; esseessä *Suuri muutto – 33 merkintää*
(Teoksessa *Erilaisuus*, toim. Mikko Lehtonen & Olli Löytty 2003)

Yhteenkuuluvuus ja muukalaisuus eivät ole vain nopeita kohtaamisia ja pikaisia tunnereaktioita. Välittömät, luotaan työntämistä tai puoleensa vetämistä sisältävät psykofysiset tilat johtavat yleensä pidemmälle: ne tunnistetaan ja niitä käsitellään tietoisesti osana sitä, mitä olemme oppineet elämänhistoriassamme ja kulttuuriympäristössämme. Evolutiivisesti voimme olettaa, että välittömien tunnereaktioiden tasolla ihmislailla on jotain yhteistä ja jaettavaa: pakene tai taistele –reaktiot ovat kaikkialla olemassa fyysisinä tiloina, jotka ovat aina auttaneet ihmisiä selviytymään hengissä. Mutta *tunnekokemuksista* puhuttaessa siirrymme sellaiseen ilmiöön, joka on osa kulttuuriympäristöä. On otettava huomioon kaikki se, mitä ihminen on oppinut osana ryhmiään ja millä on jatkuvuutta yksilöiden ylitse. Aivot eivät voi toimia pelkän tiedon varassa, mutteivät myöskään pelkän tunteen varassa. Ne tarvitsevat molempia, jotta ne pystyvät luokittelemaan havaintoja ja ryhtymään asianmukaiseen toi-

meen. Pelkkä havainto omasta fyysisestä kiihtymystilasta ei vielä johda mihinkään, jos mukana ei ole soveltavaa tietoa aiemmista kokemuksista.

Ihmisten luokittelu ja luokitteluihin liittyvät tunnereaktiot myös opastavat toimintaan. Samalla ne ohjaavat myös huomion itseen: mihin ryhmään minä kuulun? Oma tai toisen kuulumisen tunnistaminen liittyy sosiaalisiin tilanteisiin, ja sosiaalipsykologit ja sosiologit ovat tutkineet näitä tilanteita vuosikymmeniä. He ovat halunneet selvittää, millaisissa olosuhteissa ihmiset rakentavat jakoja ulkopuolisten ja oman ryhmän välille. Millainen yhteiskunta vähentäisi ristiriitoja eri ryhmien välillä ja edistäisi kaikkien asukkaiden perusoikeuksien toteutumista ja hyvinvointia? Vähemmistöjen torjunta tai sietämisen vaikeus tekee hankalaksi turvata kaikille yhtäläiset oikeudet arvokkaan elämään ja omien oikeuksiensa ajamiseen. Muukalaisiksi leimatut voivat huonommin ja sairastavat enemmän. Kysymys muukalaisuudesta ja yhteenkuuluvuudesta on ihmisoikeus- ja hyvinvointikysymys.

Evolutiivinen teoriaperinne lähtee siitä, että on olemassa universaali ”ihmisluonto” – luonnonvalinnan myötä ihmiseen valikoitunut psyykkisten mekanismien sopeutuma – joka on kaikille ihmisille yhteinen. Jos ajattelemme muukalaisuuden aikaansaamia reaktioita nykymaailmassa ja kirjoitetun historian aikaan, on selvää, että toimintatavoissa on hyvin suuria vaihteluita ja ne ovat myös ajan myötä muuttuneet. Kun evoluution näkökulma on koko ihmislajin kehityksen mittainen, lyhyemmän historiallisen ajan vaikutukset jäävät helposti pimentoon. Jonkinlainen taipumus torjuntaan epäluotettavaksi koettuja kohtaan voi hyvinkin olla koodautunut ihmismieleen. Silti tuo evoluution aikaansaama piirre ei auta meitä selittämään eikä ymmärtämään, miksi vaikkapa Ruotsissa suhtaudutaan maahanmuuttajiin suvaitsevammin kuin Suomessa, tai miksi Alankomaissa aiempi vuosisatoja vallalla ollut moniarvoisuus näyttää antaneen tietä viime vuosikymmenen kiristyville asenteille. Ryhmien väliset konfliktit nykymaailmassa ovat monimutkaisia, joten evolutiivisten reaktiotapojen ymmärtäminen on vain pieni osa koko kuvaa.

Jos haluamme ymmärtää muutoksia maailmassa jossa elämme, on tartuttava sosiologisiin, antropologisiin tai sosiaalipsykologisiin selitysmalleihin.

Vähäosaisen on vaikeampaa sietää muukalaisia

On esitetty, että muukalaisiksi koettujen suuri määrä sinällään saisi aikaan uhan tunnetta, pelkoa ja vihaa. Viime aikojen eurooppalaisessa politiikassa esimerkiksi Britanniassa, Tanskassa ja Alankomaissa on tuotu esiin näkemyksiä, että muukalaisia on liikaa ja siksi heitä vihataan tai heidät torjutaan. Samaa retoriikkaa löytyy myös Suomen Sisun ja joidenkin perussuomalaisten nettikirjoituksista. Enemmistö Saksan asukkaista on vastannut kyselyissä jo pitkään, että muualta muuttaneita on liikaa; Suomessa mielipide asiasta on ollut maltillisempi. Toisaalta vaikkapa Kanadassa on ulkomailla syntyneitä yksi viidestä, Torontossa puolet, ja määrä kasvaa nopeasti. Asenteet eivät silti ole merkittävästi kiristyneet. Suomessa ulkomaalaistaustaisia on vajaa 6 prosenttia väestöstä. Pohjoismaisittain tämä on hyvin vähän: Tanskassa heidän osuutensa väestöstä on yli kaksinkertainen, Norjassa kolminkertainen ja Ruotsissa noin nelinkertainen. Näissä luvuissa eivät vielä ole mukana vuoden 2015 turvapaikanhakijoiden kasvaneen määrän vaikutukset.

Torjuvat tai kielteiset reaktiot eivät itsestään selvästi seuraa muukalaisten kasvavasta määrästä, yhtä vähän kuin muukalaisten vähäinen määrä pitäisi reaktiot myönteisempinä. On maita kuten Suomi, joissa maahan muuttavien ulkomaalaisten määrä on OECD-maiden alhaisimmasta päästä ja silti kielteiset näkemykset ovat esillä. Suomeakin torjuvampia asenteet ovat Itä- ja Keski-Euroopan maissa, joissa maahanmuuttajia on vielä vähemmän.

Suomessa suhtautumista maahanmuuttajiin on pitkään tutkinut muiden muassa sosiologi Magdalena Jaakkola. Ulkomailta muuttaviin on alettu ylipäätään suhtautua entistä myönteisemmin. Asennoitumisen vaihtelussa näkyy selkeästi yleisen taloustilanteen vaikutus: laman tai taantuman aikaan asenteet

kiristyvät. Asennetutkimusten tulkintaa heikentää se, että niissä ihmisillä on taipumusta antaa suvaitsevaisuusnormien mukaisia vastauksia: he vastaavat siten kuin tuntevat olevan soveliasta heidän kaltaiselleen ihmiselle. Esimerkiksi vähemmän koulutettujen parissa kielteiset näkemykset ovat hyväksytympiä kuin korkeasti koulutettujen parissa. Omaksi koettu yhteiskuntaluokka vaikuttaa siihen, millaisia vastauksia ihmiset haluavat antaa. Perimmäiset asenteet ja toimintatavat jäävät helposti kätköön. Toisaalta tiedetään, että asennoitumiseen vaikuttaa todellinen kilpailu voimavaroista. Kaupungilta isompaa asuntoa hakeva monilapsinen vähävarainen perhe on väistämättä kilpailutilanteessa harvoista sopivista vuokra-asunnoista monilapsisten maahanmuuttajaperheiden kanssa. Erot taustassa koetaan tilanteessa helposti synnä tilanteen epäoikeudenmukaisuuteen: miksi tulijat saisivat asunnon yhtä helposti kuin täällä syntyjään elävä perhe? Liberaalin hyväosaisen on helppo ohittaa ajattelutapa syrjivänä ja pitää ihmisen kokemusta epäoikeudenmukaisuudesta vain alistetusta asemasta johtuvana syntipukin etsimisenä, kun ei tarvitse itse konkreettisesti olla vastaavassa tilanteessa. Työttömyysuhan alla olevat rakennustyöläiset tai kaupungin asuntoa hakevat vähävaraiset suhtautuvat ymmärrettävästi kielteisemmin ulkomaalaisiin, koska he ovat suoraan kilpailemassa samoista työpaikoista tai samoista asunnoista.

Vieraspelkoisimpia ja asenteiltaan konservatiivisimpia ovat yleensä yhteiskunnan vähäosaiset. Toisinaan esitetään, että paremmin koulutettujen ja parempituloisten suvaitsevaisuus olisi näköharhaa ja perustuisi sovinnaisuuteen. Eräässä tutkimuksessa koetettiin päästä tämän sovinnaisuuden yli koejärjestelyillä, joissa oli erityistoimenpiteillä varmistettu vastauksen nimettömyys ja tehty kielteinen vastaus houkuttelevammaksi. Tutkimuksen perusteella koejärjestely ja tunnistamattomana vastaaminen vähensivät myönteisiä vastauksia kysymyksiin maahanmuutosta ja suvaitsevaisuudesta. Myönteiset vastaukset vähenivät kuitenkin yhtä lailla korkeasti koulutetuilla kuin vähemmän koulutetuilla. Ainakaan tämä yksi tutkimus ei tue ajatusta siitä, että asennerot koulutusryhmien välillä olisivat vain suvaitsevuuden sil-

mänlumetta. Koulutetummat suhtautuvat maahanmuuttoon ja maahanmuuttajiin suvaitsevammin kuin vähemmän koulutetut, vaikkei ero ehkä olekaan aivan niin suuri kuin ensi näkemältä vaikuttaa.

Syyt siihen, miksi koulutetummat ja myös varakkaammat suvaitsevat kulttuurista monimuotoisuutta paremmin kuin vähävaraisemmat ja vähemmän koulutetut, liittyvät eri ihmisryhmien voimavaroihin ja elämänpiireihin. Tarkastelen näitä seikkoja yksityiskohtaisemmin tuonnempana, mutta ennen sitä on tarpeen ymmärtää, mitä asenteet oikeastaan ovat ja mitä tekemistä niillä on tunteiden kanssa.

Asenteet eivät aina ole hallittavissa

Asenteisiin liittyy sekä tiedollinen, käyttäytymiseen liittyvä että tunnepuoli. Sosiaalipsykologit ovat jo vuosikymmeniä sitten pystyneet osoittamaan, että spontaanisti toimiva ihmisryhmien tunnistaminen ja stereotypisointi on paljon automaattisempaa ja nopeampaa kuin tietoinen ajattelu. Tämä voidaan osoittaa esim. Greenwaldin, Banajin ja kumppaneiden kehittämän *Implicit Association Testin* (IAT) avulla.

Koejärjestely on seuraavanlainen: koehenkilölle esitetään tietokoneen näytöllä kuvia ja sanoja. Koe koostuu useammasta osiosta. Kussakin koehenkilöä ohjeistetaan lyömään tiettyä nappulaa aina kun ruutuun tulee mustaihaisen henkilön kasvot tai jotakin myönteistä tunnetta kuvaava sana, ja jotain toista nappulaa kun ruutuun tulee valkoihoista esittävä kuva tai jokin kielteinen tunne. Testissä vertaillaan reaktionopeutta silloin kun johonkin ihmisryhmään joutuu liittämään myönteisiä tai kielteisiä sanoja. Oletuksena on, että reaktioajat ovat yhtä pitkiä jos ihmisellä ei ole minkäänlaista automaattista taipumusta suosia omaa ryhmäänsä yli muiden. Koska koejärjestelyssä mitataan millisekuntien pituisten reaktioaikojen eroja, tahto ja tieto eivät pääse vaikuttamaan tuloksiin, vaan oletettavasti esitietoiset, automatisoituneet asenteet ja tunnereaktiot heijastuvat reaktioajoissa. Tutkimuksesta tiedetään, että ihmiset liittävät myönteisiä

sanoja hiukan hitaammin yleisesti ennakkoluuloja herättävään ryhmään kuin neutraalisti tai myönteisesti värityneeseen ryhmään. Mielenkiintoisen testistä tekee sen, että tietoisesti itseään täysin ennakkoluulottomana ja tasa-arvoisenakin pitävät ihmiset paljastuvat tässä testissä usein – muttei aina – automaattisesti aktivoituvia ennakkoasenteita kantaviksi.³

Esimerkiksi Yhdysvalloissa useiden valkoiseen enemmistöön kuuluvien on helpompaa yhdistää myönteisiä sanoja valkoisiin kuin syntyperältään erinäköisiin. Onko suurin osa ihmisistä siis tiedostamattaan rasisteja? IAT-testit ovat herättäneet Yhdysvalloissa valtavan kiinnostuksen, ja niistä on tehty hyvinkin pitkälle meneviä johtopäätöksiä, jopa yksilöiden ennakkoluuloisuuden asteesta. On esimerkiksi ehdotettu, että IAT-testit pitäisi ottaa osaksi päätöksentekijöiden ja johtajien rekrytoimista, jolloin vahvasti piileviä ennakkoasenteita ilmentävä ihminen ei voisi tulla valituksi päättävään tehtävään. IAT-testejä ja erityisesti niiden tulkintaa on kuitenkin myös kritisoitu tiedeyhteisössä. Toiset eivät pidä niitä menetelmällisesti tarpeeksi luotettavina, koska saman ihmisen myöhemmin toistama testi voi poiketa aiemmasta. Suurimmat epäilykset IAT-testien merkityksestä liittyvät kuitenkin siihen, missä määrin voimme tehdä näiden testien perusteella päätelmiä ihmisten ”tiedostamattomasta rasismista”? Mitä näiden testien pohjalta voidaan olettaa ihmisten käyttäytymisestä ja käytännön päätöksistä? IAT-testejä kriittisesti arvioivat Hart Blanton ja James Jaggard kysyvät, kuvaavatko tulokset ennemminkin nopeasti muuttuvaa ilmapiiriä ja vastikään saatuja vaikutteita, esim. altistumista myönteisille tai kielteisille mediasisällöille, kuin pitkävaikutteisia ja suhteellisen hitaasti muuttuvia *asenteita*?

Laajasti Yhdysvalloissa julkisuutta saaneessa tutkimuksessa testattiin sisätautilääkäreiden diagnostisia valintoja vertaillen mustia ja valkoisia hypoteettisia potilaita. Tutkijat yhdistivät

3 Implicit Association- testin demoa voi kuka tahansa kokeilla Harvardin yliopiston ylläpitämällä sivustolla osoitteessa <https://implicit.harvard.edu/implicit/demo/>. Demo ei vastaa tarkkuudeltaan tutkimuskäytössä olevaa IAT-testiä.

annetun hoitosuosituksen (liuotushoitoa tai ei liuotushoitoa) lääkärin saamaan tulokseen asennetesteissä. Lehdistössä tutkimus sai runsaasti palstatilaa ja otsikot kirkuivat: lääkärit ovat ennakkoluuloisia eivätkä määrää liuotushoitoja mustille. Todellisuudessa tutkimustulokset olivat kaikkea muuta kuin yksiselitteisiä. Tuloksia kriittisesti tarkastelleet tutkijat huomasivat, että itse asiassa mustia ja valkoisia potilastapauksia kohtelivat tasapuolisimmin juuri ne, joilla oli eniten piileviä ennakkoluuloja. Tulokset ovat siis osin vaikeasti tulkittavia, eikä niistä voi kiistatta päätellä, että automaattisesti aktivoituvat ennakkoluulot vaikuttaisivat amerikkalaisten sisätautilääkäreiden hoitovalintoihin epätasa-arvoistavasti. Tapaus kertoo siitä, ettei piilevien asenteiden pohjalta voida tehdä suoria päätelmiä ihmisten käyttäytymisestä. Jos lääkärit tai opettajat ovat hyvin tietoisia eri väestöryhmien kohtaamasta rasismista tai ennakkoluuloista, he voivat tietoisesti muuttaa käyttäytymistään, olivatpa heidän automaattisesti aktivoituvat asenteensa millaisia tahansa. Mitä pitäisi ajatella siitä, että Barack Obama valittiin demokraattisilla vaaleilla maan presidentiksi, vaikka 70 prosenttia yhdysvaltalaisista näyttää näiden kokeiden perusteella piilevästi kielteiseltä mustia kohtaan?

Piileviä asenteita on tutkinut myös Suomessa kouluikäisten parissa sosiaalipsykologi Tuuli Anna Mähönen kollegoineen. Hän havaitsi, että kielteisempiä automaattisesti aktivoituvat asenteet olivat sellaisilla suomalaistaustaisilla koululaisilla, jotka suhtautuivat maahanmuuttajiin välineellisesti korostaen tarvetta maahanmuutolle työvoiman tarpeen vuoksi. Ne, jotka korostavat maahanmuuton tarvetta koska ”Suomi tarvitsee työvoimaa”, eivät yllättäen olekaan välttämättä asenteiltaan myönteisempiä maahanmuuttajia kohtaan. Maahanmuuton taloudellisten hyötyjen korostaminen ei siis liity välttämättä maahanmuuttajien arvostamiseen ihmisinä. Heitä voidaan ajatella välineinä muiden hyvinvoinnin lisäämiseksi.

Vieraan tai muukalaisen pelon takaa pilkistää toisia tunteita: esimerkiksi itsekkyyttä, jolloin halutaan turvata omat edut ja estää muukalaisiksi koettuja pääsemästä jaolle. Itsekkyyys ym-

märretään moraalisen tunteen kautta, jolloin ei tarvitse nähdä asiaan liittyvää eriarvoisuutta. Ajatellaan, että ei ole oikein antaa ryhmän ulkopuolisille samoja asioita kuin ryhmään kuuluville. Näistä ryhmäajoista käydään kiihkeäkin poliittista taistoa: onko esimerkiksi suomalaisilla veronmaksajilta oikein edellyttää uhrauksia vaikkapa kreikkalaisten talouden pelastamiseksi, yhteisen eurooppalaisuuden nimissä?

Mahdollista ulkopuolisen herättämää pelkoa lietsoo myös epävarmuus, jonka vuoksi meikäläisistä poikkeava on uhka ja vaatii torjuntaa oman identiteetin säilymiseksi. Pelko on tunnetusti heikon tunnusmerkki. Pelko johtaa heikon aggressioon. Ärhen-televä koirakin tunnetusti itse asiassa ehkä pelkää ja on oppinut hyökkäämällä hallitsemaan pelottavaa tilannetta. Ulkoryhmän kokeminen uhaksi ei ole mitenkään itsestään selvää, ja tutkimus onkin osoittanut olosuhteita, joissa uhka ja pelko pulpahtavat pintaan herkimmin. On esimerkiksi osoitettu, että pelokkuuteen ja kielteisiin stereotypioihin vaikuttaa oma kyvykkyyden tunne sekä toisten oletettu kyvykkyys kohtaamistilanteessa. Yleisesti sosiaalipsykologit ovat pystyneet osoittamaan, että uhkaa kokevat enemmän ne, jotka tiukimmin kokevat kuuluvansa omaan ryhmäänsä, tietävät vähiten ulkopuolisista ja joilla on henkilökohtaisesti eniten menetettävää ulkoryhmäläisten saaman tuen vuoksi. Jos ryhmien välillä on ollut menneisyydessä ristiriitoja, toinen ryhmä on alakynnessä ja jos vuorovaikutus on kilpailullista, uhkaa koetaan helpommin. Kuten sosiaalipsykologit Walter Stephan ja Cookie White Stephan asian ilmaisevat, jos pelko on ennakkoluulojen isä, niin tietämättömyys on pelon isoisä. Koettu uhka voi olla käytännössä koettua ja kouriintuntuvaa, kuten kilpailua asunnoista, työpaikoista tai ruoasta, mutta se voi olla myös symbolista, vaikkapa kilpailua erilaisten arvojen ja moraalien välillä. Tutkimus antaa vahvistusta sille, että ennakkoluuloisuuden ja uhan tunnetta synnyttäviin tekijöihin voidaan vaikuttaa. Parantamalla enemmistön tietoa vähemmistöistä sekä luomalla tilaisuuksia yhteistyöhön ja vuorovaikutukseen voidaan vähentää ennakkoluuloisuutta ja sen takaa löytyviä kielteisiä tunnekokemuksia.

Ihmiskoe kertoo ryhmäytymisen mahdollisuuksista

Alemmin koulutettujen ja heikommassa taloudellisessa tilanteessa olevien vieraspelkoa voi lisätä kilpailu muistakin voimavaroista kuin työpaikoista: asunnoista, koulutuksesta, elintilasta. Eläminen samoilla asuinalueilla ei välttämättä suinkaan lievennä asenteita tottumisen kautta vaan saattaa pahentaa niitä, jos erilaiset koetaan uhaksi omille eduille. Oletamme yleensä, että ihmiset havainnoivat ensin erilaisia ryhmäjakoja maailmassaan ja tulevat sitten tietoiseksi ryhmien välisestä kilpailusta erilaisista resursseista tai uhasta. Tämä johtaa ulkoryhmäläisten torjuntaan, vieraspelkoon ja jopa muukalaisten hyväksikäyttöön.

Itse asiassa tapahtumien kulku voi ollakin toisin päin: pelko voi tulla ensin ja kategorisointi ja erilaisuuden kokemus vasta sitten, yrityksenä hallita epämääräisiä pelon ja uhan tunteita. Sosiaalipsykologian uranuurtajien Muzaffer Sherifin ja Carolyn Sherifin kokeellinen tutkimus leiriläisistä on yksi sosiaalipsykologian klassikoista. Sherifit veivät kaksi toistensa kaltaista keskiluokkaista valkoihoista poikajoukkoa leirille Robbers Cavenimiselle saarelle 1950-luvulla. Toiset ottivat ryhmänimekseen ”Kalkkarokäärmeet”, toiset ”Kotkat”. Ryhmät eivät aluksi tienneet toistensa olemassaolosta mitään, koska ne leiriytyivät etäälle toisistaan. Leirin alku oli perinteistä ryhmäytymistä toisilleen tuntemattomien poikien kesken.

Kun ryhmä kuuli ensimmäisen kerran toisen ryhmän pelin ääniä kaukaisuudesta ja tuli tietoiseksi siitä, etteivät he olleetkaan saarella yksin, välitön reaktio oli aggressio: ”ajetaan ne pois täältä”. Toista, tuntematonta ja näkymätöntä ryhmää nimiteltiin – ajan hengen mukaisesti – ”kommunisteiksi” tai ”noiksi neekerileiriläisiksi”. Kun pojille myöhemmin paljastui, että kyseessä oli heidän kaltaistensa valkoisten koulupoikien ryhmä, vihamielisyys ei suinkaan hävinnyt, vaikka käytetyt nimitykset muuttuivat. Leiriläisten reaktioissa oli mielenkiintoista se, että ensin he kokivat uhkaa ja vasta sitten toisia nimitettiin mahdollisimman vierasta ja uhkaavaa ryhmää kuvaavilla nimityksillä. Vaikka

vieraus myöhemmin poistui, vihamielisyys säilyi. Ihmiset voivat kokea pelon tai uhan tunteen ensin ja vasta sen jälkeen selittää tuntemustaan erilaisuudella. Tämänkaltaista toimintatapaa on nähtävissä sisällissodissa, joissa saman yhteiskunnan jäsenten välille syntyy keinotekoiselta vaikuttavia, poliittisesti motivoituneita rajalinjoja. Kun toisista on tullut vihollisia, heihin aletaan liittää etäisyydenpitoa helpottavia kuvailevia määreitä, kuten syntyperäiseen erilaisuuteen viittaavia tai muita ominaisuuksia. Erilaisuus ei aina itsessään herätä tunteita, vaan tunteet voivat herättää tarpeen luoda erilaisuutta. Ihminen kykenee kekseliäästi aina löytämään eroja eri ryhmien kesken – mitkään erot eivät ole liian pieniä tai liian isoja.

Sherifit siirsivät poikaleirit asumaan yhdessä ja järjestivät leirin toisella viikolla kahden ryhmän välisen urheilukilpailun, ajatuksenaan saada aikaan kilpailua ja eripuraa poikaryhmien välillä. Voittajajoukkueelle luvattiin pieniä palkintoja, kuten linkkuveitsiä. Kun toinen joukkue alkoi olla selvästi voitolla, joukkueet eivät enää halunneet aterioida toistensa seurassa. Häviöllä olevista osa alkoi itkeskellä ja haluta kotiin. Häviöllä olevat kotkat ryhtyivät kostotoimiin, varastivat toisten lipun ja polttivat sen. Kun kotkat seuraavana päivänä onnistuivat voittamaan yhden osakilpailun, siitä seurasi kosto: heidän mökkinsä oli käyty sotkemassa. Koitoksen lopussa hävinneet varastivat yöllä toisten saamat palkkioveitset. Seurasi tappelu, jonka aikuiset joutuivat lopettamaan. Jakautuminen kahteen ryhmään oli tehnyt sinänsä hyvin toistensa kaltaisista nuorista pojista toistensa vihollisia, joille oma ryhmä oli kaikki kaikessa ja toiset edustivat kaikkea likaista, epäoikeudenmukaista ja vastenmielistä. Koejärjestely näyttäisi vahvistavan sitä näkemystä, että ryhmien välisten suhteiden järjestämisellä kilpailullisiksi tai yhteistyöhön painottuvaksi on seurauksensa asenteiden ja käyttäytymisen kannalta.

Yksi Sherifien kokeista kuitenkin jatkui vielä viimeiseen vaiheeseensa. He halusivat nähdä, kyetäänkö joissakin olosuhteissa vihamielisyydet ylittämään ja voidaanko ryhmät saada tekemään yhteistyötä. Tätä silmällä pitäen he ensin tukkivat salaa vesitankista tulevan putken. Molemmat osapuolet osal-

listuivat työhön ongelman ratkaisemiseksi ja sen seurauksena jotkut lähtivät leikkimään sekaryhmissä. Illalla kuitenkin pojat palasivat vanhaan ryhmäjakoon. Seuraavana päivänä Sherifit laittoivat joukkueet yhdessä päättämään, haluavatko he tilata elokuvanäytöksen. Yksi ryhmä ei olisi voinut kustantaa sitä yksin, vaan tarvittiin molempien osallistumista. Ryhmät pääsivät yhteisymmärrykseen elokuvanäytöksen tilaamisesta. Sherifit toteuttivat myös muita tehtäviä, jotka edellyttivät yhteistyötä ryhmien välillä. Ryhmävihamielisyydet hävisivät ja korvautuivat hauskanpidolla ja eriytyminen ryhmiin hävisi leiriltä lähtöön mennessä niin, ettei kotimatalla enää bussissa istuttu aiemman ryhmäjaon mukaisesti. Sherifit kykenivät luomaan sovinnon ja uuden yhteisyyden yhtä helposti kuin alun perin oli luotu ryhmien välinen vihamielisyyskin. Sherifien kokeesta on yleensä kansantajuudessa keskustelussa huomioitu vain alun pessimistinen kuva vihamielisyysien synnystä ja jätetty kokeen toinen puolisko, vihamielisyysien häviäminen, huomiotta. Juuri tuo viimeinen vaihe on ihmisen ryhmäkäyttäytymisen näkökulmasta kaikkein mielenkiintoisin.

Muzafer ja Carolyn Sherif osoittivat kokeessaan, miten helposti ihmisyhteisöissä saadaan syntymään selkeärajaisia ryhmiä ja ryhmälojalisuutta, mutta toisaalta yhteisten tavoitteiden avulla vihamielisetkin ryhmät saadaan toimimaan yhdessä ja unohtamaan konfliktit. Ratkaisevaa on se, tarvitaanko yhteistyötä tai joutuvatko ryhmät kilpailemaan samoista resursseista. Tällaisen voimavaroista kilpailuun perustuvan selityksen heikkous on siinä, että ryhmät ajatellaan jo olemassa oleviksi ennen ristiriitaa. Konfliktihan tulee joidenkin välille. Tähän liittyy tietty ajatuksellinen noidankehä: syy vihanpitoon teikäläisten ja meikäläisten välillä on se, että me taistelemme. Jos vasta taistelu tekee osapuolista erillisiä, se ei voi olla konfliktin syy. Esimerkiksi sisällissodissa resurssikilpailuun perustuva selitys ei oikein toimi.

Vaikka kilpailu voimavaroista varmasti vaikuttaakin ihmisten toimintaan, emme voi suoraan olettaa, että kilpailu selittää vihamielisyyttä. On runsaasti tapauksia, joissa ihmisryhmien välille syntyy vihaa vaikeivätkin he merkittävästi kilpailemistään.

Ajatellaanpa vaikka romanikerjäläisiä Helsingin kaduilla: moni ohikulkija tuntee heitä kohtaan vastenmielisyyttä, torjuntaa ja jopa vihaa, ainakin yleisönosasto- ja nettikirjoituksista päätellen. Silti he eivät kilpaile tavallisen kadunkulkijan kanssa suoranaisesti mistään resursseista. Voimme toki keksiä jonkin tavan, jolla he kilpailevat, jos haluamme löytää siitä selityksen vihamielisyydelle, esimerkiksi viittaamalla julkisen tilan hallintaan tai mahdolliseen EU-kansalaisten harjoittamaan sosiaaliturvan käyttöön. Nämä ovat kuitenkin varsin keinotekoisia tuntuksia selityksiä. Syy vastenmielisyyden tunteeseen lienee jollain paljon symbolisemmalla tasolla. Romanikerjäläinen asettaa kyseenalaiseksi ajattelumme yhteisestä ja jaetusta kansalaisten Suomesta, jossa jokaisella on oma paikkansa työtä tekemällä ja tiettyjä perussääntöjä elämässä noudattamalla. Maassa istuva romanikerjäläinen edustaa toisille saastaa ja likaa sekä erilaista moraalijärjestystä, jonka kohtaaminen tuottaa vastenmielisyyttä.

Susan T. Fiskin tutkimus ennakkoluuloista ja tunnereaktioista ulkoryhmiin tuo esiin, miten suhtautumistapa riippuu pitkälti ulkoryhmän tulkituista ominaisuuksista: siitä, kuinka kyvykkääksi toteuttamaan omia päämääriään ja kuinka lämpimäksi (luotettavaksi, hyväntahtoiseksi, miellyttäväksi) jokin ulkoryhmä koetaan. Ennakkoluuloisuus voi koskea myös kyvykkääksi ja jopa lämpimäksi koettuja ryhmiä. Fiske on kumppaneineen kehittänyt nelikentän, joka auttaa hahmottamaan tunnereaktioita kohteen kyvykkyyden ja miellyttävyyden kautta (ks. taulukko alla).

Taulukko 1. Ennakkoluuloisuuden tunnesisällöt Susan T. Fiskin tutkimuksia mukaillen. Esimerkit ryhmistä perustuvat amerikkalaisessa ympäristössä tehtyyn tutkimukseen.

Käsitys ryhmästä	Heikko kyvyiltään	Kyvykäs
Miellyttävä	Sääli, (sympatia) <i>vanhus, kotiäiti, vammainen</i>	ihailu <i>oma ryhmä, liittolaiset</i>
Epämiellyttävä	inho, halveksunta <i>huumeidenkäyttäjä, kerjäläinen</i>	kateellisuus <i>rikas, mies, menestynyt juutalainen, naisjohtaja</i>

Aiemmin ennakkoluulojen tutkijat olivat kiinnittäneet huomiota erityisesti epämiellyttäväksi ja kyvyttömäksi koettujen ryhmien kohtaamaan epäinhimillistämiseen ja halveksuntaan. Näitä ryhmiä kohtaan tunnettu inho voidaan koetilanteissa havainta myös aivokuvantamisen keinoin. Aivoissa aktivoituvat sellaiset osat, jotka ehkäisevät empatiaan tarvittavien aivojen toimintojen aktivoitumisen. Toinen pystytään näkemään eläimen kaltaisena epäihmisenä.

Fisken ja kumppaneiden tutkimuksissa yleisimmät ennakkoluuloisuuden kohteet ovat toisaalta holhoavaa sääliä synnyttävät kyvyttömiksi mutta miellyttäväksi koetut ryhmät kuten vammaiset tai vanhukset, toisaalta kateellisuuden värittämää vastenmielisyyttä tuottavat kyvykkäinä pidetyt mutta ”kylmät” ryhmät. Eri ihmisille näihin kategorioihin sisältyvät kohderyhmät ovat tietysti erilaisia niin, ettei naisjohtajan tai kerjäläisen ennakkoluuloisuuskartta voi olla sama. Yksilöllisen kokemushistorian sekä sosiaalisen aseman lisäksi kulttuuriympäristö säätelee sitä, mitkä ryhmät koetaan miellyttävinä tai kyvykkäinä. Fisken ja kumppaneiden malli on erinomainen tuomaan esiin, ettei ennakkoluuloisuus tai torjunta ole selitettävissä millään yksittäisellä kohteen ominaisuudella, vaan perustuu aina havaitsijan ja kohteen väliseen suhteeseen tietyssä ympäristössä. Muukalaisen kohtaamisessa ihmisessä käynnistyy millisekuntien aikana tiedollinen ja tunnetason prosessi, jonka perusteella havaitsija päättää, kuinka hyväntahtoinen ja kuinka kyvykäs kohdattu ihminen on. Onko aihetta pelkoon ja torjuntaan vai onko utelias kohti suuntautuminen asianmukaisin tunnereaktio?

Meikälaisuus tai muukalaisuus ei ole kiveen hakattua

Robbers Caven kokemusten innoittamana on sosiaalipsykologiassa tehty runsaasti kokeita, joiden avulla on selvitetty ihmisten taipumusta jakautua sisä- ja ulkoryhmiin: meihin ja heihin. Koejärjestelyillä poikien leirillä näytettiin, miten keinotekoisien ryhmäpiirteiden luomisella saatiin aikaan eripuraa, ja toisaalta

yhteisten päämäärien eteen työskenteleminen yhdisti jo eriytymään pääseen ryhmän tehokkaasti. Näyttäisi siis siltä, että ihminen on sosiaalisesti varsin muovautuvainen suhtautumisessaan erilaisuuteen.

Toinen yleinen tapa selittää vihamielisyyden tai torjunnan tunteita on tottumuksen ja vuorovaikutuksen puute. Mitä enemmän erilaisiksi koettujen kanssa ollaan tekemisissä, sitä

Kontaktit vähentävät ennakkoluuloisuutta, mutteivat automaattisesti poista sitä.

myönteisemmiksi asenteet ja tuntemukset muuttuvat. Tämän selitysmallin mukaan torjunta ja pelko heijastavat vierautta ja outoutta. Vuorovaikutuksen vaikutuksesta asenteisiin on olemassa runsaasti tutkimusnäyttöä. Henkilökohtaiset kontaktit näyttävät todellakin vähentävän ennakkoluuloisuutta. Esimerkiksi Magdalena Jaakkolan asennetutkimuksissa myönteisimmin maahanmuuttajiin suhtautuvat ne, joilla on eniten tuttavapiirissään muista maista kotoisin olevia. Vaikutusyhteys voi olla myös toisin päin: asenteiltaan myönteiset myös ystävystyvät herkemmin vierasta syntyperää olevien kanssa. Ehkä näillä henkilöillä on myös enemmän ystäviä kuin ennakkoluuloisilla. Tällöin kyseessä olisi yleisesti sosiaalisten ihmisten ihmismyönteisempi asenneilmasto. Tutkimukset osoittavatkin, että vuorovaikutuksella ja asenteilla on tällainen kaksisuuntainen yhteys.

Vuorovaikutuksen ennakkoluuloja vähentävälle vaikutukselle on ehtonsa: tiedämme kokemuksesta, ettei esimerkiksi asuminen samassa talossa monen muslimin kanssa suinkaan poista monenkaan luterilaisen tai uskonnottoman ennakkoluuloja eriuskoisia kohtaan. Tunnettu sosiaalipsykologi G W. Allport määrittikin seuraavat ehdot sille, että yhteydenpito lieventäisi ennakkoluuloja: Toimijoiden tulee olla tasa-arvoisia, eli toinen ei saa olla hierarkiassa toisen yläpuolella. Toimijoilla on oltava yhteinen päämäärä, jonka saavuttamiseksi heidän on välttämättä tehtävä yhteistyötä. Toimijoiden on oltava yhteydessä vapaaehtoisesti, ja heillä on oltava yhteiset normit toiminnalleen eli heidän täytyy tunnustaa sama auktoriteetti. Sittemmin on löydetty lisää ehtoja vuorovaikutuksen ennako-

luuloja poistavalle vaikutukselle. On esimerkiksi huomattu, että ennakkoluulot vähenevät vain, jos vähemmistöä edustavan käytös ei ole ennakkoluulojen mukaista ja enemmistön edustaja pitää häntä silti oman ryhmänsä tyypillisenä edustajana. Yhteydessä on oltava monella eri areenalla, muutoin kontaktit eivät juurikaan lisää suvaitsevaisuutta. Esimerkiksi työssään työkavereina vierasmaalaista syntyperää olevien kanssa työskentelevän enemmistön edustajan asenteet eivät välttämättä pehmene, jos hänellä ei ole vapaa-ajallaan mitään tekemistä vierasmaalaisten kanssa. Näin vuorovaikutuksen mahdollisuus poistaa ennakkoluuloja ja vihamielisyyttä kapenee huomattavasti. Kun otamme lisäksi huomioon, että monet erilaisuuteen vihamielisesti suhtautuvat henkilöt kieltäytyvät vuorovaikutuksesta ylipäättään tai ainakin välttelevät sitä viimeiseen asti, emme voi olettaa että asuinalueiden tai työpaikkojen sekoittuminen itsestään selvästi vähentäisi kielteisiä tuntemuksia erilaisiksi koettuja kohtaan. Tarvitaan myös tietoista asenteiden muokkausta ja valistusta. Jotain on yritettävä, vaikka Allportin sanoin, tiedollisesti voitettu ennakkoluulo voi jäädä elämään tunnetasolla.

Suomalaisyntyisten ja venäjänkielisten nuorten asenteita tutkinut sosiaalipsykologi Tuuli Anna Mähönen on osoittanut, miten asenteita eivät riitä määräämään pelkästään omat henkilökohtaiset kokemukset. Jotta myönteiset vuorovaikutukset toiseen ryhmään kuuluvien kanssa johtaisivat myönteisiin asenteisiin, tarvitaan lisäksi yleisten normien ja ryhmän tukea. Jos kielteistä suhtautumista pidetään normaalina, eivät omat tuttavuudet tai ystävyudet toiseen ryhmään kuuluvien kanssa johda myönteisiin automaattisesti ilmeneviin asenteisiin. Tämä oli Mähösen tutkimuksessa erityisesti suomalaispoikien tilanne. Suhtautuminen vieraaksi koettuihin ei muutu myönteisemmäksi vain sillä, että ihmisillä on kontakteja. Tarvitaan myös yleisen ilmapiirin muutosta.

Mikä tahansa vuorovaikutus ei siis lisää hyväksyntää vaan voi myös pahentaa vastakkainasettelua. Käsitteelliseltä kannalta oli perinteisen Allportin kontaktihypoteesin ongelmana, että oletettiin ihmisjoukkojen erot ja kuulumisen niihin turhan vakaaksi

ja pysyväksi. Ryhmät ikään kuin olivat ensin olemassa ja tulivat sitten vuorovaikutukseen keskenään. Sittemmin sosiaalipsykologit ovat ottaneet paremmin huomioon sen, että rajat voivat muuttua ja ulkopuolisista voi tulla tietyissä tilanteissa omaa väkeä. Kuten Robbers Caven koe osoitti, vihamielisyyden tunne epämääräistä ulkopuolista uhkaa kohtaan saa aikaan itsessään toisten määrittelyä tietyksi ryhmäksi. Ryhmät muodostuvat vuorovaikutuksen kautta eivätkä ole olemassa ennen kuin ihmiset kokevat ne olemassa oleviksi vuorovaikutuksessaan. Meidän on vain vaikeaa havaita tätä ryhmien prosessuaalista luonnetta, kun tarkastelemme ympäristöämme tässä ja nyt. Ihmisillä on toisekseen hyvin monia risteäviä identiteettejä, jotka tulevat valoon kukin erilaisissa yhteyksissä eivätkä sulje pois toisiaan.

Voiko erilaisuuden kanssa vuorovaikutuksessa olemalla vähentää siihen liittyviä kielteisiä tunnereaktioita? Maailmankuulu sosiologi Robert D. Putnam, joka on yksi tunnetuimmista sosiaalisen pääoman käsitteen kehittelijöistä, halusi tarkastella miten käy luottamukselle asuinalueiden monimuotoisuuden lisääntymisen myötä. Hän oli mukana yhdysvaltalaisessa 30 000 vastaajan kysely- ja väestönlaskentatietojen analyysissä, jossa yhdisteltiin tietoja alueen väestön koostumuksesta ja yhteisön sekä yksilön luottamuksen asteesta niin omaa etnistä ryhmää kuin muita ryhmiä kohtaan. Tutkimuksessa käytettiin etnisen monimuotoisuuden mittarina Yhdysvaltain väestönlaskennan nelijakoista karkeaa päälukittelua hispaano, valkoinen, musta ja aasialainen. Aineiston koko mahdollisti monenlaiset tilastolliset analyysit. Putnam kertaa tuloksia kuvanneessa artikkelissaan vuodelta 2007 ensin kaiken sen hyvän ja hyödyllisen, jota väestön monimuotoistuminen muun tutkimuksen valossa saa aikaan: luovuutta ja innovatiivisuutta, nopeampaa talouskasvua, väestön ikääntymisen vaikutuksen helpottumista, kehitysmaiden talouden tukemista pääomalähetysten muodossa. Sitten hän lyö pöytään yhteisöllistä luottamusta Yhdysvalloissa koskevan kyselytutkimuksensa raat tulokset, käy läpi pääasialliset menetelmälliset kritiikit tutkimusta kohtaan ja lopulta päättyy kuvaamaan tarvetta koettaa kaikesta huolimatta selvitä monimuotoisuuden kanssa.

Tällainen tutkimustulosten asettaminen olosuhteisiin ja pehmentäminen käy ymmärrettäväksi, kun tuloksia tarkastelee paljaaltaan. Mitä etnisesti monimuotoisempi amerikkalainen asuinyhteisö, sitä enemmän asukkaat näyttävät vetäytyvän yhteiselämästä, sitä vähemmän he luottavat erilaisiin mutta myös omaan ryhmäänsä, vetäytyvät läheisistäkin ystävyys-suhteista, odottavat pahinta omalta yhteisöltään ja sen johtajilta, osallistuvat vähemmän vapaaehtoistoimintaan ja hyväntekeväisyyteen, jättävät äänestämättä, vaativat sosiaalisia uudistuksia mutta epäilivät tavoitteiden toteutumista, ja kätperytyvät television eteen. Monimuotoisuus, ainakin lyhyellä tähtämellä, näyttää tämän tutkimuksen mukaan saavan amerikkalaiset vetäytymään kuoreensa. Luottamus erilaisiksi koettuja kohtaan, mutta myös omaa ryhmää kohtaan näyttää murenevan amerikkalaisissa yhteisöissä monimuotoisuuden lisääntyessä.

Putnamin amerikkalaista yhteiskuntaa kuvaavat tulokset ovat menetelmällisesti varsin vakuuttavia, mutta ovat herättäneet paljon arvostelua. Mitä moninaisimpia vaihtoehtoisia selitysmalleja tutkimustuloksilleen läpi käytyään Putnam toteaa, että johtopäätös pitää hänen aineistossaan niin yksilö- kuin yhteisötasollakin. Esimerkiksi alueen ja yksilöiden taloudellinen tilanne tai rikollisuuden yleisyys luonnollisesti vaikuttivat luottamukseen. Tilastollisesti vertailemalla hän kuitenkin kykenee kontrolloimaan, etteivät tulokset selity taloudellisilla, rikollisuuteen tai muihin alueen piirteisiin liittyvillä seikoilla. Myöskään sillä, perustuiko alueen monimuotoisuus perinteiseen mustaan vähemmistöön vai maahanmuuttajiin (hispaanit ja aasialaiset), ei ollut paljoa merkitystä tulosten kannalta.

Kulttuurisesta moniaineksisuudesta tiedetään olevan paljon myönteisiä seurauksia nyky maailmassa: innovatiivisuuden lisääntyminen, kielitaidon ja vuorovaikutustaitojen kehittyminen, laajentuvat verkostot ja niin edelleen. Putnam tuo tähän mukaan sen tosiasiain, ettemme voi olettaa monikulttuuristumisen tuottavan pelkästään hyvää kaikissa olosuhteissa, vaikka kuinka haluaisimme niin uskoa. Sillä voi olla myös vähemmän toivottuja sosiaalisia seurauksia, joihin täytyy olla varautunut ja

joiden korjaamiseksi voidaan tarvita toimenpiteitä. Putnamin aineisto koskee Yhdysvaltoja, joten sitä ei voi suoraan soveltaa eurooppalaisiin ympäristöihin. Euroopassa samaa asiaa on myös tutkittu, mutta tulokset ovat osin olleet vastakkaisia, osin samankaltaisia. Kuva paljon monimuotoisemmassa eurooppalaisessa tilanteessa ei ole niin suoraviivainen kuin Yhdysvalloissa. Lisäksi silloin kun monimuotoisuuden ja luottamuksen puutteen välille on löydetty tilastollinen yhteys eurooppalaisissa aineistoissa, tuo yhteys on ollut vaikutuksiltaan pieni verrattuna moniin muihin luottamuksen määrään vaikuttaviin tekijöihin.

Ei siis pidä myöskään ylitulkita tilastollista yhteyttä. Tilastollisesti merkitsevä ei ole yhtä kuin merkittävä. Yhteisvaihtelu ei myöskään tarkoita, että toinen tekijä (tässä monimuotoisuus) aiheuttaisi toisen (tässä luottamuksen puutteen). Syyseuraussuhteiden osoittaminen sosiaalitutkimuksessa vaatii seurantatutkimuksia tai muita erityisiä menetelmiä. Putnamin tutkimustulokset ovat herättäneet kiihkeää keskustelua, ja niitä sekä niiden vastaisia näkemyksiä on käytetty hyväksi poliittisessa keskustelussa maahanmuuton puolesta ja vastaan Suomessakin. Ei ole sinänsä mahdotonta kuvitella, että luottamus voisi rapautua voimakkaan ja nopean elinympäristön monimuotoistumisen seurauksena. Tämä johtuu siitä, että luottamus vaatii ennustettavuutta, ja mitä erilaisempia ihmisten käytännöt ja toimintatavat ovat, sitä vähemmän ennustettavaksi sosiaalinen ympäristö muuttuu. Luottamusta voidaan kuitenkin parantaa tietoisesti ja estää monimuotoistumiseen mahdollisesti joissakin tilanteissa liittyviä kielteisiä kehityskulkuja. Ei ole kyse vääjäämättömästä prosessista.

Putnamin analyysi pelaa varsin yleisellä sosiologisella tasolla, jossa tarkastellaan yhteisön piirteiden yhteisvaihtelua. Sosiaalipsykologit, muun muassa Oxfordin yliopiston professori Miles Hewstone, ovat kritisoineet Putnamin tutkimusta tarkemman kontaktien luonteen erittelyn puutteesta. Sosiaalipsykologia antaa hienostuneempia välineitä ymmärtää sosiaalisen vuoro-vaikutuksen ja ryhmäsuhteiden yhteyksiä. Ennen kuin tehdään johtopäätöksiä monimuotoistumisen vaikutuksista sosiaaliseen

pääomaan ja luottamukseen, olisi tarkasteltava *millaista* vuoro-vaikutusta asuinalueilla on. Monimuotoisuuden vaikutuksesta esimerkiksi työpaikan, asuinalueen tai koulun sisäiseen luottamukseen ja sosiaalisuuteen onkin tehty tutkimusta, paitsi sosiaalipsykologiassa, myös muilla tieteenaloilla.

Turussa kasvatustieteilijät havaitsivat koululaisille, opettajille ja heidän vanhemmilleen tehdyssä kyselytutkimuksessa, että kiusaamista koettiin ja havaittiin eniten kouluissa, joissa oli runsaimmin maahanmuuttajataustaisia lapsia. Maahanmuuttajalapsia kiusataan muita enemmän ja joidenkin tutkimusten perusteella he myös kiusaavat itse muita enemmän. Runsaan kielellisen ja kulttuurisen monimuotoisuuden kouluissa kiusaamista oli enemmän myös suomalaistaustaisten oppilaiden kesken. Tämä ei tarkoita sitä, että monimuotoisuus väistämättä johtaisi kiusaamisen yleistymiseen vaan sitä, että näissä kouluissa ei ole osattu luoda koululaisille olosuhteita, joissa kiusaamiseen puututtaisiin asianmukaisesti ja sitä torjuttaisiin. Tällaisia monimuotoisuuteen liittyviä tutkimustuloksia ei pidä tulkita suoraviivaisesti vaan pitää tarkemmin selvittää, mihin seikkoihin ilmiö liittyy. Väestön monimuotoistuminen on väistämätöntä. On löydettävissä keinot, joilla voidaan turvata yhteisöjen kaikkia kunnioittava toiminta ja hyvinvointi.

Ihmisryhmien luokittelut eivät aina seuraa havaintoja – toisinaan havainnot seuraavat luokitteluja. Ryhmiä luodaan poliittisiin tai muihin tarpeisiin tietoisesti tai tiedostamatta. Esimerkkinä tietoisesta rodullisen ryhmän muodostamisesta ovat Ruotsissa 1900-luvulla ei-toivotuksi roduksi tai etniseksi ryhmäksi määritellyt tatarit. Kyse ei ole samoista ihmisistä kuin Suomen tataarit, vaan epämääräisestä ryhmästä maatalousyhteiskunnan liepeillä liikkuvaa elämäntapaa harjoittaneiden ja usein rikoksiin syyllistyneiden perheitä. Alkujaan heitä kuvattiin 1800-luvun loppupuolella romani- ja valkolaisvanhempien sekavioliittojen jälkeläisiksi, mutta myöhemmin ryhmään luettiin kuka tahansa epäsosiaalista elämäntapaa viettävä perhe, jos he olivat tummia ja ulkomuoto viittasi ”etelämaalaisiin”. Tapio Tammisen kirjan *Kansankodin pimeämpi puoli* mukaan ryhmästä

muotoutui rodun kaltainen 1900-luvun alkupuolen keskusteluisa, ja tämän kansanryhmän kuten muidenkin ”epäsosiaalisten” tai sairaiden steriloinnista ja lisääntymisen ehkäisemistä pidettiin kansakunnan terveyden ja hyvinvoinnin kannalta tärkeänä. Tattarien ja romanien inventoinnista rekistereihin jatkettiin vielä toisen maailmansodan jälkeenkin, aina 1970-luvulle saakka. Kuusikymmenluvulta lähtien tattarit ovat kuitenkin vähitellen hävinneet sekä kielenkäytöstä että sosiaalisena ryhmänä Ruotsissa. Tällä ryhmällä on paljon yhteistä Välimeren alueella vuositasojen eläneiden kagotien kanssa (ks. tuonnempana luku 6).

Millaista on olla muukalainen?

Omastakin kokemuksesta tiedän, että ryhmässä muukalaiseksi itsensä tunteminen on varsin epämiellyttävää. Muukalaisuuden tunteeseen liittyy hyvinvointia ja myös mitattavissa olevaa terveydentilaa heikentäviä vaikutuksia. Monet tutkimukset ovat tuoneet esiin, että yksinäisyys, ulkopuolisuus ja torjunta yhdistyvät heikkoon psyykkiseen ja fyysiseen hyvinvointiin. Kun on tutkittu maahanmuuttajia ja muuttoprosessia kyselytutkimuksin, on havaittu pitkän maassaoloajan itse asiassa heikentävän tyytyväisyyttä elämään ja terveyteen sekä lisäävän syrjintäkokemuksia. Esimerkiksi vuonna 2012 julkistetussa Terveyden ja hyvinvoinnin laitoksen toteuttamassa maahanmuuttajien terveys- ja hyvinvointitutkimuksessa ilmeni, että mitä pidempään venäläis- ja kurditaustaiset muuttajat olivat asuneet Suomessa, sitä enemmän heillä oli syrjintäkokemuksia ja sitä heikompi oli myös heidän koettu terveytensä. Tätä on selitetty sillä, että kielitaidon parantuessa torjuvia reaktioita aletaan ymmärtää yhä selvemmin. Jos syrjintä jatkuu pitkään, sen vaikutukset alkavat kasautua. Myös vertailukohta omaa terveyttä tarkasteltaessa siirtyy yhä lähemmäs kantaväestöä ja pois oman lähtömaan väestöstä, jolloin ero paikallisiin ja siitä seuraava alemmuudentunne ja tyytymättömyys voivat pahentua.

Muukalaisen saama myönteinenkin huomio voi tuntua pahalta, jos se viestii, ettet kuulu meihin.

Moni muualta uuteen yhteiskuntaan muuttanut kokee vierautta, torjuntaa, jotkut myös ennakkoluuloja, halveksuntaa ja syrjintää. Tämä on tosiasia, vaikka kuinka enemmistön edustajina kuvittelisimme kohtaamisten olevan yhdenvertaisia ja kaikkia kohdeltavan ihmisarvoisesti. Mitä oman itsen herättämien kielteisten tunteiden havaitseminen muissa sitten saa aikaan? Kysymys ei liity ainoastaan muukalaisuuteen vaan myös millaisen tahansa kielteisenä pidetyn ominaisuuden omaavan henkilön elämään: vaikkapa lihavan, kasvoiltaan epämuodostuneen, vammaisen, seksuaaliselta suuntautuneisuudeltaan erilaisen. Tällaisen ominaisuuden kantaminen voi olla sosiaalisesti raskasta, etenkin silloin jos kyse on pysyvästä ominaisuudesta, jota ei itse ole valinnut tai voi itse valinnoillaan muuttaa, kuten seksuaalinen suuntautuneisuus tai ulkomuotoon liittyvä erilaisesta syntyvästä kertova ominaisuus.

Vaikka maahanmuuttajan tai ulkomaalaisen on vaikeinta kohdata kielteisiä reaktioita, myös myönteiset reaktiot voivat tuntua vaikeilta sietää. Niitä nimenomaan joutuu sietämään, mikä voi tuntua aina kaltaistensa parissa asuneista kumman kielteisesti sanotulta. Umayya Abu-Hanna päivitteli kerran kolumnissaan hänen ”eksoottista” tukkaansa ihailleiden ja näpelöineiden suomalaisnaisten aikaansaamaa pidätettyä raivoa. Erilaisuuden tuottamaa viehtymystäkin voi olla vaikeaa sulattaa sen myönteisyydestä huolimatta. Viehtymystä ei koe oman persoonallisen itsensä vaan oman erilaisuutensa ja muukalaisuutensa ilmentymäksi ja vahvistajaksi. Erilaisuuden päivittely tuntuu muukalaisuuden kiveen hakkaamiselta vääjäämättömäksi ja ylitsekäymättömäksi tosiseikaksi. Toisen etniseen taustaan liitettyjen piirteiden ihas-telu tuntuu alentavalta, koska silloin toista kohdellaan ensi sijassa ryhmänsä edustajana eikä omana yksilönään.

Me-tunne on miellyttävä. Ryhmään kuulumisella on myös fysiologisia seurauksia: pulssi laskee, verenpaine laskee, unen laatu paranee, ajatus kulkee vapaammin, tuntuu rentoutuneelta, tuntee tulevansa ymmärretyksi. Valo, värit, maut, hajut ovat merkkejä me-tunteen kyllästämistä sosiaalisista ympäristöistä, jotka muisti liittää hyvään ja luontevaan sekä turvalliseen olotilaan. Vastaavas-

ti ”heikäläisyys” on ihmiselle pahasta, koska se johtaa vihaan ja suruun, aggressioon, masennukseen ja lyhentää elämää. Ihminen, joka ei kykene elämään yhtenä muista ja löytämään me-tunnetta, kärsii niin psyykkisesti kuin fyysisesti.

Tunnetasolla torjunta välittyy ihmiskasvoista toisiin jo ennen havaintojen rekisteröintiä ja käsitteellistä ajattelua. Neuropsykologiset tutkimukset osoittavat, että ihmiskasvojen perustunteisiin liittyvät ilmeet rekisteröidään kulttuurista riippumatta välittömästi reagoivien peilisolujen avulla. Ihmisen omissa kasvoissa samaan tunnereaktioon – iloon, suruun, pelkoon, vihaan, inhoon, hämmästykseen – liittyvät lihakset aktivoituvat ja vaikuttavat myös omaan tunnereaktioon ja mielialaan. Siksi jatkuva pelkoa, vihaa tai inhoa kuvastavien kasvojen havainnointi ympäristössä johtaa väistämättä kielteiseen tunneilmapiiriin. Maahanmuuttaja tai muukalainen, jota kohtaan osoitetaan näitä ilmeitä, on jatkuvan negatiivisen palautteen alainen. Ei ihme, jos sopeutuminen uuteen ympäristöön on hidasta ja masennus torjuttujen maahanmuuttajien yleinen oire. Masentuneisuus ei selity pelkästään kohtelulla vastaanottavassa maassa. Taustalla voi olla niin ennen muuttoa kuin sen jälkeen koettuja traumoja ja kielteisiä kokemuksia.

Muukalaiseksi määritely jää vaille yleisen yhteenkuuluvuuden tunnetta siinä ryhmässä, jossa hän on muukalainen. Siksi maahan muuttaneet etsivät kiihkeäsi ryhmää, jossa tuntea kuuluvuutta ja helpottaa irrallisuuden tuomaa stressitilaa. Ihmiset pyrkivät saavuttamaan tällaisen tilan sosiaalisessa toiminnassaan. Heidi Ruohion väitöskirjaansa varten haastattelemat ulkonäöltään ulkomaalaistaustaisilta näyttävät adoptoidut nuoret kertoivat, että monet samannäköiset maahanmuuttajat moikkailevat heitä kaduilla. Tilanne oli toisista nuorista outo tai huvittava, mutta myös jollain tavoin lohdullinen, kuin enemmistöltä salaiseen yhteyteen viittaava.

Vähemmistöasemassa ja erilaisina ihmiset etsivät samankaltaisuudesta tukea ja yhteisyyttä, jollaista enemmistö ei koskaan kokisi. Tiedekirjailija David Berreby kuvaa kirjassaan *Us and Them*: ”’Me’ olemme niitä, joiden kanssa voi nauraa, mutta joille ei naureta. ’Meidän’ joukossamme tunnemme olevamme

luontevasti ja tavanomaisia; käytämme kaikki samaa inhimillisen maailman karttaa... 'Me' emme ehkä kaikki rakasta toisiamme, mutta meillä on tunne että 'me' olemme moraalisesti 'hyviä'; että moraalilaki koskee kaikkia toimiamme. .. Hyvässä ja pahassa, meidän odotetaan kohtelevan toisiamme ihmisinä." Ilman tuota luottamusta, johon me-henki liittyy, emme voi luottaa yhteiskunnan palveluihin ja toimintaan. Maahanmuuttajien kotoutumisesta keskusteltaessa puhutaankin nykyisin paljon osallisuuden tunteesta: tulijoiden olisi päästävä mukaan yhteiskuntaan ja pystyttävä kokemaan itsensä sen täysivaltaisiksi jäseniksi. Tämä on avain luottamuksen kasvuun ja sitä kautta tasapainoiseen yhteiskunnalliseen kehitykseen.

Muukalaisuus voi iskeä äkillisesti vaikkapa maahanmuuton yhteydessä: ihminen joka on aina ollut enemmistöä, onkin yhtäkkiä ennen kaikkea erilainen: musta, maahanmuuttaja tai vieras. Sekä tämä äkillisyys että tilanteen sitkeys koettelee monen muuttajan sosiaalista ja henkistä sietokykyä. Jos vielä vuosikymmentenkin asumisen jälkeen tulee jatkuvasti muistutetuksi erilaisuudestaan, ei turhautumisen, jopa raivon tunne ihmetytä. Eräs Lähi-idästä peräisin oleva kouluikäisten lasten isä kuvasi sitä, miten hänen Suomessa syntyneet lapsensa oppivat koulussa olevansa ”maahanmuuttajia”. He ovat kuitenkin syntyneet Suomessa eivätkä ole koskaan muuttaneet tänne mistään. Maahanmuuttajien psyykkisen hyvinvoinnin tutkimuksissa on havaittu, että muuton myötä koettu sosiaalinen lasku altistaa mielenterveyden häiriöille. Sosiaalisen laskun kokee esimerkiksi ihminen, joka lähtömaassaan on edustanut yhteiskunnan vaurasta eliittiä tai korkeasti koulutettua sivistyneistöä ja joka Suomessa tekee pienipalkkaista ja raskasta työtä vaikkapa siivoojana tai kärsii pitkäaikaistyöttömyydestä.

Luottamusta etsimässä

Sherifien tutkijapariskunnan tutkimukset, erityisesti Robbers Caven poikaleirin tuottamat tulokset, kuvaavat hyvin, kuinka muuntuvia ryhmäsidonnaisuudet ovat ja kuinka helposti niitä

voi loppujen lopuksi manipuloida sekä hyvään että pahaan. Tapauksen aineisto ei vahvista ”ihmisluonto on paha” –ajattelua sen enempää kuin kuvaa hyväntahtoisesta ihmisluonnosta. Johtopäätöksenä näyttäisi paremminkin olevan se, että ihmiset pyrkivät toimimaan kussakin tilanteessa tarkoituksenmukaisesti ja strategisesti. Olosuhteita manipuloimalla voidaan vaikuttaa käyttäytymiseen ja tunteisiin vierasta kohtaan.

Muukalaisen hyväksymisessä keskeistä on se, voimmeko lukea hänet käyttäytymisen perusteella moraalisesti kunnollisiin ihmisiin, vai rikkooko jokin hänessä yleisesti hyväksytyjä moraalisia arvoja. Suhtautuminen abstraktiin erilaisuuden käsitteeseen on eri asia kuin suhtautuminen tuon käsitteen määrittelemiin konkreettisiin ihmisiin kasvokkaisessa vuorovaikutuksessa. Suhde ihmisiin kytkeytyy niihin ruumiillisiin ja moraalsiin tunteisiin, joita henkilö herättää, toisin kuin abstrakti suhtautuminen. Moraalisten tunteiden perusta lienee jo ihmisen perimässä. Lastenkasvatuksessa tätä biologista pohjaa vahvistetaan suuntautumaan tiettyyn suuntaan. Lapset eivät osaa tuntea yksinkertaisesti iloa, surua tai vihaa: he oppivat, mistä asioista tuntea noita tunteita ja miten ilmaista niitä. David Berremanin sanoin, lapsi on kuin pieni muukalainen, jonka on opittava tavat kuulua meihin. Iso osa oppimisessa on jäljittelyllä. Myös eri ryhmissä kasvaneiden ihmisten välisessä vuorovaikutuksessa jäljittely auttaa saavuttamaan luottamusta. Jäljittelemme automaattisesti isompaan erilaisten ryhmään joutuessamme.

Kulttuurintutkija Sara Ahmed on kirjoittanut tunteiden kulttuuripolitiikasta. Hän näkee tunteiden merkityksen keskeisenä ”meidän” synnyttämisessä – siinä, että koemme olevamme yhteenkuuluva joukko. Tunneperäinen kielenkäyttö piirtää rajaa meidän ja muiden välille lakkaamatta. Ahmedin mukaan ”me” ja ”muut” eivät ole olemassa olioina ennen kuin ne kielellisesti määritellään sellaisiksi. Kollektiivinen ”me” synnytetään ja sen rajat piirretään fyysisesti tunteita käyttämällä ja niistä puhumalla. Evoluutiotutkimuksen näkökulmasta ovat eroihin liittyvät tunnereaktiot enemmän kuin merkityksiä – ne pohjautuvat ihmisen psykofyysisiin prosesseihin, jotka ovat kehittyneet ihmislajin ke-

hittymisen myötä tuottamaan alttiutta tietynlaisiin reaktioihin. Evoluutio ei määrää ihmistä reagoimaan tietyllä tavoin, mutta se tuottaa alttiuksia juuri tunnereaktioiden vuoksi.

6. Vieraasta on moneen – Pyhä paha muukalainen

*Muukalaisen tulkinnat
vaihtelevat inhosta ihannointiin
ja jumalallistamiseen.*

Laki on Lapissa: auta aina miestä matkalaista!

Eino Leino: Kimmon kosto (*Helkavirsiä* 1903)

Helkavirressä 'Kimmon kosto' Eino Leino maalaa kuvan Kimmosta, jonka tyttären muukalainen on käynyt raiskaamassa. Vihapäissään hän lähtee hiihtämään perään kostaakseen tappamalla miehen. Matkan varrella miehelle on käynyt haveri, poro karannut ja hän pyytää apua Kimmolta. Seuraa moraalinen dilemma: erämaan laki määrää auttamaan avun tarvitsijaa, mutta toisaalta tämä on pahantekijä, joka ansaitsee rangaistuksen. Aluksi Kimmo lähtee viemään miestä turvaan pakkasesta, mutta lopulta kosken kohdalla viha kuohahtaa ja Kimmo työntää miehen kuohuihin kuolemaan. Hän joutuu kuitenkin tuntemaan itse erämaan koston rikottuaan ikiaikaista muukalaisen auttamisen lakia vastaan: Hiiden hengettäret kietovat hänetkin kuolemaan.

Edellä tuotiin esiin ihmisryhmien muovautuvuus ja se, että taipumus etsiä meikäläisiä ja muukalaisia vaikuttaa varsin yleiseltä inhimilliseltä pyrkimykseltä. Keskeisiä ponnahtuslautoja nykyisille eri etnisten ja muiden ryhmien välisiä suhteita käsittelevälle tutkimukselle löytyy kahdelta vastakkaiselta taholta. Toisaalla ajatellaan, että kilpailu voimavaroista ryhmien kesken tekee niistä vihamielisiä toisiaan kohtaan, toisaalla oletetaan, että

Ryhmäjaot muodostuvat kulttuuristen mallien pohjalle.

vuorovaikutus parantaa. Sosiaali- ja kulttuuriantropologit ovat tuoneet mukaan kuvaan sen, että ryhmäjaot sinänsä eivät perustu kaikkialla sa-

mankaltaiselle ajattelutavalle. Jo ihmisyyks voidaan käsitteellistää niin erilaisilla tavoilla, että sen seurauksena ihmisryhmien välinen vuorovaikutus on hyvin erilaista. Lisäksi on huomautettu, etteivät ryhmäjaot ole olemassa ikään kuin annettuina ennen vuorovaikutusta. Ryhmät muodostuvat vuorovaikutuksen seurauksena ja ovat siksi jatkuvassa, hitaassa ja toimijoille usein vaikeasti havaittavassa liikkeessä. Kun vaikkapa Euroopan historiasta tiedetään paljon ryhmiä, jotka ovat kadonneet jälkiä jättämättä, ei kyseessä välttämättä ole ollut jonkin ihmisryhmän kansanmurha tai sukupuuttoon kuoleminen. Useinkin ryhmät ovat kadonneet sulautuessaan johonkin toiseen ryhmään vähitellen tai jakaantuessaan uusiksi ryhmiksi.

Biologinen näkökulma ihmisen käyttäytymiseen eroaa vahvasti monissa ihmistieteissä hallitsevista ajattelutavoista. Ihmistieteissä on vahva perinne, joka ei ole niinkään kiinnostunut yleistettävien ja yleispätevien oletusten tekemisestä ihmisistä kaikkialla vaan tarkastelee erityisyyksiä: miten selittää jotain ainutkertaista tapahtumaa tai toimintatapaa? Ihmisryhmien väliset erot ja tapahtumien ainutkertaisuus korostuvat enemmän kuin ihmisiä kaikkialla yhdistävät piirteet. Yleistä kuvaa ihmisestä piirretään yksittäistapauksien pohjalta, jolloin tutkimustulokset eivät välttämättä tunnu yleistyksiä kaipaavasta kovinkaan vakuuttavilta. Antropologia on siitä kiinnostava tieteenala, että siihen sisältyy sekä luonnontieteellisesti ihmistä lähestyvää biologista antropologiaa että sosiaali- ja kulttuuriantropologiaa, joka tutkii ihmisyhteisöjen erityisyyksiä. Yhdysvalloissa antropologiisiin tieteisiin mukaan luetaan vielä arkeologia. Antropologian eri tutkimusalat tai suuntauokset eivät aina kykene keskustelemaan edes keskenään, koska viitekehykset ja käsitykset ihmisestä ovat niin erilaisia. Toisaalta antropologia luo juuri tämän monipuolisuutensa vuoksi mahdollisuuden tutkia ihmistä monista eri näkökulmista. Universaalien yleistysten esittäminen ihmisestä

on yhteinen päämäärä, vaikka keinot noihin yleistyksiin pääsemiseksi ovat hyvin erilaisia.

Toisinaan torjunnan, vierauden ja epäluulon tunteet muukalaisten ja meikäläisten kohtaamisissa jäävät toissijaisiksi uteliaisuuden voittaessa tai joidenkin kulttuuristen toimintatapojen, kuten vieraanvaraisuuden velvoitteen alle. Uteliaisuus ja pyrkimys liittoutua voi olla evoluution näkökulmasta ihmislajille vähintäänkin yhtä tärkeä taipumus kuin torjunta. Sekä uteliaisuutta että torjuntaa yhdistää toisen koetteleminen ja kategorisoiminen: Onko kohdattu ihminen luotettava? Onko meillä samoja päämääriä?

Antropologian klassikko Claude Lèvi-Strauss pohti vieraan kohtaamiseen liittyviä yleisiä toimintatapoja teoksessaan *Tropiikin kasvat*. Hän erotti toisistaan kaksi vastakkaista pyrkimystä: halun sulauttaa muukalainen itseensä ja hävittää hänen muukalaisuutensa ja toisaalta torjunnan ja poissa pitämisen. Äärimmillään nämä strategiat ovat molemmat varsin väkivaltaisia ja pakottavia: kielletään muukalaisen erilaisuus pakottamalla hänet yhdenmukaistumaan tai jopa hävitetään hänet kannibalismia harjoittamalla. Tai eristetään, karkotetaan tai tuhotaan muukalaiseksi määritely. Onneksi nämä kannibalismien tai kansanmurhan ääripäät ovat harvoin käytettyjä strategioita ja useimmat muukalaisen kohtaamisen tilanteet päätyvät jonkinlaiseen sopeutumiseen puolin ja toisin. Lèvi-Straussin esittämien kahden vaihtoehdon lisäksi löytyy ainakin kolmas: muukalaisen pitäminen muukalaisena, joka auttaa ylläpitämään yhteisön normaalitilaa. Yhteisön jäsenyys tulee näkyväksi kun läsnä on sellaisia, joilta nuo välttämättöminä pidetyt piirteet puuttuvat.

Vieraanvaraisuus: olemme kunnan väkeä

Intiassa täysin uusien tuttavuuksienkin luona vierailleissa minut on majoitettu yöksi aviopuolisoiden makuuhuoneeseen heidän parisänkyynsä. Tapa velvoittaa tarjoamaan vieraalle vain parasta, joten hänet laitetaan nukkumaan parhaaseen parisänkyyn. Isännät itse nukkuvat missä tahansa, vaikka lattialla tai kuistilla.

Tällainen vieraanvaraisuus on meikäläisittäin tuntunut vaivaanuttavalta: voisihan vieras nukkua jossain muualla, ettei kahden ihmisen tarvitse siirtyä alta pois yöksi epämukaviin oloihin? Vastaväitteitä ei oteta kuuloonkaan, vaan tähän vieraanvaraisuuden osoitukseen on vain alistuttava. Olen yrittänyt useamman kerran, mutta ajatusta on pidetty mahdottomana. Omassa kodissani minulle ei tulisi mieleenkään majoittaa vierasta omaan parisänkyyni ja itse nukkua mieheni kanssa lattialla.

Vaikka muukalaisia pidettäisiin lähtökohtaisesti alempiarvoisina ja outoina, monin paikoin ensisijainen reaktiotapa muukalaisen kohtaamiseen on vieraanvaraisuus. Jo suomenkielinen käsite on mielenkiintoinen ilmiön kannalta: kyse on vieraudesta ja varasta, varautumisesta johonkin, varuillaan olost. Toisaalta siihen liittyy muita sanontoja kuten ”olla varaa” – täytyy olla varaa antaa vieraalle, ei saa olla kitsas tai itseks. Vieraanvaraisuus onkin varsin kiehtova reagointitapa, sillä se ei selity välittömällä hyödyntavoittelulla tai vaihdannalla. Vieraanvaraisuuden ideaan liittyy nimenomaan sen pyyteettömyys ja välttämättömyys: lähes kaikkialla soveliaana pidetystä vieraanvaraisuudesta tinkiminen on moraalisesti tuomittavaa. Vieraanvaraisuus on tapa solmia side tai vahvistaa juuri syntynyttä sidettä tulijan ja olijan välillä. Suoranaista hyötyä tai vastavuoroisuutta ei ajatella vieraalle ruokaa, juomaa, huolenpitoa tai yösjää tarjottaessa. Vieraanvaraisuus on lahja, josta ei odoteta välitöntä vastalahjaa eikä ehkä vastavuoroista lahjaa koskaan, sillä muukalainen ei määritelmällisesti kuulu omaan sosiaaliseen verkostoon.

Vieraanvaraisuus voidaan ymmärtää myös vaaran minimoimisena: vieraanvaraisuutta on vain siellä, missä muukalainen voi olla mahdollinen uhka. Jo Friedrich Nietzsche aikoinaan näki, että vieraanvaraisuus on tarkoitettu vaaran minimoimiseksi. Aamurusko-teoksessa hän sanoo, että vieraanvaraisuuden riittien tarkoitus on halvaannuttaa vieraan vihamieliset tunteet. Heti kun lakkaamme näkemästä muukalaisessa vihollisen, vieraanvaraisuus vähenee, kun taas niin pitkään kuin kielteinen tunne säilyy, vieraanvaraisuus on voimissaan. Tähän viittaa englanninkielisen *hospitality* -sanan alkuperä. Se on johdettu

samasta juurisanasta kuin *hostility* – vihamielisyys. Kantasanana on latinan *hostis*, joka tarkoittaa vihollista, vierasta ja muukalasta. Samasta kantasanaasta tulee oletettavasti myös *hostia*, eli uhrieläin (englanninkielinen *host*, joka tarkoittaa öylättiä eli ehtoollisleipää, on samaa perua). Nämä sanojen alkuperät tuovat esiin yhteyden vaaran ja vieraanvaraisuuden välillä. Vieraanvaraisuudella muukalainen tehdään vaarattomaksi, hänet otetaan osaksi vastavuoroista vaihtoa, tarjotaan hänelle jotain aineellista (vaikkapa ruokaa tai juomaa) tai aineetonta (esimerkiksi suojelua tai seuraa), josta syntyy vastalahjan velvoite: kiitollisuus.

Vieraanvaraisuus on tyypillistä yhteiskunnissa, joissa ihmiset ovat riippuvaisia toisistaan ja kasvokkaiset suhteet kaikki kaikessa. Vieraanvaraisuus menettää merkitystään moderneissa tai jälkimoderneissa yhteiskunnissa. Niissä ihmisten väliset siteet ovat vähemmän merkityksellisiä turvan ja talouden kannalta kuin muodolliset rakenteet kuten sosiaaliturva tai markkinavaihto. Vieraanvaraisuus on tapa ylittää vieraan mahdollisesti luoma pelko, tekemällä hänestä osa sosiaalista verkostoa ja määrittelemällä hänet. Ruoan jakaminen on erityisen tyypillinen tapa yhteisyyden luomiseen: aterioiminen yhdessä vahvistaa samanarvoisuutta ja toverillista suhdetta. Tuhannen ja yhden yön sadussa *Ali Baba ja 40 rosvoa* muuan rosvo halusi välttää viimeiseen asti aterioimista kauppiaan talossa, koska silloin ajateltiin suolatun ruoan syömisen toisen kanssa tekevän heistä veljiä keskenään. Hierarkkisissa yhteiskunnissa taas vieraanvaraisuuteen voi liittyä vieraan ylentäminen, jolloin hänen kanssaan ei välttämättä aterioida vaan hänelle vain tarjoillaan ruokaa muiden odottaessa ja siten ”imarrellaan” vierasta. Tällainen toimintatapa osana vieraanvaraisuutta on yleinen esimerkiksi maaseudulla Etelä-Aasiassa. Kuten muikin lahjananto, vieraanvaraisuus voi ylenpalttiseksi mennessään olla päällekkäyvä ja kohdettaan ahdistavaa, sillä hän voi joutua kiitollisuudenvelkaan, johon on vaikeaa vastata.

Lahja ilmiönä on tuttu kaikkialla: jos jotain saa toiselta, syntyy side, joka pakottaa vastalahjaan muodossa tai toisessa. Tästä lahjan ideasta ovat kirjoittaneet monet sosiologian ja

antropologian klassikot kuten Emile Durkheim, Marcel Mauss ja Bronislaw Malinowski. Lahjan perusidea saa hyvinkin erilaisia tulkintoja ja muotoja eri puolilla maailmaa, mutta perusasetelma vaikuttaa hämmästyttävän universaalilta: lahja on tapa sitoa ihmisiä sosiaalisten suhteiden verkkoon. Tämä sama periaate toimii myös altruismissa ryhmävalinnan tasolla: vain ne yksilöt, jotka ovat kykeneviä luomaan vastavuoroisen siteen ryhmässä toisiin antamalla ja saamalla, hyväksytään yhteisöön. Se, joka ei koskaan anna muille, ei kuulu meihin samoin kuin se, joka antaa koko ajan ottamatta vastaan, ei kuulu meihin. Sama näyttäisi toteutuvan myös simpansseilla, joten lahjan idea sinänsä ei ole tuntematon eläinmaailmassakaan. Ihmisten tapa käyttää lahjan ja antamisen siteitä laajojen verkostojen luomiseen ihmisryhmien välille on kuitenkin ihmisen muistin ja käsitteellistämiskyvyn vuoksi tavattoman paljon monimutkaisempi kuin simpanssien ryhmässä havaittu vastavuoroisuuden velvoite.

Suomessa vieraanvaraisuuden perinnettä on edelleen, mutta varsin vaatimattomassa mitassa verrattuna esimerkiksi venäläiseen vieraanvaraisuuteen. Alueellisia erojakin on huomattu. Muuan maanviljelijä kierteli ryhmän kanssa tutustumassa maanviljelystapoihin eri puolilla maata. Savossa tavallista oli, että koko ryhmä kutsuttiin kahville ja emännän leipomalle tuoreelle pullalle. Ahvenanmaalla puolestaan tuntui olevan itsestään selvää, ettei vierasryhmälle tarjottu mitään eikä edes kutsuttu pellon pientareelta tupaan. Kaupunkilaisten vieraanvaraisuus taas on nykyisin lähes olematonta niin, ettei tuntemattomille välttämättä tarjota kotona edes kahvikupposta. Julkisen ja yksityisen välinen jako on muuttunut läpitunkemattomaksi. Hollannissa asuessani totuin siihen, että vierailulle mennessä emäntä tai isäntä jo tullessa ilmoitti, mihin saakka vierailu voi kestää. Kahvin kanssa tarjottiin täsmälleen yksi keksi per vieras. Nämä käytännöt tuntuivat röyhkeiltä – ne eivät vastanneet vieraanvaraisuuden minimoioletuksia, joita olin Suomessa kasvaessa tottunut odottamaan.

Vieraanvaraisuutta siivittää voimakas normipaine. Se tarkoittaa sitä, että vieraanvaraisuudesta pidättäytymistä seuraa yhteisön

paheksuntaa tai muita rangaistuksia sekä soimaava omatunto. Siellä, missä vieraanvaraisuuden normi on vahva, muukalaiselle mitään tarjoamatta jättävä joutuu kohtaamaan sisäistä soimausta ja ottamaan ylleen itsekkään ja piittaamattoman ihmisen kaavun muiden silmissä. Se, mitä vieraanvaraisuudella voittaa, on paljon enemmän kuin se, mitä sillä menettää materiaalisesti tai muutoin. Vieraanvaraisuutta on myös kaikenlainen apu, neuvot ja huolenpito.

Vieraanvaraisuuden väheneminen ei johdu siitä, että ihmisistä olisi tullut moraalisesti huonompia ja itsekkäämpiä. Yhteiskunta on muuttunut ja sen mukana normit. Ihmiset eivät ole enää niin riippuvaisia muista kuin maatalousyhteiskunnassa. Vaikkeivät naapurit pitäisikään jotakuta hyveellisenä eikä hänellä olisi kovin laajoja vastavuoroisen avun verkostoja, ihminen voi aiempaa todennäköisemmin pärjätä modernissa hyvinvointiyhteiskunnassa, todistaa kykynsä työnantajille työtodistuksilla ja tutkinnoilla, löytää puolison, hoidattaa sairautensa yhteiskunnan kustannuksella sekä selvittää hätätilanteista toimeentulotuella. Vieraanvaraisuuden avulla luodaan vastavuoroisia suhteita, jotka voivat tarpeen tullen olla myös itselle hyödyksi. Tosin tällainen hyötyajattelu ei selitä vieraanvaraisuutta: siihen on velvollisuus riippumatta mahdollisesta vastapalveluksesta. Vieraanvaraisia ollaan, koska se on oikein, ei siksi että siitä voi olla hyötyä.

Venäjällä ja muissa sosialistimaissa pitkä Neuvostoliiton suunnitelmatalouden aika johti siihen, että ihmiset olivat arjessaan riippuvaisia epämuodollisista verkostoista. Siten sosialistinen talousjärjestelmä tahattomasti vahvisti ihmisten välisiä sosiaalisia riippuvuuksia ja epämuodollisia vaihdannan verkostoja. Ehkä juuri siksi myös vieraanvaraisuuden velvoite on pysynyt siellä vahvempana kuin pidempään markkinatalouden pohjalta toimineissa yhteiskunnissa. Vieraanvaraisuus ja vapaamuotoinen sosiaalisuus tuovat ihmisille hyvää mieltä ja onnellisuutta. Voimme vain toivoa, että ihmiset tietoisesti voisivat rakentaa sosiaalisia verkostoja ja vieraanvaraisuutta vaikei siihen enää olekaan taloudellista tai sosiaalista pakkoa. Muukalainen voidaan ottaa vastaan ja ”kesyttää” vieraanvaraisuudella osaksi sosiaalista ver-

kostoa, vaikkei hänestä helposti tulekaan yhtä ”meistä”. Ehkäpä nettipohjaiset avunannon ja jakamisen yhteisöt ja verkostot voivat osaltaan täyttää vieraanvaraisuuden rapautumisen jättämää epämuodolliseen sosiaalisuuteen syntyntyä aukkoa.

Vieraus pyhittää

Muukalainen on toisaalta tuntemattomuudessaan uhka, jota voidaan torjua vihamielisesti tai joka voidaan pyrkiä kesyttämään vieraanvaraisuuden avulla. Mutta hän voi myös saada ylimaallisen auran ympärilleen. Koska muukalainen ei määritelmällisesti kuulu joukkoon, vaan on jonkin ulkopuolisen edustaja, hänet voidaan pyhittää ja jopa jumalallistaa. Yksi antropologian klasikoista, britti Julian Pitt-Rivers, kuvaa muukalaisen suhdetta tavallisuuden ylittävään maailmaan: ”Muukalainen kuuluu erikoislaatuiseen maailmaan. Häntä ympäröivä salaperäisyys kytkee hänet pyhään ja tekee hänestä sopivan jumalan palvelemisen tai mysteerin kohtaamisen välineen”. Muukalainen saa vaarallisuutensa, kuten myös pyhyytensä kuulumisestaan tavanomaisen ylittävään maailmaan. Jos ihmistä on vaikeaa asettaa mihinkään muuhun kuin kielteiseen ”joukkoon kuulumattomien” luokkaan, yhteisöllinen mielikuvitus lähtee laukkaan. Mielikuvitus ei ole sattumanvarainen vaan rakentaa mielikuvia sen mukaan, mikä tiettyssä ympäristössä kasvaneiden parissa on kuviteltavissa. Mielikuviiin vaikuttavat yhteisön ajatukset jumaluudesta tai pyhästä, mytologia ja monet muut asiat.

Muukalaisten herättämistä tunteista ja reaktiotavoista saadaan mielenkiintoista vertailevaa tietoa antropologisesta tutkimuksesta. Koska antropologit ovat siirtomaa-ajan loppupuolelta lähtien tutkineet erilaisten yhteisöjen kulttuureja ja toisaalta kritisoineet länsimaisten ihmisten tapaa suhtautua erilaisuuteen, alistaa ja hallita sitä, heidän aineistonsa tuovat runsaasti valaistusta erilaisuuden kohtaamisen tapoihin. Antropologiassa käytiin 1980-luvulla kiihkeä kulttuurisota, jopa kaksintaistelun piirteitä saanut kiista muukalaisen jumalallistamisesta. Kaksi kulttuuriantropologiaa, Gananath Obeyesekere, amerikkalais-

tunut srilankalainen psykologisen antropologian uranuurtaja ja Marshall Sahlins, yksi historiallisesti suuntautuneen kulttuuriantropologian suuruuksista, taittoivat peistä kapteeni James Cookin kohtalosta Havaijilla 1700-luvulla. Sahlins oli analysoinut historiallisten lähteiden valossa kapteeni Cookin saarille saapumisen seurauksia ja Cookin surmaa. Ennen Cookin miehistöä saarilla ei ollut käynyt yhtään eurooppalaista; hän ”löysi” saaret 1778. Polynesialaiset olivat liikkuneet saarilla jo pitkään ja saari on arvioitu asutetun ensimmäisen kerran 500-luvulla.

Cookin saapumisesta Havaijille sekä hänen kuolemaansa johdaneista tapahtumista on tehty runsaasti tutkimusta. Hämmennystä on herättänyt se, että Cook miehistöineen vastaanotettiin vieraanvaraisesti kuin kuninkaalliset, mutta vierailun päätteeksi kapteeni sekä muutamia miehistön jäseniä surmattiin saaren rannalla. Antropologi Marshall Sahlins tulkitsi paikallisten kohdelleen James Cookia oman jumalhahmonsansa Lonon ruumiillistumana. Tämä selittyi Sahlinsin mukaan sillä, että kapteeni Cookin laivasto saapui saarelle juuri silloin ja sillä tavoin kuin Lonon oli myyttisen vuosikierron mukaan saavuttava. Erinäisistä ajankohtaan ja laivojen ulkoasuun liittyvistä sattumista johtuen Cookin saapumista oli helppo tulkita Lonoon liittyväksi. Cook toivotettiin tervetulleeksi saarelle ylitsevuotavalla vieraanvaraisuudella ja häntä kohdeltiin pyhille ihmisille (kuten kuninkaallisille) kuuluvalla arvokkuudella. Myös Cookin lähtö saarelta sopi sattumoisin kuin nakutettu Lonoon liitettyyn vuodenkiertoon. Cookin lähdettyä laivaa kohtasi pian tekninen ongelma, jonka vuoksi se joutui palaamaan takaisin saarelle korjaustöitä varten. Sahlins esittää, että tämä odottamaton paluu rikkoi niin voimakkaasti vuodenkierron sääntöjä, että tästä seurasi ”kosmologinen kriisi”, jonka havaijilaiset lopulta laukaisivat surmaamalla Cookin rannassa rituaalisesti. Surman jälkeen hänen ruumistaan kohdeltiin kuten kuninkaallisten ruumiita: sisälmykset poistettiin, liha irrotettiin luista ja luista tehtiin pyhäinjäännöksiä. Miehistön jäsenet onnistuivat kuitenkin ennen poislähtöään saamaan haltuunsa sen, mitä Cookista oli jäljellä ja järjestivät jäänteille kristilliset merihautajaiset.

Sahlinsin tulkinta kapteeni Cookin kohtalosta ei kuitenkaan saanut varauksetonta hyväksyntää antropologien parissa. Ajatus siitä, että paikallisten kuviteltiin kohdelleen valkoista valloittajaa kuin jumalhahmoa sai antropologi Gananath Obeyesekeren pitämään koko tulkintaa eurooppalaisen ylemmyyden myytin läpätunkemana huuhaana. Hänen mielestään ei ole perusteita olettaa, että havaijilaiset olisivat pitäneet Cookia jumalallisena ja murhanneet hänet kosmologisten syiden vuoksi, vaan murhan syyt olivat todennäköisemmin havaijilaisten riistossa, jota Cookin miehistö vierailunsa aikana harjoitti. Obeyesekere kirjoitti kokonaisen kirjan yrittääkseen osoittaa Sahlinsin tulkinnan vääräksi. Obeyesekeren mukaan on olemassa kaikkialla vallitseva ”käytännöllinen järki” joka estää ihmisiä toimimasta järjettömien kuvitelmien mukaisesti, kuten pitämästä toisia ihmisiä jumalina. Olisi hänen mukaansa mahdotonta, että havaijilaiset erehtyisivät pitämään erinäköistä, havaijin kieltä osaamatonta kapteenia omana jumalhahmonaan. Obeyesekeren mukaan käsitys kapteeni Cookin jumalallistamisesta perustuu eurooppalaisten värittyneisiin historiallisiin kuvauksiin tai jälkikäteiskuvitelmiin, eikä Sahlinsin käyttämät historiallisiin lähteisiin voi luottaa.

Sahlins puolestaan lyttäsi Obeyesekeren syytökset ja arvostelun yksi toisensa jälkeen. Hän huomautti, että järkiperaisyys, tuo ”käytännön järki”, voi saada hyvinkin erilaisia muotoja eri puolilla. Jos emme hyväksy tätä seikkaa, meiltä jää ymmärtämättä paljon omastamme poikkeavasti ajattelevien ja elävien elämästä. Cookin Havaijin-vierailun tapahtumien syitä ja seurauksia voimme arvioida vain joidenkin historiallisten lähteiden valossa, joten Sahlins joutuu väistämättä tekemään vahvoja tulkintoja ja käyttämään antropologista mielikuvitusta. On mahdotonta tietää kovinkaan tarkasti, mitä useita satoja vuosia sitten eläneiden havaijilaisten mielessä liikkui heidän surmatessaan kapteeni Cookin. Ihmisen pitämiseksi jumalhahmona voidaan tuskin löytää mitään periaatteellista estettä.

Merkitsevää muukalaisuuden näkökulmasta ovat tässä kiistassa tieto ja tulkinnat, jota se antaa muukalaisten kohtaamisesta. Obeyesekeren näkökulma perustui ajatukseen, että ihmiset ovat

kaikkialla samanlaisia, että heitä ohjaa käytännön järki. Sahlins taas oletti, että ihminen on kaikkialla samankaltainen vain siinä, että ihmisyhteisöissä jumalallisen ja inhimillisen kategoriat voivat määrittyä millä tavoin tahansa. Kapteeni Cook oli erinäköinen, erikielinen muukalainen, joka saapui suhteellisen suojattomana uuteen paikkaan. Sahlinsin analysoima historiallinen todistusaineisto antaa uskottavan kuvan siitä, että häntä todella kohdeltiin paikallisten kuninkaallisten tapaan, jumalhahmona. Obeyesekeren yritys kiistää tällaisen suhtautumistavan mahdollisuus vetoamalla kaikkien ihmisten yleiseen käytännön järkeen ei vaikuta kovinkaan uskottavalta. Muukalaisia tiedetään muuallakin jumalallistetun erityisesti Polynesiassa, Melanesiassa ja Kaakkois-Aasiassa. Hallitsijoita on pidetty monin paikoin jumalhahmoina, ei vain Polynesiassa vaan myös monimutkaisissa yhteiskunnissa kuten Japanissa keisaria tai muinaisen Egyptin faaraoita. Ja onhan meillä Jeesus, historiallisesti elänyt ihminen, jonka jumalallisuus on yhä monelle kiistämätön tosiasia. Jonkun ihmisen kohottamisessa jumalhahmon asemaan ei ole sinänsä mitään kummallista, vaikkei se tunnu maallistuneessa protestanttisessa katsantokannassa kovin helpolta käsittää (Jeesusta ehkä lukuun ottamatta).

Muutama vuosi sitten englantilaisessa lehdistössä raportoitiin Vanuatulta Polynesiasta, että saarelaiset pitävät Britannian kuningattaren puolisoa prinssi Filipiä jumalhahmona. Kansanperinteessä on tarina vuorten hengen pojasta, joka on kalpea, saapuu mereltä ja nai vaikutusvaltaisen ja rikkaan naisen. Kun hallitsijapari kävi saarilla 1970-luvulla, asukkaat tulivat vakuuttuneiksi, että rantautunut, valkoiseen laivaston univormuun pukeutunut prinssi Filip oli juuri tämä mytologiassa esiintyvä vuorten hengen poika. Näitä tarinoita tulkitessa on hyvä pitää mielessä, että ajatus jumalasta on monissa maailman kolkissa hyvin erilainen kuin meikäläinen yksijumalainen ajattelutapa. Tyynenmeren alueella hallitsijat ovat perinteisesti jumalallista perua.

Obeyesekereä tuntui riepovan kapteeni Cookin kohtalon tiimoilta käydyssä keskustelussa erityisesti se, että siirtomaavallan

edustajana ja valloittajana tullutta ihmistä sanottiin kohdellun jumalana. Ikään kuin ”villit” olisivat niin tyhmiä, etteivät tajua omaa parastaan. Muukalaisen jumalallistaminen tietyissä oloissa on kuitenkin antropologisesti täysin mahdollinen ilmiö. Kuten kapteeni Cookinkin tarinasta käy ilmi, se ei johda välttämättä paikallisten alistumiseen ja voimattomuuteen, vaan seuraus voi olla myös täysin päinvastainen. Kuten tunnettua, pyhä ja paha ovat kietoutuneet toisiinsa ja pyhyys on useinkin juuri arjen ja tavanomaisuuden ulkopuolelle jäävää tai jätettyä. Kukaan ei ole profeetta omalla maallaan, kuten sanotaan. Jumalallista sanomaa tuova profeetta voi siis olla vain muukalainen.

Lika ja inho

Toinen ääripää muukalaisen käsitteellistämässä liittyy puhtauteen ja vaaraan. Muukalainen voidaan liittää epäpuhtauteen ja sen vuoksi karttaa häntä tai jopa tuhota hänet. Brittiläinen antropologi Mary Douglas on kuvannut tätä kulttuurisia rakenteita erittelevissä teorioissaan. Ihmisen ajattelulle on kaikkialla yhteistä ajatus järjestyksestä ja epäjärjestyksestä. Ajatus järjestyksestä juontaa todennäköisesti juurensa jo ihmisen tiedollisista ajattelutavoista, sillä halu luokitella asioita ja ilmiöitä yhdistää kaikkia ihmisiä. Kuten Mary Douglas asian ilmaisee, lika on epäjärjestystä: asioita jotka eivät ole omalla paikallaan. Puhdistaminen on pyrkimystä saattaa asiat järjestykseen. Saasta on jätettä, joka on poistettava puhtaan keskeltä. Puhdistamisessa on ensimmäinen vaihe tunnistaa lika, joka on väärässä paikassa olevaa ja järjestystä tai luokitteluja uhkaavaa ainesta. Antropologi Mary Douglasin mukaan ”jokaisen liaksi tunnistetun fyysisen kappaleen kohtalona on rusementumisen, hajoamisen ja mädäntymisen prosessi”.

Voimme ajatella, että kapteeni Cookin kohtalossa oli kyse jossain mielessä tästä samasta asiasta. Koska hän palasi takaisin Havaijille ja rikkoi kosmologista odotusta asioiden oikeasta järjestyksestä, hänet piti tuhota. Hänen pyhyytensä muuttui pahuudeksi ja oli poistettava. Cookista tehtiin pyhänjäännök-

siä kuten kuninkaallisista, jolloin ”jumaluuden” kuollut ruumis saatiin pois päiväjärjestyksestä.

Ihmisyhteisöissä on usein ryhmiä, jotka ovat muuttuneet pysyviksi muukalaisiksi. Tätä syntipukki-ajatusta valottaa stigman eli leiman käsite: jokin piirre ihmisessä tai ryhmässä estää näkemästä häntä tai heitä irrallaan tuosta piirteestä. Stigma määrittää kaikkia leimatun suhteita ja olemista. Stigma johtaa tilanteeseen, jossa henkilö joutuu muukalaiseksi omassa kodissaan. Ehkä tyypillisin esimerkki leimaamisesta nyky-Euroopassa on suhtautuminen romaneihin. He edustavat eksoottisuutta, erilaisuutta mutta erityisen kielteisessä merkityksessä. He ovat perinteisesti erikoistuneet liikkuvuutta vaativiin ammatteihin ja toimintoihin järjestäytyneen yhteiskunnan reunamilla, kuten hevosten ja käytettyjen autojen kauppaan, viinan välitykseen, pikkurikoksiin tai musiikkiviihteeseen. Sosiaalisen järjestyksen laitamilla oleviin on helppo ajatella kuuluvan vertauskuvallista likaisuutta ja heistä tehdään syypäitä kaikenlaiseen enemmistön kohtaamaan epäonneen.

Aiemmin sosiologiassa poikkeavuutta ja syrjintää selitettiin funktionaalisuudella: jotta normaaliutta voidaan pitää yllä, täytyy kussakin yhteiskunnassa olla poikkeavia ja erilaisia. Poikkeava tekee normaalin näkyväksi. Poikkeavat ovat välttämättömiä yhteiskunnalle, ja siksi aina jokin ryhmä joutuu kantamaan tuota epäonnista tehtävää. Euroopassa romanit ovat usein joutuneet ottamaan tuon poikkeavan ja muukalaisen roolin kantaakseen. Koska he ovat olleet liikkeessä eivätkä yhtä helposti hallittavissa kuin paikallaan pysyvät ihmiset, heihin on ollut helppo heijastaa kielteisiä piirteitä kuten sopeutumattomuutta, rikollisuutta, symbolista likaisuutta ja poikkeavuutta. Liikkumisen vuoksi heidän on ollut myös paikallaan pysyvämpiä helpompaa jättää noudattamatta enemmistön normeja ja lakeja. Viime aikoina, kun EU:n vapaa liikkuvuus on tuonut Suomeenkin jonkin verran romaneja Bulgariasta ja Romaniasta, suomalaiset romanit kertovat heihin suhtauduttavan suhteessa myönteisemmin: kun tarjolla on toinen syntipukki, entinen syntipukki kokee arvonylennyksen. Suomalaiset romanit nähdäänkin ”hyvinä” ja meikäläisinä romaneina, toisin kuin muukalaisromanit.

Viime vuosien kerjäläiskeskustelussa on piirteitä, jotka johtavat erittäin vahvan yhtäläisyyden näkemiseen kerjäämisen ja (ei-suomalaisen) romani-identiteetin välillä. Romanit joutuvat etnisenä ryhmänä kantamaan taakan kerjäämisestä kollektiivisesti, olipa henkilö itse kerjäläinen tai ei. On erikoista, että Romanian ja Bulgarian kansalaisten kyseessä ollessa rikosuutisissa mainitaan yleisesti tekijän etninen identiteetti: että kyse on romaneista. Jääkin epäselväksi, kuka päättää, onko kyseessä romani vai ei. Päättelvätkö poliisit, että pienikasvuinen, köyhä ja huonosti pukeutunut Romanian kansalainen on romani? Oletettavasti heillä ei ole edes oikeutta kysyä pidätetyn henkilön etnistä taustaa, sillä sitä ei kysytä keneltäkään muultakaan. Kaiken lisäksi etnisuus ei ole yksinkertainen ominaisuus, kuten silmien väri vaan useinkin moniulotteinen määrittelykysymys. Onko esimerkiksi romanin ja ei-romanin lapsi romani? (ks. tästä lisää luvussa 7) Etnisen identiteetin tai ihonvärin ilmaisemista ei pidetä uutisissa oikeutettuna, mutta Itä-Euroopasta tulleiden, oletettujen romanien kohdalla tästä näytetään lipsuvan. Tuntuisi erikoiselta, jos vaikkapa rattijuopumusta kuvaavassa uutisessa kerrottaisiin henkilön olevan saamelainen tai Turusta kotoisin. Silti meille kerrotaan, että ruotsinlaivalla takavarikoitua varastettua tavaraa sisältänyttä autoa kuljetti – romani.

Euroopassa ansaitusti kauhistellaan vaikkapa intialaisten kastittomien surkeaa ja epäoikeudenmukaista kohtelua. Monikaan ei tiedä, että Euroopassa, erityisesti Ranskassa ja Pohjois-Espanjassa, oli aivan vastaava inhottu ja alistettu ihmisryhmä vuosisatoja, aina 1900-luvun alkuun saakka. Kagotit (*cagots*) olivat monilla eri nimillä kutsuttu ryhmä, joita syrjittiin ainakin 1000-luvulta lähtien. Hyvin samaan tapaan kuin Intian kastittomat, he joutuivat asumaan erillisillä huonoilla asuinalueilla, avioituminen muiden kanssa oli kielletty, heidän elämäntapojaan pidettiin saastaisina (heitä syytettiin esimerkiksi ihmisryöstä) ja heillä ajateltiin olevan lepra ja muita sairauksia. Kirkossa heillä oli omat huonot paikkansa ”kunnan kirkkoväen” takana seinällä eroteltuna, ja ehtoollisleipä annettiin heille tikun nokassa. He eivät saaneet juoda samasta ehtoollismaljasta muiden kanssa tai koskettaa

muille tarkoitettua pyhää vettä. Niitä, jotka rikkoivat sääntöjä, rangaistiin väkivallalla tai kuolemalla. Esimerkiksi 1800-luvulla eräs vaurastunut kagottimies kosketti katolisen kirkon yleistä pyhää vettä. Rangaistuksena kyläläiset leikkasivat hänen kätensä irti ja naulasivat sen kirkon oveen varoitukseksi muille kagoteille.

Kagoteille sallittiin vain rajatut ammatit kuten puuseppä, teurastaja tai korinpunoja eivätkä he saaneet kulkea kyläteitä avojaloin. Heidän täytyi pitää erityistä merkkiä, esim. hanhen jalkaa, vaatteissaan ja heiluttaa räikkää kylässä kulkiessa. Tämä sen vuoksi, että muut saattoivat välttää saastuttavaa vuorovai-
kutusta heidän kanssaan. Laajalta maantieteelliseltä alueelta löytyvien kagottien alkuperästä ei ole varmaa tietoa, ei myöskään siitä, mihin he hävisivät 1900-luvun alkupuolella. Alkuperästä on vain spekulatioita: heidän on arveltu olleen esimerkiksi visigoottien, maurien tai viikinkien jälkeläisiä tai ensimmäisiä kristittyjä käännyttäisiä. Toiset historialliset lähteet kuvaavat heitä vaaleiksi ja sinisilmäisiksi, toiset taas tummiksi. He puhuivat samaa kieltä kuin muut, olivat katolisia tai hugenotteja alueen valtauskonnon mukaisesti ja asuivat samoissa kylissä joskin omilla eristetyillä alueillaan.

Yhdellä alueella asuneet lääkärit tutkivat kagotteja 1600-luvun lopulla eivätkä löytäneet heistä mitään muista alueen asukkaista poikkeavia piirteitä, kuten spitaalia, jonka levittämisestä heitä yleisesti syytettiin. Ranskan vallankumouksen aikaan syntyi vaatimus kagottien syrjinnän lopettamisesta, jonka jälkeen heitä ei voitu enää Ranskassa syrjiä lain edessä. Kagotit olivat kuitenkin vielä vuosisatoja yhteisöjensä sylkykuppeja. Kagottisukujen sukunimistä oli paikallisia rallatuksia, joiden avulla suvut tunnistettiin ja niiden jäseniä osattiin syrjiä. Kagottien kohtaama syrjintä väistyi vasta vähitellen 1900-luvun alussa. Kagotit ovat todennäköisesti hävinneet siten, että he ovat sekoittuneet muihin seka-avioliittojen rangaistavuuden väistyttyä. Jopa 800 vuotta olemassa ollut erillinen ”kastittomien” ryhmä on siten hävinnyt vain hyvin hajanaisia jälkiä jättäen vajaassa sadassa vuodessa.

Muoinin harjoitettua ihmisryhmän alistamista on vaikeaa ymmärtää nykypäivästä lähtien. Kagotit eivät olleet muukalai-

sia, vaikka heidän alkuperänsä voi mahdollisesti olla erilaisessa väestöryhmässä. Keski-Euroopan väestöt ovat niin voimakkaiden väestöliikkeiden leimaamia, ettei jonkin yksittäisen ryhmän taustaa voida kuin arvuutella. Joka tapauksessa kagotteja pidettiin muista erilaisina, vähempiarvoisina ja saastuttavina. He edustivat likaa, joka ei saanut joutua kosketuksiin puhtaan kanssa.

Muukalaisryhmän samastaminen likaan ei valitettavasti ole vierasta nykypäivän Suomessakaan. Helsingin Sanomien toimittaja Kimmo Oksanen kiinnitti huomiota kolumnissaan elokuussa 2011 siihen, että itäeurooppalaisista romaneista puhutaan tiedotusvälineissä likana ja saastana, joka pitää puhdistaa. Jopa lehtien otsikoissa toistuu romanien samastaminen jätteesiin, kuten ”Romaneille ja roskille lähtö Kalasatamasta” tai ”Kaupunki vauhdittaa kerjäläisleirin lähtöä roskalavoin”. Itä-Euroopasta tulleista romaneista on muotoutunut ihmisten mielissä puhtauden maailman järjestystä uhkaavaa saastaa, joka on poistettava puhtaana pidettyjen parista. Diakoniatyönä ylläpidetyn ilmaisia peseytymistiloja tarjoavan sosiaalikeskuksen työntekijät kertovat jatkuvista valituksista, kun lähistön asukkaat vastustavat romanien käymistä sosiaalikeskuksessa pesulla. Itä-Euroopan romanien koetaan olevan likaisia ja sellaisina heidät myös halutaan pitää. Tällainen kokonaisen ihmisryhmän hylkiminen ja samaistaminen likaan muistuttaa erehdyttävästi natsi-Saksassa vallinnutta puheenpartta saastaisista juutalaisista tai amerikkalaista rasistista puhetta ”haisevista neekereistä”. Puheenparsi luo oivat mahdollisuudet viedä ajatusta pidemmälle, lian ja saastan ”lopulliseen ratkaisuun” ja ”puhtaaseen” yhteiskuntaan.

Puhtautta ja likaa voidaan toisaalta lähestyä myös toiminnallisen tarpeellisuuden näkökulmasta: ilman likaa puhdas ei määriy, se on kovaa ja kuollutta eivätkä sen rajat näy. Siksi lika on tarpeen puhtauden olemassaololle. Täydellinen puhtaus on kuolemaa ja olemattomuutta, vailla henkeä. Poikkeavuus, pahe, erilaisuus ja muukalaisuus ovat tarpeen, jotta voidaan hahmottaa se mikä on tavanomaista, hyveellistä ja meikäläistä. Tarvitaanko toisia, epäpuhtaampia ja moraalisesti arveluttavia väistäämättä, jotta voidaan rakentaa myönteinen kuva itsestä?

Muukalainen taudinkantajana?

Ulkopuolisia, muukalaisia, pidetään yleisesti haitallisten tarttuvien tautien levittäjinä ja etnisten ulkoryhmien ikävänä osana on useinkin olla syntipukkeja kun epidemia iskee. Jopa kansanmurhia voidaan perustella valerationaalisesti ”syöpäläisten” tai tautien torjunnalla. Toisen maailmansodan aikaan juutalaisista puhuttiin natsipropagandassa syöpäläisinä ja Ruandassa puhuttiin ”tutsi-torakoista”. Torakoiksi nimitti virolainen poliitikko myös Välimeren yli hakeutuvia turvapaikanhakijoiden joukkoja. Jopa englanninkielinen termi kansanmurhalle *ethnic cleansing*, sisältää ajatuksen ”puhdistamisesta”. Silloin muukalainen ei ole vain likainen vaan hän on vastenmielinen, inhottava ja terveyttä uhkaava.

Uhka saa tyypillisesti muukalaisen kaavun, kuten tiedetään esimerkiksi HIV- ja ruttoepidemioiden aikaan saamista reaktioista. Olipa tauti peräisin mistä tahansa, epidemiauhka nähdään lähes aina ulkopuolelta tulevana ja halutaan sulkea rajat tulijoilta tautiriskiin vedoten. Vielä viime aikoina Venäjälle asumaan menijä tarvitsi todistuksen HIV-negatiivisuudestaan, vaikka maassa on HIV:iä enemmän omasta takaa kuin vaikkapa Pohjoismaissa. 2000-luvun puolivälissä menin Kiinaan konferenssiin ja yllätyin, kun lentokoneesta tulijat joutuivat menemään infrapunatunnistimien läpi. Kiinalaiset halusivat varmistua, ettei maahan tule kuumeisia ihmisiä, aiemmasta SARS-epidemiasta johtuen. Näin siitä huolimatta, että epidemia levisi Kiinasta maailmalle eikä toisinpäin. Psykologit ovat havainneet, että ylipäätään infektiouhkaa simuloivissa koetilanteissa ihmiset kokevat itsensä vähemmän sosiaalisiksi ja aktiivisiksi kuin vertailutilanteissa, joten vieraspelon lisääntyminen noissa tilanteissa ei liene mikään yllätys.

Tämän vahvan symbolisen puheen tavan lisäksi muukalaisuus ja tautivaara voivat liittyä toisiinsa myös käytännön tasolla. Aiemmin täysin vailla yhteyksiä olleen ulkoryhmän jäsenet voivat olla todellinen tautivaara sisäryhmän jäsenille, jos ryhmät ovat eläneet täysin eristyksissä toisistaan. Historiasta tunnettuja ilmi-

öitä ovat Amerikan intiaanien kohtaama isorokkoepidemia sekä eurooppalaisten valloittajien alttius saada malaria tropiikissa. Eristyneisyys on voinut estää immuniteetin syntymisen toisen ryhmän parissa yleisenä esiintyvillä taudinaiheuttajille. Voisiko ulkoryhmän välttely olla sopeutuma, joka auttaa geneettisen uusintamisen onnistumisessa tartuntatautien välttämisen vuoksi?

Länsimaisia ihmisiä tutkineet antropologit, psykologit ja biologit ovat saaneet tuloksia, joiden mukaan itsensä ja oman terveytensä haavoittuvaksi tuntevat länsimaiset ihmiset ovat muita taipuvaisempia vieraspelkoon ja kielteiseen suhtautumiseen maahanmuuttajia kohtaan. Samansuuntaisia tuloksia on saatu, olipa haavoittuvuus yksilöllinen psyykkinen piirre tai koetilanteessa koehenkilöille aikaansaatu tunne uhkasta terveydelle.

Terveyteen liittyvän haavoittuvuuden tunteen on havaittu olevan tekemisissä paitsi yksilöiden vieraspelkoisuuden kanssa, myös silloin, kun verrataan toisiinsa yhteisöjä ja niissä vallitsevaa vieraspelkoisuutta. On havaittu, että yhteisöissä, joissa on paljon taudinaiheuttajia, on myös taipumusta muukalaisten välttelyyn, vieraspelkoisuuteen, sulkeutuneisuutta ja uusien kokemusten välttelyä, vahvemmat yhteisölliset ja perhekeskeiset arvot sekä enemmän uskonnollisuutta. Tilastollisia monimuuttujamenetelmiä käyttävissä tutkimuksissa on pyritty vakioimaan erilaisia taustatekijöitä, jotka voisivat selittää tautitaakan ja erilaisten sosiaalisten piirteiden yhteisvaihtelua. Taustalla ei esimerkiksi ole yksinkertaisesti se, mikä ilmeisimmin tulee mieleen selittävänä tekijänä: että nämä kaikki tekijät olisivat seurausta taloudellisesta kehittymättömyydestä ja maatalousvaltaisesta yhteiskunnasta. Tautien yleisyydellä näyttäisi olevan ainakin jotain tekemistä vieraspelkoisuuden kanssa.

Toisaalta tästä yhteisvaihtelusta ei missään nimessä voida tehdä yksiselitteisiä päätelmiä syistä ja seurauksista. Yhteisön tautitaakka ei ”johda” vieraspelkoisuuteen. Vaikutusyhteys voi olla hyvinkin monipolvista, epäsuoraa tai näennäistä. Asian tutkiminen eri yhteiskuntia vertailemalla on menetelmällisesti haastavaa ja päätelmien tekeminen vielä vaikeampaa. Pertti Töttö on kirjassaan *Paljonko on paljon* sattuvasti kuvannut vastaavan-

laisten vertailujen ongelmia älykkyydosamäärän ja taloudellisen kehityksen tai demokraattisuuden yhteyden selvittämisessä. Tiedot, joiden pohjalta vertailuja eri yhteisöjen kesken tehdään, ovat harvoin täysin ongelmattomia ja luotettavia. Vertailussa mukana olevat yhteiskunnat ovat usein valikoitunut joukko maailman kaikista ihmisistä. Lisäksi tilastolliset menetelmät jättävät avoimia kysymyksiä vaikutusyhteyksistä, vaikka jonkinlaista yhteisvaihtelua voitaisiinkin osoittaa.

Eipä siis rynnätä turhan helppoihin johtopäätöksiin. Antropologit Elisabeth Cashdan ja Matthew Steele halusivat vuonna 2013 ilmestyneessä tutkimuksessaan testata 1900-luvun alkupuolen kulttuuriryhmiä koskevalla 186 heimon aineistolla, onko muukalaispelolla yhteyttä vakavien tartuntatautien yleisyyteen yhteisössä. Tutkijoiden aineistossa muukalaispelkoisimpia olivat suurten, poliittisesti järjestäytyneiden ja yhteisön arvoa korostavien yhteiskuntien jäsenet. Sen sijaan yhteisön tautikuormalla ei tässä aineistossa todettu olevan yhteyttä muukalaispelkoon.

Cashdan ja Steele huomauttavat artikkelissaan, että tuossa samassa lähemmäs 200 yhteisöä käsittävässä aineistossa vain hyvin harvoissa tunnettiin ajatusta tautien leviämisestä ihmisestä toiseen. Kaikkialla merkittävin tunnettu selitys sairastumiselle tauteihin oli jumalten kosto, noituus, henget tai jokin muu yliluonnollinen voima. Vaikka kuvittelemme, että ihmiset kaikkialla vaivattomasti päättelisivät tartuntatauteihin sairastuneiden kanssa oleskelun johtavan sairastumisriskiin, tällainen länsimaissa viimeisten sadan vuoden aikana yleistynyt ajatus on uusi ja poikkeuksellinen useimmissa menneisyyden ja monissa nykyisissäkin ihmisyyhteisöissä. Muukalaispelon ja tartuntatautien välinen yhteys ei kuitenkaan edellytä sitä, että ihmiset olisivat tietoisia tarttumisen biologiasta.

Tartuntatautien ja muiden sairauksien välinen ero on ihmislajin historian näkökulmasta aivan viimehetken löydös. Vieraspelon ja tautirasitteen välisen yhteyden kokeellisessa ja psykologisessa tutkimuksessa olisi huomioitava, että modernien, kehittyneiden yhteiskuntien tapa ajatella ja reagoida näihin asioihin ei edusta koko ihmiskuntaa eikä varsinkaan

ihmiskunnan aiempia vuosituhansia. Taudinaiheuttajien pelon ja vieraspelon välinen yhteys, joka useammissakin kokeellisissa tutkimuksissa on havaittu, ei välttämättä edellytä tietoisuutta tautien lisääntymistavoista. Modernit koulutetut väestöt, joiden parissa useimmat evoluutiopsykologiset kokeet on tehty, ovat joka tapauksessa ihmiskunnan poikkeustapauksia tässä, kuten monessa muussakin suhteessa. Ajatus tautien leviämisestä ihmisestä toiseen iskostetaan jo varhain pienten lasten mieliin. Pitkälle menevien päätelmien tekeminen ihmislajin evolutiivispsykologisista toimintamekanismeista pelkästään länsimaisten yliopisto-opiskelijoiden suorittamien kokeiden tulosten perusteella on kyseenalaista. Täysin samanlaiset koeasetelmat ovat harvoin toistettavissa suoraan ei-länsimaisten koehenkilöiden keskuudessa, koska kognitiiviset taidot kouluttamattomissa väestöissä ovat toisenlaisia. Vertaileva psykologinen ja antropologinen tutkimus onkin vastannut tähän haasteeseen ja pyrkinyt kehittämään päteviä tapoja vertailla eri yhteiskuntia.

Sukupuoli näyttää vaikuttavan siihen, millaisia vaikutuksia mahdollisella tautien pelolla on muukalaispelkoon tai torjuntaan länsimaisessa yhteiskunnassa. Aiemmin kerrottiin ns. miessoturihypoteesista, jonka mukaan ryhmäkuuluvuuteen liittyvät reaktiot ja torjunta ovat voimakkaampia miehillä kuin naisilla eri puolilla maailmaa ja hyvinkin erilaisissa yhteiskunnissa. Miehet eri puolilla ja erilaisissa tutkimusperinteissä tehdyissä tutkimuksissa näyttävät olevan naisia taipuvaisempia ryhmien välisiin konflikteihin ja miehille ryhmäkuuluvuudella näyttää olevan keskimäärin suurempi merkitys kuin naisilla. Lisäksi miehet ovat keskimäärin valmiimpia uhrautumaan ryhmän puolesta kuin naiset. Taudinpelko havaittiin yhdessä viimeaikaisessa tutkimuksessa miehillä naisia voimakkaammaksi. Itseään tartuntataudeille alttiina pitävät miehet osoittivat muita voimakkaampia piileviä kielteisiä asenteita muukalaisia kohtaan Implicit Association Testissä. Samanlaista vaikutusta piileviin asenteisiin ei havaittu samassa tutkimuksessa naisilla.

Kaikki edellä esitetty antaa olettaa, että ryhmien välinen vuorovaikutus on automaattisesti tautiriski, ja että ihmisyyhteisöt

ovat tyypillisesti eläneet suhteellisen eristyneinä ulkopuolisista. Vaikka tästä ulkopuolisten luomasta tautiriskistä on olemassa historiallisia tapauksia aina hunnien valloitusten ajalta siirtomaa-ajalta, tilanne ei välttämättä ole näin yksinkertainen kun tarkastellaan koko ihmiskunnan kehityksen kaarta. Evoluutiotutkijat Samuel Bowles ja Herbert Gintis kuvaavat, kuinka ihmisyhteisöjen välinen ”geenivaihto” on ollut varsin mittavaa jo aiempina vuosituhsina ennen modernia aikaa. Eristyneisyys ulkopuolisista on todennäköisesti ollut harvinaista. Modernin maailman tilanne, jossa merenkulun kehittyminen ja myöhemmin muut liikennevälineet mahdollistivat nopeat siirtymiset ja toisistaan kaukana eläneiden yhteisöjen väliset kontaktit, muutti tilanteen aivan toiseen mittakaavaan kuin aiemmin. Tämä kontaktien aika on kuitenkin ollut niin lyhyt, että sen vaikutukset tautiriskeihin liittyviin reaktioihin ainakaan geneettisen evoluution kautta eivät ole todennäköisiä.

Kulttuurievoluution ja oppimisen kautta taudit on voitu oppia yhdistämään ulkopuolisiin, vaikkei tietoa tartuntataudeista olisikaan. Tämä taas on voinut johtaa reagoititapaan, jossa ulkopuolisia on kartettava taudeilta välttyäkseen. Kulttuuriset uskomukset, joiden kautta tällaiset toimet perustellaan, voivat olla millaisia tahansa: voidaan uskoa, että ulkopuolinen edustaa likaa, saastaa tai syntiä, joka taas voi tuoda jumalten kirouksen heidän kanssaan tekemisissä oleville tai muuta sellaista. Muukalaisten pitäminen ”syöpäläisinä” tai likaisina onkin tällaiseen uhka-ajatteluun liittyvä ilmiö.

Parinmuodostus ja lisääntyminen eri ryhmien kesken ovat olleet kaiken kaikkiaan ihmisille hyödyllisiä ja tarpeellisia myös terveyden ja selviytymisen näkökulmasta. Eristyneisyys ja muukalaisten torjunta voi itsessään tehdä ryhmän hyvin haavoittuvaksi ulkopuolisten kantamille taudinaiheuttajille. Lasten hankkiminen ulkopuolelta tulevien kanssa myös parantaa yhteisön perimäpoolia. Juha Valste huomauttaa kirjassaan *Ihmislajin synty*, että nykyihmisen ja neandertalilaisen sekoittuminen oli nykyihmisille hyödyllistä juuri Afrikan mantereelta muualle siirtymisen vaiheessa noin 80 000 vuotta sitten. Sekoittumisen

avulla homo sapiens-lajin edustajien kyky vastustaa taudinaiheuttajia parani siihen liittyvän geneettisen valmiuden osalta, kun HLA-antigeenien (*human leucocyte antigens*) valmistamiseen liittyvä geenistö moninaistui. Neandertalilaiset olivat eläneet yhteydessä laajemman alueen taudinaiheuttajiin Afrikan ulkopuolella jo ehkä parisataa tuhatta vuotta ja ehtineet luonnonvalinnan ja mutaatioiden kautta sopeutua olosuhteisiin. Nykyihmisen leviäminen ei olisi ehkä ollut lainkaan niin nopeaa, jos heillä ei olisi ollut tätä perimän sekoittumisen tuomaa etua.

Neandertalilaisten kanssa pariutuminen Afrikasta muualle maailmaan suuntaavan leviämisen aikoihin luokin kysymyksen, onko hyödyllistä risteytyä paikallisten kanssa, jos pyrkimyksenä on maantieteelliselle alueelle mahdollisimman hyvin sopeutumaan kykenevä jälkikasvu ja yhteisö? Biologisessa mielessä näin voikin olla. Etua uusiin olosuhteisiin sopeutumisessa on kuitenkin ennen kaikkea ns. kulttuurievoluutiolla eli oppimisen avulla saavutetuilla sopeutumilla. Eristäytymisen haitat kulttuurievoluution kannalta tuo esiin vaikkapa esimerkki Grönlantiin asettuneiden viikinkien kohtalosta.

Viikingit asettuivat asumattomalle eteläisen Grönlannin kärjen alueelle 1000-luvulla, kun ilmasto oli aiempaa lämpimämpää ja jopa viljanviljely onnistui siellä. Inuiitteja asui Grönlannin kaukaisissa luoteisosissa, mutta he eivät olleet kontaktissa viikinkeihin. Parisataa vuotta myöhemmin lännestä Pohjois-Amerikan poikki levittäytynyt toinen inuiittiryhmä (Thule) levittäytyi myös Grönlannin eteläisempiin osiin. He olivat tehokkaita ja taitavia valaanpyytäjiä ja käyttivät hyväkseen myös koiria. Viikinkien ja thulelaisten kohtaamisista on vain vähän historiallisia lähteitä, mutta arkeologisista kaivauksista on päätelty jotain kohtaamisten luonteesta ja seurauksista. Islantilaiset kirjoitukset mainitsevat inuiittien olleen hyökkääviä, tappaneen ja ottaneen orjiksi viikinkejä. Kaivauksien perusteella on päätelty ryhmien käyneen kauppaa ja olleen tekemisissä myös rauhanomaisesti.

Viikinkien asutus Grönlannissa päättyi 1400-luvulla äkillisesti. Syytä nopeaan katoamiseen ei varmasti tiedetä. Siirtokunnan menettämiseen tai väen kuolemiseen vaikutti merkittävästi

ilmaston kylmeneminen, jonka vuoksi viljely ja karjanhoito eivät olleet enää mahdollisia. Viikingit ryhtyivät loppuaikoina metsästämään, mutta he eivät koskaan omaksuneet thulelaisilta esimerkiksi kajakin käyttöä tai valaanpyyntiä. Vaikuttaa siltä, etteivät viikingit syystä tai toisesta sopeutuneet luonnonolosuhteiden muuttumiseen eivätkä oppineet inuiittien menestyksekkäitä tapoja selviytyä ankarissa ilmasto-oloissa. Samaan aikaan kuin viikinkiasutus on hävinnyt alueelta, inuiitit ovat levittäytyneet alueelle menestyksekkäästi. Voikin sanoa, että viikinkien haluttomuus tai kyvyttömyys omaksua thulelaisten metsästys- ja muita elintapoja johti yhteisön tuhoutumiseen. On epäselvää, kuolivatko asukkaat nälkään ja tauteihin vai lähitvähkö jäljelle jääneet pois. Arkeologiset jäänteet viittaavat joko vähittäiseen totaaliseen kurjistumiseen tai suunnitelmalliseen poislähtöön, sillä alueelle ei ole jäänyt jäänteitä käyttökelpoisista tarve-esineistä. Viitteitä ei ole siitä, että inuiitit olisivat tuhonnettu viikinkiasutuksen taistelussa. Viikingit, jotka olivat monilla puolilla maailmaa varsin hyviä asutuksen levittämässä ja alueiden valloittamisessa, eivät onnistuneet näissä äärimmäisissä oloissa, koska heidän kulttuurirevolutiivinen sopeutumiskykynsä ei ollut riittävää. Ristiinnaiminen inuiittien kanssa olisi voinut ehkä pelastaa asutuksen.

Naimakaupat

Parisuhteet ja naimakaupat eri ryhmistä peräisin olevien kesken tuntuvat olevan aina vain yleisempiä. Ne eivät kuitenkaan ole vain uusia ilmiöitä, vaan ihmisyhteisöjen säilymiselle välttämättömiä poikkeuksia ryhmän sisäisen parinmuodostuksen perusmalliin. Kymmenen vuotta sitten edesmennyt isäni kertoi, että hänellä on jo keski-ikään ehtinyt tytär – minulla sisarpuoli – Ruotsissa. Lapsi oli saanut alkunsa isän nuoruudessa 1950-luvulla hänen ollessaan harjoittelijana samaan aikaan ruotsalaistytön kanssa ruotsalaisella maatilalla. Kesäromanssin seurauksena oli syntynyt lapsi, jonka naisen myöhempi aviomies adoptoi omakseen. Geneettinen sisarpuoleni kuuli biologisesta taustastaan vasta

aitinsä kuolinvuoteella. Romanssista ei ollut syntynyt kaksikulttuurista ydinperhettä, mutta vuosikymmenten jälkeen siitä syntyi laajempi sukuverkosto yli rajojen.

Parinmuodostus on ihmisten maantieteellisen liikkuvuuden merkittävin peruste. Antropologit ovat arvioineet, että trooppisilla alueilla elävien metsästäjä-keräilijöiden puolisoiden kotien välillä olisi keskimäärin 40 km:n matka, erämaaooloissa !kungeilla noin 70 km ja arktisilla alueilla huomattavasti pidempi. 1970-luvulla !kungeja tutkineet havaitsivat, että vanhemmista vain 58 % oli syntynyt samassa ryhmässä kuin heidän omat lapsensa.

Puolisoiden hakeminen oman ryhmän ulkopuolelta on kaupankäynnin ohella merkittävin tapa luoda rauhanomaisia siteitä väestöryhmien välille. Ryhmien väliset parinmuodostukset ovat olleet ehkä ihmisten käytäntönä jo kymmeniä tuhansia vuosia jos ei pidempään. Parinmuodostus on merkittävin tapa tehdä ulkoryhmästä sisäryhmäläisiä. Mikään pieni ihmisryhmä ei voi elää itseriittoisesti kovin pitkää, koska insestitabu ja vastenmielisyys perheenjäseniä kohtaan seksikumppaneina estävät lisääntymisen perheenjäsenien ja lähisukulaisten kesken. Avioitumisella tarkoitetaan tässä yhteisön hyväksymää ja vahvistamaa parinmuodostusta, jonka seurauksena syntyy velvoitteita puolisoiden ja heidän perheidensä välille. Parinmuodostus on kaikkialla yhteisöjen tavalla tai toisella säätelemää. Modernissakin yhteiskunnassa, jossa on vallalla usko romanttiseen rakkauteen perustuvaan parinmuodostukseen, parinvalintaa ohjaavat sosiaaliset normit siitä, kuka on sovelias, hyväksyttävä tai toivottu puoliso. Ihmisillä on tapana pariutua taustaltaan suhteellisen samankaltaisten kanssa. Useimmissa yhteiskunnissa pidetään arvossa samasta ryhmästä peräisin olevaa puolisoa, ja ulkopuolisen kanssa – oli pa kyse kieleltään tai murteeltaan, sosiaaliryhmältään, etniseltä ryhmältään, uskonnoltaan tai kansalaisuudeltaan erilaisesta – koetaan usein huonommaksi tai joskus täysin mahdottomaksi vaihtoehdoksi. Tästä syntyy ristivetoa parinvalintaan: toisaalta halutaan samankaltaisuutta, muttei liikaa samankaltaisuutta. Erilaisuus on pitkällä tähtäimellä yhteisön kannalta parempi valinta. Muukalaisuus on suhteellista. Ilmeisen varakas otetaan

vastaan, häntä palvelaan ja hänen kanssaan solmitaan naimakauppoja, muukalaisuudesta huolimatta.

Naimakaupat, kaupankäynti ja sotiminen – usein kaikki nämä ilmiöt löytyvät samojen kansojen ja ryhmien suhteista. Nämä eivät ole yhtään niin ristiriitaisia kuin ensi silmäyksellä näyttää, sillä kaikissa on kyse vaihtosuhteista. Jotta vaihto on mahdollista, toinen täytyy tunnustaa vuorovaikutukseen kelpaavaksi osapuoleksi. Monin paikoin sanotaankin, esim. Papua Uudessa Guineassa, että sodimme niiden kanssa joiden kanssa avioidumme (*we marry the people we fight*). Toisen täytyy kuulua jotenkin yhteen, jotta hän on kunniallisen vaihdon arvoinen. Sodassakin on jotkin säännöt. Tässä mielessä täysin uppo-outoa ja vaikeasti luokiteltavaa muukalaista ei missään pidetä soveliaana tai toivottavana puolisona. Muukalaisestakin voi tulla hyväksytyt yhteisön jäsen, kunhan hänet muokataan käsitettäväksi.

Erilaisissa kokeellisissa tutkimuksissa on havaittu naisten tunnistavan miesten perinnöllistä perheläheisyyttä hajun perusteella tai miesten ja naisten tunnistavan omia piirteitä muiden kasvoista. Nämä tutkimukset herättävät suurta mielenkiintoa, koska niistä käy ilmi ihmisellä olevan sellaisia tunnistamisen tapoja, joista emme ole itse tietoisia. Esimerkiksi Suma Jacobin ja kumppaneiden vuonna 2002 julkaisemassa tutkimuksessa havaittiin naisten pitävän miellyttävämpinä t-paitoja, joita pitäneiden miesten HLA-antigenit olivat jossain määrin samankaltaisia heidän isänsä kanssa. Hyvin erilaisia samoin kuin hyvin samankaltaisia antigenejä kantavien miesten hajuja sen sijaan ei pidetty yhtä myönteisinä. Mielenkiintoista oli, että hajuyhteys isän puolelta oli ratkaiseva, kun taas äidinpuoleisella hajuyhteydellä ei näyttänyt olevan merkitystä. Aiemmassa toisten tutkijoiden tutkimuksessa taas oli havaittu, että naiset kokivat erilaisen HLA-antigeenistön omaavien hajun miellyttävämpänä kuin samankaltaisen. Tämän on oletettu olevan ilmiö, joka edesauttaa inestisen lisääntymisen estämisessä ja toisaalta saa valitsemaan lisääntymiskumppaniksi sellaisia, joiden kanssa syntyneiden jälkeläisten immunologinen selviytymiskyky on paras mahdollinen.

Näistä tutkimuksista ei voida kuitenkaan poistaa varhaisen oppimisen vaikutusta: jotta voitaisiin sanoa jotain puhtaasti geneettisen yhteyden vaikutuksesta ja poistaa omassa perheessä eläessä opittujen tuoksujen merkitys, koehenkilöiksi pitäisi valikoida vain sellaisia naisia, jotka on adoptoitu toiseen perheeseen tai jotka eivät ole asuneet samassa taloudessa omien isiensä tai veljiensä kanssa. Tulokinnassa tapahtuu hyppäys, josta jotkut tieteenfilosofit (esimerkiksi Panu Raatikainen) evoluutiospsykologiaa moittivat. Se, että jokin piirre ilmenee universaalisti tai tiedostamatta ei tarkoita, että tuo piirre olisi geneettisesti valikoitunut mekanismi. Kyse ei välttämättä ole geneettisestä hajuntunnistamisesta vaan miespuolisten perheenjäsenten hajujen ja seksuaalisen kiinnostuksen välisen yhteyden muodostumisesta.

Jo Edward Westermarck, suomalaisen yhteiskuntatutkimuksen ja antropologian isä, totesi tutkimuksissaan, ettei seksuaalista kiinnostusta synny niiden välillä, jotka ovat kasvaneet samassa taloudessa toisen vauvaiän ja varhaislapsuuden aikana. Esimerkiksi Taiwanissa on ollut pitkä perinne ottaa maalaistaloihin kasvattilapsiksi pieniä tyttöjä ja myöhemmin naittaa heitä perheen pojille vaimoiksi. Tällaisten liittojen epäonnistuminen on ollut yleistä, ja antropologit ovat havainneet taustalla olevan sisaruksen kaltaisena kasvaneiden välille syntyvän seksuaalisen vastenmielisyyden, geneettisen yhteyden puuttumisesta huolimatta. Isän ja veljien hajun pitäminen seksuaalisesti epäkiinnostavana voi liittyä tähän varhaislapsuuden ajan oppimiseen.

Toisaalta tällaisten tutkimusten merkitystä nyky maailman parinvalinnan ymmärtämisessä heikentää se tosiasia, että suuressa osassa maailmaa paria ei valita yksilöllisesti havaitun miellyttävyyden tai seksuaalisen kiinnostuksen perusteella vaan lisääntymistä ja parinmuodostusta hallitsevat aivan toiset seikat. Lisäksi naisilla on Euraasiassa - lukuun ottamatta joitakin Aasian alueita ja Eurooppaa noin viimeisen sadan vuoden ajalta - varsin vähän sananvaltaa siihen, kenen kanssa he harrastavat seksiä ja lisääntyvät. Nuorten miestenkin on ollut useimmissa auroviljelyä harjoittavissa maatalousyhteiskunnissa pakko alistua suvun tai perheen sanelemaan avioliittoon. Näistä miellyttävyyden tai

houkuttelevuuden piirteistä ei voida vielä tehdä kovinkaan vahvoja oletuksia siitä, miten erilaisiksi etnisiksi tai muiksi ryhmiksi koetut ihmiset suhtautuvat toisiin ryhmiin.

Naisten kyky tunnistaa heidän lisääntymisensä kannalta optimaaliset miespartnerit on voinut olla evoluution varhaisemmissa vaiheissa ennen maanviljelyn ja monimutkaisempien yhteisörakenteiden syntyä tärkeä ja selviytymisen kannalta hyödyllinen ominaisuus. Tätä taustaa vasten onkin mielenkiintoista, että parhaiten lisääntymisessä onnistuneet maailman alueet, Intian niemimaa ja Kiina, ovat jo vuosisatoja, jos ei tuhansia, harjoittaneet järjestettyjä avioliittoja. Intian valtiosta tulee arviolta noin 15 vuoden kuluttua maailman väkirikkain maa. Tämä siitä huolimatta, että siellä hyvin harvoilla naisilla on ollut suurta sananvaltaa aviomiehen valintaan jopa tuhansiin vuosiin. Järjestettyjä avioliittoja on alueella ollut historioitsijoiden arvioiden mukaan nykyisen ajanlaskumme alkupuolelta asti. Näin naisten mieltymykset ovat olleet täysin toissijaisia tapahtumaketjussa, joka on johtanut valtavaan lisääntymiseen verrattuna muihin maailmankolkkiin. Naisten kyvyllä erotella miehiä hajun perusteella ei ole ollut mitään merkitystä heidän geeniensä menestyksekkäälle uusintamiselle viimeisten parin tuhannen vuoden aikana.

Avioliittoneuvotteluissa ovat auraviljelyä harjoittaneilla Euraasian alueilla tärkeitä aivan muut seikat kuin seksuaalinen kiinnostus: tärkeintä on suvun hyvä maine, varallisuus ja perhe-suhteiden norminmukaisuus. Onkin mielenkiintoista pohtia, kuinka kauan järjestettyjen avioliittojen olisi jatkuttava, että ne saisivat aikaan muutoksia seksuaaliseen kiinnostukseen tai lisääntymiseen vaikuttavassa geeniperimässä. Laktoositoleranssin aikaansaavan geenimutaation yleistymisen nykyiselle tasolleen Pohjois-Euroopassa on arvioitu kestäneen 5 000–10 000 vuotta karjankasvatukseen liittyvää kulttuurievoluutiota ja / tai väestöllistä perustajavaikutusta. Vuosituhansia Intiassa harjoitetun avioitumiskäytännön voisi olettaa yhtä lailla käynnistävän kulttuurievoluutiota väestön pariutumiseen liittyvissä tekijöissä. Ainakin käytännön voi olettaa suosineen

alistumaan kykenevien naisten valikoitumista. Itsepäiset eivät ehkä ole onnistuneet lisääntymään niin runsaasti kuin muut.

Ihmisillä on erilaisissa koeasetelmissa havaittu olevan vahva halu toimia samaan ryhmään kuuluviksi koettujen kanssa ja välttävän vuorovaikutusta ulkopuolisten kanssa jos valinnanvaraa on. Sama tosiseikka vaikuttaa myös parinvalinnassa. Samankaltaisten suosiminen vuorovaikutuksessa liittyy vahvasti siihen, että heidän käyttäytymistään on helpompi ennakoida ja toisaalta näin luodaan mahdollisuuksia vastavuoroisuudelle: kun annan apua, myös voin myöhemmin saada apua sitä tarvitessani. Tällainen oman ryhmän suosiminen ei kuitenkaan ole kaikkialla pätevä ja vallitseva tila. Erilaisissa koejärjestelyissä on havaittu ihmisillä olevan tarve kattavaan hyväntahtoisuuteen myös ulkoryhmäläisiä kohtaan, riippumatta vastavuoroisuuden toteutumisesta.

Vaikka samankaltaisuus vaikuttaisi ohjaavan ihmisiä parinvalinnassa, ei ole syytä unohtaa erilaisuuden ja jopa muukalaisuuden kiehtovuutta ja jopa seksuaalista houkuttelevuutta. Parinmuodostusta erilaisten, tässä tapauksessa rodullisesti erilaisen kanssa on pohtinut myös Barack Obama omaelämäkerrallisessa kirjassaan. Hänen äitinsä oli kansasilaistytty ja isänsä kenialainen, Yhdysvalloissa opiskellut mies. Obama kertoo näkemyksensä siitä, miksi hänen äitinsä oli päätenyt yhteen mustan kenialaisen miehen kanssa: äidille mustat edustivat fantasioita toisenlaisesta elämästä ”joka oli lämmin ja aistillinen, eksoottinen ja erilainen”. Toisenlainen, vieras ja ulkomaalainen voi olla kiehtova vastakohta tavanomaisuudelle. Toisten aisteja se kiihdyttää ja huumaa. Erään parisuhdeterapeutin sanoin, erilaisuus herättää intohimon, samanlaisuus herättää rakkauden. Erilaisuus ja samanlaisuus ovat määrittely- ja tottumuskysymyksiä. Väestöliitto toteutti kaksikulttuurisia pareja käsitelleen Perhebarometrin vuonna 2012. Monet tällaisessa liitossa elävät huomauttivat, etteivät he koe puolisoaan mitenkään erilaiseksi tai eksoottiseksi. Erilaisuuden kokemus häviää yhteisen elämäntaipaleen myötä, vaikka erilaisuudella olisikin ollut jokin rooli suhteen muodostumisessa.

Oman ryhmän sisäinen lisääntyminen tuottaa monia hyötyjä yhteisölle: jälkeläiset oppivat nopeasti ja täydellisesti

kielen, heidän jäsenyytensä yhteisössä on kiistatonta, puolisoiden arvomaailmat ja mieltymykset ovat todennäköisemmin samankaltaisempia kuin eri ryhmistä peräisin olevien. Arvoiltaan samankaltaisten tiedetään olevan parisuhteissaan keskimäärin tyytyväisempiä kuin arvoiltaan erilaisten, joten voidaan ajatella, että parinmuodostus oman ryhmän sisällä edistäisi pysyvämpiä parisuhteita ja välillisesti onnistuneempaa lasten socialisaatiota. Tämä näkyy esimerkiksi siinä, että eri puolilla länsimaita tehdyissä laajoissa rekisteritutkimuksissa on havaittu eri etnisestä, kulttuurisesta tai rodullisesta taustasta peräisin olevien eroavan jonkin verran herkemmin kuin samasta ryhmästä peräisin olevien. On hyvä kuitenkin muistaa, että erot selittyvät osin ihan muilla tekijöillä kuin kulttuurieroilla: nämä liitot ovat esimerkiksi painottuneet nuorempiin ikäryhmiin, joissa eroaminen on ylipäättään muita yleisempää, ja pareissa on muita enemmän pienituloisia. Pienituloisilla erot ovat yleisempiä riippumatta kulttuuritaustasta. Kaksikulttuurissa liitoissa eroja voi olla liiton varhaisvuosina suhteessa enemmän. Muissa liitoissa erotaan jonkin verran hitaammassa tahdissa.

Eroamista kahden kulttuurin liitoista on selitetty pääasiassa kahdella eri tekijällä: erilaisella arvomaailmalla ja toisaalta ympäristön tuen puutteella. Suomessa vastikään Väestöliitossa tehdyn tutkimuksen perusteella näyttäisi siltä, että ympäristön tuen puute vaikuttaa erityisesti kehityksistä tulleiden miesten kanssa avioituneiden suomalaisnaisten eroajatuksiin. Jos tukea ja hyväksyntää ei lähipiiriltä ole, heillä on muita todennäköisemmin eroajatuksia. Jos pari kokee itsensä hyväksytyksi, he eivät välttämättä ajattele eroa edes silloin kun heillä on ristiriitoja puolison kanssa. Suomalaismiesten kokemuksissa liitoistaan ulkomaalaisestaustaisten naisten kanssa taas ympäristön hyväksynnällä ei näytä olevan merkitystä liiton pysyvyydelle.

Mutta miten tällaisiin kaksikulttuurisiin liittoihin ylipäättään päädytään? Toisaalta ihmissuvun historiassa liittoutuminen ulkopuolisten ja vieraiden kanssa on ollut hyödyllistä selviytymisen kannalta. Ihmisillä on taipumusta ottaa riskejä, kun voitettavana on paljon. Ulkopuoliset vaikutteet ja yhteydet, vaihtokaupan

käynnistä aviopuolisoiden etsimiseen, ovat aina tuoneet hyötyjä. Kuten antropologian klassikko Edward Tylor asian ilmaisi: *Either you marry out or you die out*. Ja jos aikoo muodostaa parisuhteita ulkopuolisten kanssa, on heidän kanssaan oltava sosiaalisesti ja fyysisesti tekemisissä.

7. Muukalaisuuden politiikka – Sinun puolestas elää ja kuolla

Muukalaisen herättämiä tunteita käytetään hyväksi politiikassa. Pelon avulla on helppoa sitoa kannattajat johtajaan.

Ensimmäinen askel intohimoiseen uskoon on pelko. Pelko siitä, että menetämme identiteettimme, elämämme, olotilamme tai uskomuksemme. Pelko on ruuti ja viha sytytyslanka. Opinkappale on viime kädessä kuin sytytetty tulitikku (...) On paljon helpompaa vihata jotakuta, jolla on tunnistettavat kasvot ja jota voi syyttää kaikesta siitä, mikä ottaa päähän. Ei sen tarvitse olla yksittäinen henkilö. Se voi olla kansakunta, rotu, ryhmä... mikä tahansa.

Kustantaja Andreas Corelli Carlos Ruiz Zafónin romaanissa *Enkelipeli* (2009)

Muukalaisten kohtaaminen ja siihen liittyvät tunteet eivät ole vain hauska kiinnostuksen kohde, jota pohtia. Muukalaisuudella, uhalla ja pelolla on perusteltu ihmisten surmaamista, sotaa ja syrjintää. Jos sota on aseina jatkettava politiikkaa, on politiikka ilman aseita käytyä sotaa, voisi kyynikko sanoa yllä olevan lainauksen luettuaan. Kustantaja Andreas Corelli, kuvitteellinen hahmo Carlos Ruiz Zafónin romaanissa *Enkelipeli* on Paholaisen henkilöitymä, joka uskottelee vihan ja pelon olevan luonnollinen osa politiikkaa, uskontoa ja ihmisten välisiä suhteita. Maailmanpolitiikkaa ja eurooppalaistenkin puolueiden toimintaa seuraamalla

kuka tahansa voi huomata, että ulkopuolisuuden tunteiden ja politiikan välillä on vahva side, joka ei ole vain kirjallisuuden tarpeisiin korostettua fiktiota. Muukalaisvihassa tai -pelossa ei ole kyse vain yksilöiden asenteista tai peloista. Siinä on kyse ilmiöstä, jonka varaan rakentuu laajempia poliittisia liikkeitä. On kyse politiikasta, joka puolestaan vaikuttaa ihmisten toiminnan reunaehtoihin: mikä on mahdollista tai todennäköistä, mikä ei. Vaikkei yksilötasolla esiintyisikään voimakasta muukalaisvihamielisyyttä tai vieraspelkoa, tällainen yhteisöllinen tai poliittinen ilmiö voi syntyessään vaikuttaa yksittäisten ihmisten kokemukseen ja vihamielisyyteen. Jotkin poliittiset liikkeet ruokkivat suvaitsemattomuuden siemeniä, eivät vain saa voimaansa jo olemassa olevasta suvaitsemattomuudesta.

Nykyeurooppalainen kasvava populismi, kansalliskiihko ja suvaitsemattomuus herättävät liberaaleihin arvoihin sitoutuneessa huolta. Miten näihin ajattelutapoihin pitäisi suhtautua? Euroopan historiasta mutta myös muualta löytyy karmasevia esimerkkejä vähittäin lisääntyvän kiihkoilun seurauksista. Jotkut eivät voi sietää nationalismia: eräs yhteiskuntatieteilijä kertoi ”vihaavansa nationalismia”. Hänen mukaansa ei ole olemassa viatonta kansallistunnetta. Kommenteista näkee, että yhtä lailla kuin kansallistunteen ilmaukset, myös niiden vastustus herättää tunteenpurkauksia. Tunnekuohut vaikeuttavat ilmiön älyllistä erittelyä. Jokaisella olkoon oikeus tunnereaktioihinsa, mutta niihin ei pitäisi juuttua etenkään silloin, jos päämääränä on yrittää ymmärtää yhteiskuntaa.

Ajatus politiikan sidoksesta ihmisten tunteisiin oli jo monille politiikan tutkimuksen klassikoille tuttu. Machiavelli pohti pelon merkitystä vallankäytön taktiikoissa. Mutta myöhemmin politiikasta ja poliittisesta käyttäytymisestä alettiin tutkimuksen kentillä puhua hyödyn näkökulmasta, eturistiriitoina. Silloin tunnepuoli politiikassa jäi vähemmälle huomiolle. Toisen maailmansodan ajan kauhujen ja julmuuksien jälkeen totalitaarisia poliittisia liikkeitä ei kuitenkaan yritetty ymmärtää tunteiden vaan ennemmin talouden tai persoonallisuuspsykologian avulla. Nyt tunnenäkökulma on pitkän hiljaiselon jälkeen löydetty

uudelleen, järkyttävien tapahtumien kuten Ruandan joukkomurhien, Jugoslavian hajoamissotien tai terrorismin vastaisen sodan havahduttamina. Tunnereaktioiden ja tunnekokemusten merkitys politiikalle ja yhteisten asioiden hoitamiselle on ollut aina läsnä ihmisten toiminnassa, mutta välillä tämä näkökulma katosi keskustelusta.

Politiikassa, kuten muussakin ihmisten käyttäytymisessä tunnereaktioilla ja tunnekokemuksilla on toisistaan poikkeava tehtävä. Tunnereaktiot (affektit) ovat vähemmän tietoisia, ruumiillisia ja jossain määrin muodottomampia reaktioita, joita ihminen ei voi helposti säädellä. Tunnekokemukset taas ovat suuntautuneet selkeämmin johonkin kohteeseen (rakkaus, mustasukkaisuus, kiitollisuus). Tunnekokemukset ovat kiinnittyneet vuorovaikutukseen ja kieleen. Tunnereaktiot ovat esikielellisyytensä, ruumiillisuutensa ja välittömästi aistittavan luonteensa vuoksi herkästi leviäviä ja vain osittain tietoisien kontrollin alaisia. Siksi niillä on merkitystä ihmisjoukkojen ohjailussa, josta politiikassa on kyse. Nämä tunnereaktioihin perustuvat väkevät voimat ovat kuitenkin ennalta-arvaamattomia ja yllättäviä. Herätetyt ja ruokitut negatiiviset tunteet voivat yllättäen kääntyä poliitikkoja vastaan.

Politiikalta odotetaan yleensä järkipäisyyttä. Tunteisiin vetoamista tai erilaisten intohimojen viljelyä pidetään vakiintuneissa poliittisissa liikkeissä halpahintaisena tai jopa vastenmielisenä, kun taas uudet poliittiset liikkeet usein perustavat toimintansa juuri tälle tunneperäisyydelle. Ihmisjoukkojen tunteisiin vetoavaa politiikkaa kutsutaan populismiksi. Keinona ihmisjoukkojen kannatuksen saamiseksi käytetään kansankiihotuksen keinoja, eli vedotaan kielteisiin tunteisiin, pelkoihin ja erilaisuuden torjuntaan. Mutta onko nykyisin kellään varaa halveksien tuhahdella tunneperäiselle politiikanteolle? Tietty määrä tunneperäistä motivaatiota on tarpeen kaikissa poliittisissa liikkeissä, jotta ihmiset aktivoituisivat toimimaan. Eivätkä kaikki tunnereaktiot tai tunnekokemukset ole epätoivottavia tai kielteisiä seurauksiltaan. Jonkinasteinen ahdistuneisuus tai huoli saa ihmiset etsimään poliittisia ratkaisuja. Samoin suuttu-

mus ja viha saavat parhaimmillaan etsimään oikeutta ja tietoa. Poliitiikkaa ei voi edes olla ilman jonkinlaista tunteiden tuomaa motivaatiota ryhmätoimintaan. Poliittisesti merkitykselliset tunteet voivat olla paitsi kielteisiä ja tuhoavia, myös myönteisiä kuten epäoikeudenmukaisuuden tunne, solidaarisuuden tunne tai yhteenkuuluvuuden tunne. Poliittiset tunteet erilaisiksi koettuja kohtaan voivat olla yhtä lailla myönteisiä ja ihmisarvoa korostavia kuin kielteisiä ja alentuvia: solidaarisuutta ja sympatiaa tai pelkoa, inhoa ja torjuntaa.

Keitä ”me” olemme?

Vaikkemme ajattelisi politiikkaa pelon ja vihan kautta syntyneiksi tavoiksi taistella muita vastaan vaan viattomammassa hengessä yhteisten asioiden hoitamiseksi, silloinkin politiikan keskiössä on yhteisö ja sen ympärille rakentuneet rajat. Kenen yhteisistä asioista on kyse? Mitä asioista ovat ne, jotka eivät ole yhteisiä? Ne koskevat oletettavasti muiden, ulkopuolisten asioita tai yksilöiden yksityisasiota. Poliitiikka on siis jo määritelmällisesti sidottu siihen, mitä on yhteisyys ja ulkopuolisuus. Poliittisen kokonaisuuden, olipa se kunta, valtio tai jokin muu, on oltavan siihen kuuluvien näkökulmasta oikeutettu tekemään heidän elämäänsä pakottavalla tavalla puuttuvia ratkaisuja. Ja demokratiassa on tärkeää, että ihmiset kokevat tämän vallankäytön oikeutetuksi, legitiimiksi. Jos päättäjien ja päätösten toimeenpanosta vastaavan koneiston ei koeta edustavan ”meitä”, jotka tällä tavoin hallitsemme itseämme, alkaa demokratia olla uhattuna. Monelle EU-vastaiselle juuri tästä on kyse Euroopan unionin ongelmallisuudessa: onko EU:lla oikeutta tehdä ”kansallisia meitä” velvoittavia päätöksiä?

Kun johonkin aiemmin poliittisesti suhteellisen yhtenäiseksi valtioksi koettuun yhteiskuntaan muuttaa uutta väkeä tai kehittyy vahvoja alakulttuureita, voi syntyä niin sanottuja rinnakkaistodellisuuksia tai -yhteisöjä. Nämä valtavirrasta poikkeavaa elämäntapaa tai moraalialia noudattavat ryhmät ovat usein, mutteivät välttämättä, jollain tavoin syrjäytyneitä tai enem-

mistön halveksimia, jotka uhmaavat yhteiskunnassa vallitsevaa moraalista itsestäänselvyttä. Maahanmuuttajien osalta kyse voi olla vaikeuksista integroitua syrjinnän ja ennakkoluulojen, työllistymisongelmien ja kielitaidottomuuden seurauksena. Tällaisessa tilanteessa vähemmistöillä on taipumusta sulkeutua ja pyrkiä hakemaan tukea oman ryhmän tiivistymisen ja erityisyyden korostamisen avulla. Esimerkiksi Suomen romanien historia on monin tavoin liittynyt syrjinnän ja eristäytymisen vastavuoroiseen, toisiaan vahvistavaan noidankehään. Taustalla voi olla myös erilaisiin kulttuurisiin arvoihin ja normeihin perustuvia ristiriitoja: se, mikä enemmistön ajattelussa on tuomittavaa ja väärin, voi olla vähemmistön ajattelutavassa sallittua tai toisinpäin. Normiristiriidat voivat kärjistä erillisyykehitystä ja eristäytymistä valtaväestöstä.

Samantyyppinen toimintamekanismi voi löytyä myös vaikkapa väkivaltarikollisuutta ihannoivan moottoripyöräkerholaisuuden taustalta. Hyvin vahvoihin luokka- ja varallisuuseroihin perustuvissa yhteiskunnissa myös hyväosaiset voivat elää omassa ”rinnakkaistodellisuudessaan”, jossa yleisten normien ei ajatella koskevan itseä. Pidetään vaikkapa veronkiertoa tai piittaamattomuutta liikennesäännöistä urheiluautolla ajavalle eliitille oikeutettuna. Ollaan tekemisissä vain omaan ryhmään kuuluviksi koettujen kanssa, omilla asuinalueilla ja omissa kouluissa, ravintoloissa ja kaupoissa. Rinnakkaistodellisuuksissa elävät ihmiset eivät välttämättä tunnusta yhteiskunnan oikeutusta käyttä valtaa heidän ylitseen yhteisen hyvän nimissä eikä heillä ole tarvetta noudattaa yhteisiä pelisääntöjä ja lakeja. Kulttuurisesti moninaistuvissa yhteiskunnissa joudutaan väistämättä pohtimaan tapoja, joilla eri yhteisöjen erilaiset arvojärjestelmät voidaan sovittaa yhteen ja säilyttää monimuotoisuudesta huolimatta toimiva ja oikeudenmukainen yhteiskunta. On mietittävä, mitkä ovat ne yhteiskunnan keskeisimmät arvot ja normit, joista ei voida joustaa kulttuurisen tai elämäntavan monimuotoisuuden nimissä.

Kansallisvaltio elää sitkeästi

Kulttuurinen ja elämäntapojen monimuotoistuminen on väistämätöntä. Yhtenäisvaltio on ollut historiallinen ilmiö, jonka mielekkyys ja tarve on alkanut rapautua globalisoituvas-
sa, tiedon, informaation, ihmisten, pääomien ja sosiaalisuuden liikkuvassa ja digitalisoituvas-
sa maailmassa. Monet globalisaatiotutkijat ovat uhonneet jo pitkään kansallisvaltioiden aikakauden päättymistä. Kaikesta huolimatta kansallisvaltiot näyttävät elävän edelleen, toisinaan jopa entistä vahvempina. Esimerkiksi rajavalvonnan tiukkeneminen ja erilaiset muukalaisvastaiset ja ”uusisänmaalliset” liikkeet näyttävät elävän ja voivan hyvin. Ainakaan eurooppalaisten enemmistö ei näytä olevan valmiita luopumaan kansallisen identiteetin ja kansallisvaltion ajatuksesta.

Syitä kansallisvaltion sitkeydelle globalisaation paineissa voidaan löytää esimerkiksi varallisuuserojen kasvusta kaikkialla maailmassa. Vauriissa hyvinvointiyhteiskunnissa globalisaatio on vähemmän koulutetuille ja epävakaisissa työelämätilanteissa eläville ennemminkin uhka kuin mahdollisuus. Populististen liikkeiden kannatus onkin vahvinta työväenluokkaisesta taustasta tulevien parissa, sekä Suomessa että muissa Euroopan maissa. Aivan syystä Perussuomalaisia on kutsuttu uudeksi työväenpuolueeksi: he kilpailevat samoilla apajilla Sosialidemokraattisen puolueen ja Vasemmistoliiton kanssa ja kannattajissa on paljon työntekijäammateissa toimivia tai toimineita. Maahan tuleva uusi työvoima kilpailee heidän kanssaan vähän koulutusta vaativista tehtävistä ja on todennäköisesti valmis joustamaan työ- ja palkkaehdoissa enemmän kuin kotimainen, järjestäytynyt työvoima. Teolliset työpaikat siirtyvät edullisempien työvoimakustannusten maihin, jäljelle jäävät kurjistuvat ja valtion tukien turvin sinnittelevät autoituvat teollisuuspaikkakunnat. Tälle kehitykselle ei ole näköpiirissä hidastumista.

Taloudellisesta elinvoimasta kilpaillaan innovatiivisuudella ja kyvyllä tarttua globaaleihin haasteisiin, eivätkä resurssiltaan vähempiosaiset yleensä kykene helposti tarttumaan näihin

mahdollisuuksiin. Nekin, jotka ovat tuottaneet tulosta työnantajilleen, palkitaan liian usein tuotantoyksikön sulkemisella, perusteluina kvartaalitalouden globaalit paineet. Globalisaatiosta on taloudellisesti havaittu olevan välitöntä etua eliitille, pääomanomistajille ja asiantuntijoille, ei suurelle enemmistölle kehittyneissä eikä kehitysmaissa. Toinen asia on, onko prosessista pitkällä tähtäimellä maailmantaloudessa enemmän hyötyä kuin haittaa; yksittäiset ihmiset eivät pysty havaitsemaan näitä vaikutuksia eivätkä kaikkein hauraimmassa tilanteessa olevat voi jäädä odottamaan niitä. He reagoivat helposti ns. taantumuksellisilla tai ahdasmielisillä ajattelutavoilla. Ahdistusta ja pelkoa epävarmasta tulevaisuudesta ja epäoikeudenmukaisesta yhteiskunnasta kanavoidaan syntipukin, muukalaisten tai muiden vähemmistöjen, vihaamiseen tai halveksuntaan.

Populististen ja muukalaisvihamielisten näkemysten saama poliittinen painoarvo varmasti heijastelee muitakin muutoksia kuin vähempiosaisen haavoittuvuutta globalisoituvassa taloudessa ja elämäntavassa. Ajatus outojen ja vieraiden pitämisestä poissa ja maailmassa selviytymisestä omin avuin resonoi vahvasti myös suomalaiskansallisen itsellisen selviämisen eetoksen kanssa. Oman erityisyyden korostaminen ylipäätään on vastareaktio globaalien paineiden alla elävien parissa, ei vain haavoittuvimpien elämässä. Tämä johtuu siitä, että globaaliin kiihtyvään vuorovaikutukseen liittyy tarve ymmärtää oma itsensä erillisenä ja erityisenä. Mitä lähemmäs kaikki muut moninaisuuksineen maailmassa tulevat, sitä enemmän yksilö tulee tietoiseksi omasta itsestään ja joutuu määrittämään itseään jatkuvasti. Kulttuurinen identiteetti ei menetä merkitystään globalisaatiossa, vaan nimenomaan globalisaatio vahvistaa tarvetta tuntea omaa kulttuurista erillisyyttään ja erityisyyttään. Tämä tietoinen kulttuurisuus on kuitenkin luonteeltaan varsin erilaista kuin ”vanha kulttuurisuus”, jota ei jatkuvasti haastettu erilaisuuden läsnäololla ja tietoisuudella siitä. Suomalaisuuden kansallisen heräämisen aikoihin kansallinen ”toinen” oli harvoin läsnä välittömässä kokemusmaailmassa. Tarvittiin vahvoja mielikuvia ja symboleita, joilla suomalainen ja ei-suomalainen piti rakentaa. Nykyään

”muut” ovat läsnä joka päivä ja katkeamattomana virtana, jos ei kasvokkain niin sähköisen median välityksellä.

Mihin sitten kansakunnan yhteisyyden, kansallisen ”meikäisyyden”, oletetaan perustuvan? Suomalaisuus, kuten kansalliset identiteetit muuallakin Euroopassa, rakennettiin suurelta osin 1800-luvun kuluessa. Niihin liittyi vaikutusvaltaisia ajatussuuntauksia tuona aatteiden kulta-aikana. Suomessa 1800-luvulla virinnyt keskustelu kansasta Snellmanin, Chydeniuksen ja Topeliuksen sekä muiden ajattelijoiden välillä kuvastaa hyvin sitä, kuinka erilaisia oletuksia kansallisesta yhteisyydestä voi olla. Snellmanin ajattelun kulmakivi oli hegeliläinen kansallishenki: kansakunnan ytimessä oli kielen tuoma yhtenäisyys ja kansallistunne. Sen vuoksi ajateltiin ruotsinkielisen sivistyneistön ja eliitin tarvitsevan vaihtaa kielensä suomeksi.

Snellmanin romanttisen kansallisuuskäsityksen vastakohtana Chydenius puolestaan ajatteli, että keskeistä ovat jaetut kokemukset ja olosuhteet: kanssakäyminen, historia ja elinolot tuottavat huomaamattaan kansallisuutta ja samanlaisia arvoja. Samaan liberaaliin tapaan Topelius katsoi, että yhteiset kokemuksen yhdistävän kansakunnan, eikä sen välttämättä tarvitse olla yksikielinen. Topeliuksen ajattelutapa pohjautui tosin hegeliläiseen idealismiin, mutta siinä oli vahvana ajatus kokemusten ja ”korkeamman johdatuksen” aikaansaamasta yhteydestä. Yhteinen kansa saattoi Maamme-kirjan mukaan koostua erilaisista aineksista: ”Yhteinen isänmaa ja pitkään aikain yhteiset elämänvaiheet ovat tehneet [kansat] yhdeksi. Sitä ei löydy yhtään kansaa, jolla olisi niin sekautumaton sukuperä, ettei sillä olisi vieraita esi-isäinsä seassa; eikä millään kansalla ole niin sekoittamatointa kieltä, ettei siihen olisi lainattu sanoja muilta.”

Kansaan kuulumisen poliittisuus

Kansan ja kielen välinen suhde onkin ollut kansallisuusaatteen ydinkysymyksiä. Romantiikkaan pohjautuva ajatus kansan ja kielen rikkomattomasta sidoksesta johtaa populistisissa liikkeissä yleiseen johtopäätökseen: kansan on oltava yksikielinen. Tope-

liaaninen, kokemuksia korostava ajattelutapa taas näkee mahdolliseksi kansallisen yhteyden syntyminen myös monikielisessä yhteiskunnassa. Keskeistä olisi jaettu kokemus ja kohtalo, ei kieli.

Nämä Snellmanin ja Topeliuksen katsantokannat olivat sovelluksia keskieurooppalaisista filosofisista ajattelutavoista. Nuo ajatussuunnat eivät ole jääneet historian hämärään muuttuen vanhanaikaisiksi. Kansalliset ja etniset identiteetit, kuulumisen ja ei-kuulumisen kysymykset, ovat politisoituneet maailmassa, jossa puhutaan entistä enemmän vaikkapa alkuperäiskansojen oikeuksista. Niin Yhdysvalloissa kuin Suomessakin käydään poliittisia kiistoja siitä, kuka voidaan lukea jonkin alkuperäiskansan edustajaksi maailmassa, jossa kuuluminen on muuttunut monimuotoiseksi ja rajanvedot vaikeiksi. Harvan yksilön syntyperä on täysin homogeeninen ja vailla eri etnisistä, alueellisista tai kielellisistä ryhmistä peräisin olevien välisiä liittoja.

Kuuluminen etniseen ryhmään on yksinkertaisimmillaan vanhemmilta perittyä niin, että kahden samasta ryhmästä peräisin olevan ihmisen liitosta syntyneet lapset luetaan kuuluviksi vanhempien etniseen tai kansalliseen ryhmään. Nykymaailman muutoksissa tämäkään ei ole enää itsestään selvää. Tuntemani iranilaisyntyinen nuori nainen kertoi, että hänen molemmat vanhempansa ovat kurdeja. Itseänsä hän pitää kuitenkin iranilaisena tai ennen kaikkea teheranilaisena, jolla ei ole merkityksellistä sidettä kurdi-identiteettiin. Hän toki ymmärtää hyvin vanhempiensa kieltä, mutta se on silti hänelle vasta toinen kieli. Muutoliike ja kaupunkikulttuuri mullistavat etnisen kuulumisen. Tuota mullistusta korostavat ihmisryhmien väliset parisuhteet ja liitot, joiden seurauksena syntyy uudenlaisten monimuotoisten identiteettien ihmisiä.

Identiteetit ovat myös poliittisia, koska niiden perusteella voidaan tehdä hyvinkin ratkaisevia päätöksiä ihmisten kohta-loista. Esimerkiksi inkerinsuomalaisten paluumuutto Suomeen Neuvostoliiton sortumisen jälkeen kuvastaa rajanvetojen vaikeutta. Suomalaiseksi katsottiin se, jonka vähintään yhdellä isovanhemmalla (myöhemmin kahdella isovanhemmalla tai yhdellä vanhemmalla) oli Neuvostoliiton sisäiseen passiin mer-

kitty kansallisuudeksi ”suomalainen” tai joka muutoin pystyi todistamaan suomalaisen syntyperän. Tuon isovanhemman olemassaolo muodostui ratkaisevaksi sille, saattoiko ihminen saada oikeuden muuttaa Venäjältä Suomeen paluumuuttajana vai ei niin halutessaan. Etniseksi paluumuuttajaksi määrittely ei liittynyt mitenkään ihmisen omaan identiteettiin, hänen äidinkieleensä tai hänen kolmen (myöhemmin kahden) muun isovanhempansa etnisyyteen. Voidaan syystä kysyä, oliko tuo käytäntö josta nyt on jo luovuttu, oikeudenmukainen suhteessa niihin muihin venäläisiin, jotka halusivat muuttaa Suomeen mutta joilla ei ollut todistettavasti vastaavaa isovanhempaa tai -vanhempia.

Samantyyppinen ongelmanasettelu koskee myös saamelaiskysymystä ja vaikkapa Amerikan alkuperäisväestön määrittelykysymystä. Yhdysvalloissa alkuperäisväestöön kuuluvilla on esimerkiksi oikeus perustaa kasinoita ja saada tiettyjä koulutuksellisia avustuksia, joten kyse on hyvinkin konkreettisista kuulumiseen liittyvistä eduista. Jos saamelaista syntyperää oleville taataan korvauksena saamelaisväestön aiemmasta syrjivästä kohtelusta jonkinlaisia etuuksia tai alueellista autonomiaa, on ratkaistava kuka noihin etuuksiin on oikeutettu. Saamelaisuuden määrittely pelkän kielen perusteella on vaikeaa, koska aiemmin saamen kielen käyttö oli esimerkiksi koulussa kielletty ja siihen suhtauduttiin valtaväestön parissa halveksivasti. Siksi moni on jättänyt siirtämättä kieltään eteenpäin jälkeläisilleen. Kaksi Suomessa puhutuista saamelaiskielistä, inarinsaame ja kolttasaame, ovatkin vaarassa hävitä kokonaan. Vuosisatainen prosessi, jossa saamelaisten maat on viety, kielet lähes tuhottu ja väestö osin suomalaistunut, on johtanut saamelaisuuden nykyiseen tilaan. Saamelaiset, kuten myös monet Amerikan mantereen alkuperäiskansat ovat kokeneet etnisen revitalisaation eli uudelleen henkiin heräämisen.

Omasta menneisyydestä on tullut tärkeä ja tiedostettu osa identiteettiä. Kun taustalla on enemmistön harjoittama vuosisatainen halveksunta, torjunta ja hyväksikäyttö ja jopa kansanmurha, tunnetasolla oman identiteetin myönteinen rakentaminen

on pitkä prosessi. Saamelaisten kohtelussa nyky-Suomessa on arvosteltava sitä, että yhteisön ei haluta antaa itse määrittellä kuka siihen kuuluu. Valtion halu sanella saamelaisuuden reunaehdot poikkeaa räikeästi siitä, miten esimerkiksi Norjassa tai Yhdysvalloissa toimitaan alkuperäiskansojen suhteen. On outoa kuvitella, että ulkopuolinen toimija, Suomen valtio, kykenisi ratkaisemaan ne periaatteet, joilla kuulutaan etniseen ryhmään. Tästä on kirjoittanut Veli-Pekka Lehtola kirjassaan *Saamelaiskiista*.

Kuuluminen johonkin kansaan tai etniseen ryhmään ei ole koskaan itsestään selvä, luonnollisesti tai välittömästi vuorovaikutuksessa määräytyvä seikka. Ihmisillä on omassa elämässään vahva käsitys siitä, mihin etniseen ryhmään tai ryhmiin he kuuluvat. Silti määrittelyt ovat muuttuvia ja ajassa eläviä. Missään ei ole kansallisvaltiota, jonka kaikista asukkaista voitaisiin puhua yhden etnisen ryhmän edustajina. Etniset identiteetit ovat siksi kaikkialla politiikan raaka-ainetta. Etnisen ryhmän käsitteessä hankaluutta aiheuttaa se, että vaikkapa ”suomalainen” voi viitata joko kansalaisuuteen (*citizenship*), kansallisuuteen (*nationality*) tai etniseen ryhmään (*ethnicity*). Kansalaisuus on oikeusperustainen ja selkeä eronteko, koska sillä on selvät merkkinsä passina ja äänioikeutena valtiollisissa vaaleissa. Kansa ja etninen ryhmä liittyvät usein yhteen, mutta ovat sävyiltään erilaisia. Kansallisuudella viitataan ryhmäkuuluvuuden poliittiseen puoleen, ryhmään suhteessa valtioon, kun taas etnisyys painottuu enemmän ryhmäjäsenyyteen koettuna identiteettinä ja tietoisesti jaettuna kulttuuriperimänä. Kansan ajatus laajentaa etnisen yhteisön ajatusta laajemmalle ja tekee siitä poliittisen. Kansa kattaa miljoonien suuruisia ihmisjoukkoja, joilla ei voi edes teoreettisesti olla mahdollisuutta olla kasvokkaisessa vuorovaikutuksessa toistensa kanssa koskaan elämänsä aikana. Silti nuo kaikki ihmiset, joista yksilö on tietoinen, koetaan kuuluviksi samaan kansaan.

Etnisellä ryhmällä on hiukan erilaiset merkitykset eri tieteenaloilla, mutta yleisesti sillä tarkoitetaan yhteisöä, joka jakaa ajatuksen yhteisestä syntyperästä ja esivanhemmista, on tekemisissä keskenään ja tuntee yhteenkuuluvuutta. Etnisellä ryhmällä voi olla yhteinen kieli, mutta se ei ole välttämätöntä. Esimerkiksi

kysymys siitä, ovatko suomensuomalaiset ja suomenruotsalaiset samaa vai eri etnistä ryhmää jakaa mielipiteitä. Jo Topeliuksesta lähtien on tullut itsestäänselvytydeksi, että on olemassa yksi Suomen kansa, johon sekä ruotsin- että suomenkieliset lasketaan kiistatta kuuluviksi. Silti joidenkin suomenruotsalaisten näkemysten mukaan he kuuluvat suomalaisista ja riikinruotsalaisista erilliseen etniseen ryhmään. Suomenruotsalaisten osalta etnisen ryhmän kaltaisuuteen viittaa omanlaisensa kulttuuriset perinteet ja toisaalta ajatus Ruotsista vuosisatoja sitten tulleista ”omista” kantavanhemmista. Etnisen ryhmän kaltaisuutta vastaan taas puhuu se, etteivät avioitumiset kieliryhmän yli ole koskaan olleet harvinaisia, ja toisaalta suvuissa yleiset kieli-identiteetin vaihdokset molempiin suuntiin. Rannikkoalueille on kiistatta tullut väestöä Ruotsista useiden satojen vuosien ajan noin vuodesta 1100 lähtien. Väestö on sekoittunut suomenkielisen väestön kanssa. Nyky-yhteiskunnan osalta on erikoista puhuta suomenruotsalaisista etnisenä ryhmänä, koska parinmuodostus kieliryhmien kesken on niin yleistä ja monet kulttuuripiirteet jaettuina. Erillisen suomenruotsalaisen etnisyyden puolustamisella voi olla omat poliittiset päämääränsä.

Etnisten ryhmien tyypillinen piirre on puolisoitten etsiminen omasta ryhmästä. Näin etninen ryhmä takaa jatkuvuutensa sekä biologisesti, sosiaalisesti että kulttuurisesti. Olemusta korostava käsitys näkee kansalliset, etniset ja uskonnolliset kulttuurit valmiina ja selvärajaisina kokonaisuuksina. Niiden ajatellaan olevan työstetty pitkän historiallisen tapahtumaketjun tuloksena. Nykyhetkessä niiden ajatellaan vaikuttavan ja jopa muovaavan ”jäsentensä” toimintaa ja ajatuksia. Koska kuuluminen ryhmään syntyy pääasiassa lastenkasvatuksen myötä, kulttuuriset käytännöt ja etniset ryhmäjäsenyydet ovat suhteellisen hitaasti muuttuvia.

Tällaista olemusajattelua ei enää juurikaan kannateta vaikkapa antropologian tai sosiologian piirissä. Antropologi Frederik Barth toi jo 1960-luvulla määritelmän keskiöön rajan käsitteen: etniset ryhmät muotoutuvat vuorovaikutuksessa ja rajanvedoissa. Tämän vuoksi etninen identiteetti tai etniset ryhmät eivät ole yksilöiden tai ryhmien pysyviä, synnynnäisiä

ominaisuuksia, vaan ajassa muuttuvia tapoja määritellä ja järjestää sosiaalinen yhteenkuuluvuus. Toisen antropologin, Gerd Baumannin, vertauskuvaa lainaten, etninen kulttuuri ei ole jonkinlainen kopiokone, joka suoltaa saman etnisen ryhmän ihmiset itsestään selvän samankaltaisina. Etniset ryhmän muodostuvat ennemminkin kuin jazzkonsertin erilaisten teemojen vuoropuheluna ja kehitelminä. Lopputulos muotoutuu soiton mittaan koko ajan uudelleen, lainaamisen, improvisoinnin, kehittelyjen ja sulautumisten kautta. Tärkeää tietoisien etnisen identiteetin muotoutumisessa on tietoinen tai tiedostamaton vuoropuhelu erilaisen kanssa – juuri tämän vuoksi muukalaisen kohtaamiseen liittyvät tunnereaktiot ja tunteet kytkeytyvät keskeisesti kansaksi tulemiseen ja kansana olemiseen.

Onko etninen ryhmä sukua?

Vaikka ihmiset itse uskovat sukulaisuudella ja etnisillä ryhmillä olevan luonnollinen yhteys, etnisten ryhmien sisäinen geneettinen side ei ole yhtään niin itsestään selvä asia. Ensinnäkin etniset ryhmät tai kansat eivät ole ihmisten kokemusmaailmasta lähteviä ilmiöitä, ne ovat abstrakteja käsitteitä. Geenien ja toiminnan väliin jää ihmismielen mentävä aukko. Ihminen ei kykene tekemään päätöksiä ja toimimaan ilman kategorioita, vertauskuvia ja opittuja malleja. Esimerkiksi etnisen ryhmän tai kansallisuuden suhteen on muistettava, ettei se ole sukulaisuutta laajalle levitettyä, sillä emme kykenisi koskaan olemaan yhteydessä suurimpaan osaan niistä ihmisistä, joiden kanssa tunnetta yhteenkuuluvuutta tarkistaaksemme olemmeko todella jollain tavalla polveutumisen kautta sukua. Kansallisen yhteenkuuluvuuden on väistämättä perustuttava symbolien kuten kielen käytölle ja tiedonvälitykselle, ei havainnoille samankaltaisuudesta, vaikkapa heidän hajujansa haistelemalla tai kasvonpiirteitä tai murretta arvioimalla.

Kansakunnista ja etnisistä ryhmistä puhutaan ”kuviteltuina yhteisinä”. Tällä ei viitata yhteisöjen mielikuvituksellisuuteen vaan siihen valtavaan symboliseen lataukseen, jonka avulla

meidän täytyy luottaa suuren, välittömän kokemuksen ylittävän yhteisön olemassaoloon ja voimaan. Tiedonvälityksellä ja koululaitoksella on valtava vaikutus siihen, miten kansa ymmärretään ja miten se luodaan. Painettu sanomalehti ja muut painotuotteet olivat aikanaan keskeisiä kansallisuusaatteen synnyssä. Jokainen voi elämänsä aikana tavata vain murto-osan niistä kaikista ihmisistä, joiden kanssa jakaa kansallisuuden. Joukkoon kuuluminen ei liity geneettiseen samankaltaisuuteen tai syntyperään vaan symbolien ja toiminnan avulla luotuun luottamuksen tunteeseen. Itselläni on Ruotsissa ruotsalainen sisarpuoli, jonka olen tavannut vasta keski-ikässä ensimmäisen kerran. Ei ole epäilystäkään, ettemmekö olisi hänen kanssaan eri kansaa, vaikka olemmekin varsin läheistä sukua geneettisesti. Kansallisuus ei liity geneetiikkaan vaan omaksuttuihin ja opittuihin tapoihin ja kieleen. Koska hän on kasvanut täysin ruotsalaisessa perheessä, hän on ruotsalainen. Tuntuu kiehtovalta tunnistaa hänessä tuttuja kasvonpiirteitä, vaikka olemme samaan aikaan hyvinkin erilaisia.

Itä- ja pohjoissuomalaisten geneettiset esi-isät näyttävät geneettisten markkereiden perusteella poikkeavan vahvasti länsisuomalaisista esi-isistä. Myös muualla on tehty tutkimusta kansallisista tai etnisistä yhteyksistä käyttäen hyväksi perinnöllisyystutkimuksen keinoja. Ranskalainen tutkimusryhmä selvitti Uzbekistanissa elävien etnisten ryhmien geneettistä eriytymistä. Tutkimuksessa verrattiin etnologista ja geneettistä tietoa viidestä Keski-Aasiassa elävästä väestöryhmästä. Keski-Aasiassa eläville etnisille ryhmille on tyypillistä pitää tiukasti yllä isänpuoleisiin linjasukuihin perustuvaa sosiaalista järjestystä. Heillä on pisimillään jopa 60 sukupolven päähän ulottuvia sukupuita.

Tutkimuksessa oli mukana 247 alueella asuvaa miestä, jotka ilmoittivat olevansa kasakkeja, usbekkeja, turkmeeneja, qongirateja ja on tort uruweja. Alueella asuvilla on vahva usko siihen, että kullakin etnisellä ryhmällä on omat erilliset esi-isänsä. Tutkimuksessa kävi ilmi, että samasta linjasuvusta ja klaanista peräisin olevat ihmiset kyllä jakavat suhteellisen viimeaikaisen esi-isän, mutta koko etnisen ryhmän tasolla yhteisistä esi-isistä ei löydy geneettisiä merkkejä. Alueen etniset

ryhmät näyttävät ennemminkin olevan kasautuneet klaaneista, jotka ovat keksineet yhteisen myyttisen esi-isän vahvistaakseen ryhmän yhteisyyttä. Etniset ryhmät eivät siis edusta geneettisiä polveutumisyhmiä. Kunkin etnisen ryhmän omat esi-isät ovat mitä todennäköisimmin jossain vaiheessa ”keksittyjä”. Tutkijat havaitsivat, että muutamissa ryhmissä jäsenet olivat geneettisesti etäämpänä toisistaan kuin väki koko Uzbekistanissa keskimäärin. Tämä johtunee hyvin etäisten klaanien sulautumisesta samaan etniseen ryhmään jossain historian vaiheessa. Klaanien yhteen-sulautumisesta on historiallisia tietoja joidenkin ryhmien osalta 1800-luvulta, ja samankaltaisia liittoutumia on voinut tapahtua luonnollisesti aiemminkin.

Tämä Uzbekistaniin sijoittuva tutkimus muistuttaa, että ihmisten oma kuvitelma yhteisistä esivanhemmista ei kelpaa todistusaineistoksi yhteisestä perimästä. Etninen ryhmä ei ole suvun laajentuma, vaikka ihmiset niin ajattelevatkin. Etnisen ryhmän yhteisyyttä kuvatessa käytetään sukulaisuuden vertauskuvia, mutta ne ovat usein pelkkiä metaforia. Kahden toisistaan erillisen etnisen ryhmän välillä ei ole välttämättä pitkäaikaisesta eriytymisestä juontavaa geneettistä eroa. Eroja voi syntyä vähitellen, koska ihmisryhmillä on taipumusta avioitua etupäässä omaan ryhmään kuuluvien puolisoitten kanssa. Vuosisatojen saatossa syntyykin erillisiä populaatioita eli väestöjä, jos tällaista ryhmän sisäistä avioitumistapaa harjoitetaan tarpeeksi kauan. Etninen ryhmä ei kuitenkaan ole itsestään selvästi sama asia kuin populaatio biologisessa mielessä, koska etninen ryhmä voi muodostua paljon lyhyemmässä ajassa kuin populaatio. Ihmispopulaation eriytymiseen muista tarvitaan vuosisatoja jos ei tuhansia. Silloinkin ryhmien väliset perimän erot, puhumattakaan fenotyypin eli ilmiön eroista, voivat olla minimaalisia.

Jotakin tyyppillisiä piirteitä esim. ulkomuotoon voi kehittyä ns. perustajavaikutuksen vuoksi pitkään eristyneinä eläneissä yhteisöissä. Ruotsalainen biologinen sisarpuoleni kertoi joskus nuorempana lomailleensa perheen kanssa Turkissa. Kauppiailia oli useinkin tapana lähestyä häntä suomeksi. Hän ei tietenkään ymmärtänyt siitä mitään mutta tunnisti kielen. Viimein hän oli

kysynyt yhdeltä kauppiaalta miksi hänelle jatkuvasti puhutaan suomea. Kauppias oli vastannut, että hänhän on silminnähdessä suomalainen: hänellä on suomalaisten poskipäät. Että hänen miehensä ja lapsensa ovat kyllä ruotsalaisia mutta hän on suomalainen. Sisarpuoli oli ollut ihmeissään kommentista, koska ei tiennyt silloin vielä mitään biologisesta taustastaan vaan luuli olevansa aivan tavallisen ruotsalaisperheen lapsi.

Antropologit ovat kuvanneet ja analysoineet vuosikymmeniä niin sanottua sosiaalisesti määrittynyttä sukulaisuutta. Suvun sisäiset vuorovaikutussuhteet ovat symbolinen malli, jota käytetään hyvin yleisesti eri puolilla myös muissa suhteissa. Tuntemattoman riksakuskin kutsuminen nuoremmaksi veljeksi Intiassa tiivistää vuorovaikutukseen liittyviä odotuksia ja mahdollisuuksia. Kutsumalla miestä nuoremmaksi veljekseen naisasiakas haluaa varmistaa, ettei mies tee sopimattomia ehdotuksia ja että hän suhtautuisi naiseen kunnioituksella. Tällaiset sukulaisuuden käsitteiden laajentamisen tavat ovat arkipäivää suuressa osassa maailmaa. Sama mekanismi on kyseessä laajemmassa mittakaavassa, kun ihmiset eri puolilla kuvaavat omaa etnistä ryhmäänsä sukulaisuuden käsittein. Etnisellä ryhmällä on yleensä käsitys yhteisistä – usein myyttisistä – esivanhemmista, joista kaikki kansan jäsenet polveutuvat. Tämän symbolisen sukulaisuuden hyväksikäyttö on yleistä erityisesti maissa, joissa koko yhteiskuntarakente perustuu sukulaisuudelle. Johtajat voivat manipuloida kannattajiaan uskollisuuteen vetoamalla sukulaisuuden kaltaisiin suhteisiin, velvoitteisiin ja tunteisiin. Kannattajat voivat myös odottaa johtajaltaan suosimista ja etuja, sukulaissuhteen tapaan. Etnisen ryhmän luonteen ymmärtämiseksi pitää lähteä liikkeelle sukulaisuuden käsitteistä ja muista symboleista, joita käytetään yhteenkuuluvuuden luomisessa.

Esimerkiksi yritys selittää Balkanin alueen etnisiä konflikteja geneettisestä sukulaisuudesta johdettujen eturistiriitojen pohjalta jää epäuskottavaksi. Avioliitot ja ryhmänvaihdot sekä joukkokääntymiset eri uskontoihin ovat olleet yleisiä eri puolilla aluetta jo pitkään. Serbien, bosniakkien, muslimien tai albaanien välisen väkivallan selittäminen ryhmien välisellä geneettisellä

erillisyydellä ei toimi. Paremminkin ristiriidat ja kiistat selittyvät ryhmien välisellä geneettisellä läheisyydellä: ketkään eivät riitele niin kiihkeästi, kuin saman suvun jäsenet. Sama periaate tulee toisinaan mieleen muslimien ja kristittyjen välisistä kahnauksista: ovathan uskonnot monessa mielessä kuin serkuksia. Sietämättömin on se, joka on *melkein* samanlainen.

Valtioiden välisiä aseellisia konflikteja ja myös valtioiden sisäistä politiikkaa ja suhtautumista maahantulijoihin on yritetty selittää myös sosiobiologian avulla. Esimerkiksi tästä, politiikan tutkimuksen etenkin Yhdysvalloissa vahvasti esillä olevasta tutkimussuuntauksesta, käy J. Philippe Rushtonin ajattelu. Hän on yrittänyt selittää etnisten konfliktien syntyä ihmisen luonnollisella pyrkimyksellä suosia omaa etnistä ryhmäänsä ja syrjiä muita. Vihamielisyys ja hyökkävyys ulkopuolisia kohtaan nähdään tämän kaltaisessa asetelmassa henkiinjäämistä ja lisääntymistä edistävänä tekijänä. Rushton väittää, että etninen solidaarisuus perustuu geneettiselle samankaltaisuudelle. Rushton esittää väitteidensä tueksi erilaisia valikoituja tutkimustuloksia. Onkin esimerkiksi näyttöä siitä, että ihmiset luottavat enemmän omien kasvojensa kaltaisen morfologian omaavien kasvoihin. Tämän Rushton tulkitsee todisteena siitä, että etniset ryhmät toimivat sukulaisvalinnan mallin mukaan. Hän unohtaa kuitenkin mainita niistä kokeellisista tutkimustuloksista, jotka asettavat vihamielisyyden erilaisia kohtaan kyseenalaiseksi. Vaikka omia kasvoja muistuttaviin kasvoihin luotetaan helpommin kuin muihin, erilaisina pidettyjä hahmoja ei erään tutkimuksen mukaan petetä koejärjestelyssä sen helpommin kuin omaan ryhmään kuuluviksi luokiteltujakaan. Luottamus samankaltaiseen tuntuu varsin itsestään selvältä jo sosiaalipsykologisen perustietämyksen perusteella. On huomionarvoista, ettei luottamus omia kohtaan johda välttämättä petollisuuteen erilaisilta vaikuttavista kohtaan.

Evoluutiobiologiaa hyödyntävää (ja usein väärinymmärtävää) politiikantutkimusta on kritisoitu siitä, kuinka luotettavasti ihmisten voidaan sanoa synnynnäisesti tunnistavan toisten

Etninen ryhmä ei välttämättä ole perimältään muista poikkeava ryhmä.

geneettisen läheisyyden asteen käytännön elämässä ja pyrkivän juuri sen vuoksi tietoisesti tai tiedostamattaan suosimaan omaa etnistä ryhmää. Ihmiset tunnistavat kyllä oman etnisen ryhmänsä helposti, mutta etninen ryhmä ei, kuten sanottua, suinkaan aina ole yhtä kuin geneettisesti toisilleen läheisten muodostama ryhmä. Vaikuttaakin uskottavalta, että ihmismieleen on luonnonvalinnan kautta valikoitunut ominaisuus, että se pyrkii automaattisesti etsimään viitteitä yhteenkuuluvuuksista. Tämä sama ominaisuus on useimmilla ryhmissä elävillä eläinlajeillakin. Ihmisaivojen kasvaessa tuo ominaisuus linkittyi symbolifunktioon ja mahdollisti suurten kategorioiden luomisen ja tunnistamisen. Sukulaisuuden käyttö vertauskuvana etnisten ryhmien tunnistamisessa ja rakentamisessa perustuu siis lähisukulaisuuden periaatteen yleistämiseen. Ihmiset eivät tosissaan toimi etnisissä ryhmissä tietyllä tavalla siksi, että he ovat polveutumisen kautta siteissä toisiinsa vaan siksi, että sukulaisuus on symbolinen malli ryhmässä olemiselle.

Ajatus etnisen ryhmän sukulaisuuden kaltaisuudesta on kaikkea muuta kuin harmiton ajattelutapa. Sen avulla voidaan perustella monenlaista hulluutta ja epäoikeudenmukaisuutta, kansanmurhasta syrjintään työnhaussa. Etnisillä ryhmillä on kieltämättä tietty suhteensa sukulaisuuteen, koska yleensä useimmat pariutuvat saman etnisen ryhmän sisällä. Tuo suhde etnisyyden ja polveutumisen välillä on, antropologi Gerd Baumannin osuvaa vertauskuvaa lainaten, kuin viinin ja rypäleiden. Viiniä ei voi valmistaa ilman rypäleitä, mutta rypäleet eivät voi itse itseään tehdä viiniksi ilman inhimillistä tarkoituksellista toimintaa ja kieltä. Sekä viini että kansallisuudet ovat molemmat ihmismielen, taitojen ja suunnitelmien avulla luonnonaineksista synnytettyjä, mutta käyvät paljon pidemmälle kuin mihin luonto itsessään kykenisi.

Kenen puolesta uhrautua?

Edesmennyttä isoisääni voisi nykyhetken näkökulmasta helposti pitää nationalistisena sotahulluna. Hän oli perimätiedon mukaan aikanaan mukana niin sisällissodassa suojeluskuntain riveissä,

kuin vapaaehtoisena Viron vapaussodassa ja Itä-Karjalan lait-
tomilla sotaretkillä Suur-Suomea valloittamassa. Kansakunnan
rakentaminen on ilmeisestikin ollut tälle pienviljelijälle niin
tärkeä asia, että on ollut lähdeittä ase kourassa kaukaisille alu-
eille ”sukukansoja” auttamaan. Isoisä kuoli kun olin vasta vauva,
joten minulla ei ole ollut mahdollisuutta päästä itse selvyteen
hänen ajatuksenjuoksustaan. Muiden kertoman mukaan hän
ei kuitenkaan ollut mikään kiihkoilija tai puhellut juurikaan
sotaisista tekemisistään. Hän oli – pohjoispohjalaista ilmausta
käyttäkseni, varsin rauhallinen ja ”tolokku ihminen”. Mikä
ihme saa ihmisen lähtemään tarjolle surman suuhun muita
tappamaan aatteen vuoksi, jopa muiden kuin oman lähipiirin
etuja ajaakseen? Miten tällainen käytös on ihmiselle ylipäätään
mahdollista, kun luulisi jokaisen pyrkivän ensi sijassa välttämään
hengenmenon vaaraa jos mahdollista?

Mitkä tarkkaan ottaen ovat perustelut sille, että etniset
ryhmät olisivat itseriittoisia ja vihamielisiä ulkopuolisia kohtaan
geneettisten siteidensä vuoksi? Auttaako tämä ajatus ymmärtä-
mään sitä, että ihmiset ovat valmiita uhrautumaan kansansa tai
etnisen ryhmänsä puolesta? Aiemmin käsiteltiin sukulaisten
suosimista; tässä etenemme äärimmäiseen suosimisen muotoon
eli uhrautumiseen omaksi haitaksi. Kahden evoluutiotutkijan,
Samuel Bowlesin ja Paul Gintisin tutkimukset ihmisryhmien
geneettisistä eroista ja altruistisen, uhrautuvan toiminnan taustasta
ovat yksi esimerkki siitä, miten yllä kuvatut sosiobiologian
pohjalta tehdyt politiikan tutkimuksen päätelmät etnisyyden,
kansallisuuden ja genetiikan yhteyksistä voidaan kyseenalaistaa.

Bowlesin ja Gintisin kirjassaan *The cooperative species* esittämä
pääteesi on, ettei ihmisen yleistä psyykkistä piirrettä eli valmiutta
aidosti uhrautuvaan toimintaan voida selittää sukulaisvalinnalla
– ihmiset eivät uhraudu muiden edestä omaksi haitakseen siksi,
että he näin toimien edistäisivät omien geeniensä jatkuvuutta.
Uhrautuminen aivan lähimpien perheenjäsenten puolesta on
geneettisen itsekkyyden näkökulmasta mielekästä, mutta sama
periaate ei voi heidän mukaansa selittää uhrautumisvalmiutta
psykososiaalisena ilmiönä erityisesti oman laajemman ryhmän

puolesta sotaisissa yhteenotoissa eri puolilla maailmaa. Rushton ja jotkut muut sosiobiologiasta innostuneet politiikantutkijat koettavat selittää ihmislajin altruistisen lajiminäisyyden piilotetuksi geneettiseksi hyödyksi: vaikka yksilö näyttäisikin kärsivän ja jopa kuolevan uhrautumisen seurauksena, hänen geeninsä hyötyvät. Siten selityksenä olisi Dawkinsin ”itseks geenit”. Tästä näkökulmasta ”aitoa” altruismia ei olisi olemassakaan, vain geneettistä itsekkyyttä. Geneettinen itsekkyys olisi kaiken toiminnan taustalla silloinkin, kun näemme yksilöiden toimivan epäitsekkäästi. Jotkut ovat koettaneet selittää jopa itsemurhapommittamista kaivamalla siitä esiin ”geneettistä hyötyä” itsensä uhraavan miehen tai naisen lähiperheelle. Selitykset tuntuvat yhteiskuntatieteilijästä jokseenkin mielikuvituksellisilta.

Yksi tämän ”itseks geenit”-selitystavan heikko kohta on se, että uhrautuvaista käyttäytymistä on havaittu koetilanteissa – ja käytännön elämässäkin – myös tuntemattomien ja omaan perhepiiriin kuulumattomien ihmisten edestä. Uhrautuminen perheen ulkopuolisten tai ulkoryhmän puolesta on tosin harvinaisempaa ja vähäisempää kuin perheenjäsenten vuoksi ja vähenee edelleen kun siirrytään oman etnisen tai vastaavan laajemman ryhmän ulkopuolelle. Tässä on hyvä muistaa, että uhrautumisella tarkoitetaan mitä tahansa toisten hyväksi toimimista, josta on omalle itselle haittaa.

Evoluutiotutkijat Bowles ja Gintis lähtevät liikkeelle juuri tästä omituisuudesta, että aito altruismi on kaikkialla ihmisyhteisöissä olemassa oleva, joskin harvinainen toimintatapa: kaikkialla ihmiset ovat joissakin tilanteissa valmiita tekemään asioita ryhmänsä – ja toisinaan myös ulkopuolisten - ei-sukulaisten hyväksi vaikka siitä on heille itselleen haittaa. He osoittavat tämän piirteen olevan niin yleinen eri puolilla maailmaa, että se kuuluu ihmisen biologis-psykologiseen perusrakenteeseen. He lähtevät selvittämään mysteeriä, miten on mahdollista, että piirre on valikoitunut ihmisen mielen perusrakenteeseen, vaikka se on yleensä haitallinen joko yksilön selviytymiselle tai myös hänen geeninsä runsastumiselle. Uhrautuvalle käytökselle on tyyppillistä, että se ei useinkaan perustu tietoiseen harkintaan vaan välittömään toimintaan: tehdään se mikä on tehtävä.

Bowles ja Gintis kuvaavat matemaattisten laskumallien avulla, että tällaisen toimintatavan olisi pitänyt kaiken järjen mukaan karsiutua pois ihmisestä geenien valikoitumisen seurauksena. Mutta niin ei ole käynyt.

Jotta uhrautuminen olisi geneettisesti itsekkäänä mielekästä, sitä voisi olla vain aivan lähimpien perheenjäsenten välillä. Uhrautumisesta seuraavan geneettisen hyödyn omien geenien kantajille on oltava suurempi kuin geneettinen haitta, jotta tällainen piirre voisi luonnonvalinnan kautta runsastua. Sukulaisuuden aste vähenee hyvin nopeasti lähisukulaisista kauemmas edetessä. Sukulaisuus ei voi selittää puhdasta altruismia josta itselle on haittaa, sillä jo vähäinenkin puolisoiden tuominen ryhmään ulkopuolelta vähentää aidon uhrautuvuuden geneettistä mielekkyyttä. Suhteellisen eristäytyneissä oloissa pitkään asuneita ache-intiaaneja koskevassa aineistossa tarkasteltiin 58 ryhmän sisäistä sukulaisuuden astetta, ja keskimääräiseksi sukulaisuuden asteeksi kussakin ryhmässä saatiin 0.054 (maksimi on 0.5 – sukulaisuuden aste lapsen ja hänen geneettisen vanhempansa välillä tai kahden sisaruksen välillä). Jotta tässä ache-ryhmässä puhdas altruismi olisi geneettisesti mielekäs valinta satunnaiselle yksilölle, altruismin hyötyjen pitäisi olla 20 kertaa suuremmat kuin uhrautumisen kustannukset yksilölle.

Kuvitelkaamme tilanne, jossa ache-ryhmän jäsen on heittäytymässä pelastusveneestä ulos estääkseen venettä uppoamasta ja pelastaakseen ryhmänsä jäseniä. Heittäytyminen kuolemaan on geenien näkökulmasta hyödyllistä vain, jos hän tällä tavoin pelastaisi yli 19 oman ryhmän jäsenensä hengen. Jos pelastettavia olisi vaikkapa vain 10, toiminta ei olisi enää geenien näkökulmasta mielekästä. Tämä esimerkki tuo esiin kouriintuntuvasti, että yleistetyn altruismin syntymistä on vaikeaa kuvitella sukulaisvalinnan suoraan aikaansaamaksi alttiudeksi. Selitystä asialle on etsittävä toisaalta.

Myöhäisen kivikauden aikaan ilmasto vaihteli voimakkaasti ja tuotti väestöllisiä katastrofeja. Onkin arvioitu, että ihmisyyhteisöt ovat olleet haavoittuvia ja monet katosivat säilyttyään vain ehkä muutamia sukupolvia. Tämä on oletettu kartoitta-

malla Papua-Uuden-Guinean väestöhistoriaa sekä janomamointiaaniryhmiä Amazoniassa. Kovin pienissä ryhmissä eivät ihmiset kykene taistelemaan katastrofeja ja muita ryhmiä vastaan. Liittoutuminen ja solidaarisuuden synnyttämisen kyvyt olivat kullan arvoisia hengissä säilymisen kannalta.

Mutta miksi sitten ihmisillä on valmius uhrautua, äärimillään jopa uhrata henkensä abstraktin ryhmän, kuten kansan tai aatteen vuoksi? Tämä ”epärationaalinen” piirre on osoitettu lukemattomissa koeasetelmissa eri puolilla maailmaa. Vaikka ihminen toimii usein itsekkäästi ja etuaan maksimoiden, samaan aikaan pidetään arvossa yhteisöllistä jakamista, ollaan sopivasti anteliaita ja rangaistaan, jopa omaksi haitaksi, vapaamatkustajia. Uhrautumisen logiikka on geneettisestä näkökulmasta vaikeasti selitettävä juuri siksi että se tuottaa etua koko ryhmälle mutta haittaa yksilölle.

Avain ilmiön ymmärtämiseen löytyy Bowlesin ja Gintisin mukaan sen tuottamasta suhteellisesta haitasta ryhmän ulkopuolisille ja ihmislajin sotaista esihistoriasta. Mitä todennäköisemmin yhteisö käy sotia, sen suurempi etu sille on puhtaasta uhrautumistaipumuksesta. Sodassa (tästedes tarkoitan sodalla kaikkia aseellisia konflikteja ihmisryhmien välillä) yksilö on valmis uhrautumaan joukon puolesta ajattelematta omaa hyvänsä, edes hengissä säilymistä. Jos sotia on paljon, tällaisia piirreitä tuottavat yhteisöt menestyvät paremmin kuin ne, joissa piirrettä ei ole. Sama piirre sitten ilmenee myös muilla elämän saroilla kuin sodissa. Jotta taipumus olisi runsastunut ihmispopulaatiossa, tarvitaan lisäksi ihmisten taipumus pariutua samankaltaisten kanssa (uhrautuvat uhrautuvaisten kanssa, itsekkäästi toimivat itsekkäästi toimivien kanssa), jolloin toisista ryhmistä tulee uhrautuvampia kuin toisista.

Erilaisten luonnonkatastrofien ja hyökkäysten olosuhteissa itsensä uhraamaan pystyvien yksilöiden ryhmät ovat olleet voitokkaampia kuin itsekkäiden yksilöiden ryhmät. Bowles ja Gintis esittävät etnografista ja paleoarkeologista todistusaineistoa väkivaltaisen kuoleman todennäköisyydestä aiempina vuosituhausina. Näiden perusteella näyttää siltä, että aiemmin

varsin suuri osa ihmisistä on kuollut väkivallan tai sotimisen seurauksena. Vasta viime vuosisadat, maailmansodista ja muista sodista huolimatta, ovat luoneet maailman, jossa jokaisen ei tarvitse pelätä väkivaltaista kuolemaa todellisena uhkana. Jotta tämä kauniina pitämämme piirre – ihmisen kyky toisinaan uhrautua pyyteettömästi ja jopa oman etunsa vastaisesti muiden hyväksi – olisi päässyt kehittymään, on tarvittu sotaisaa ja katastrofien värittämää ihmiskunnan varhaishistoriaa.

Bowlesin ja Gintisin teoria puhtaan altruismin synnystä nojaa niin sanottuun ryhmävalinnan ajatukseen, jonka kehittäeli alun perin evoluutiotutkimuksessa Vero Copner Wynne-Edwards. Ryhmävalinnan teoriaa on kritisoitu voimakkaasti mutta sillä on myös omat kannattajansa. Teoriamalliin liittyy ongelmia, ja joidenkin tutkijoiden mielestä sillä ei ole omaa selitysvoimaa sukulaisvalinnan lisäksi ihmisten yhteistoiminnan evoluution selittämisessä. Tämä on huomioitava Bowlesin ja Gintisin puhtaan altruismin selityksiä arvioidessa. Ryhmävalinta muun muassa jättää avoimeksi sen, miten yhteisössä mahdolliset ”vapaamatkustajat”, joilla ei itsellä ole geneettistä taipumusta uhrautuvuuteen eivät päädy lisääntymään ja valtaamaan yhteisöä uhrautuvien hävitessä. Malliin täytyy rakentaa elementtejä, joita on vaikeaa tarkastella sillä matemaattisella täsmällisyydellä, jota biologiset selitysmallit edellyttävät. Ei-sukulaisten parissa ilmenevän puhtaan altruismin mysteeria ei ole helppo selittää tyhjentävästi, vaikka se on ihmisten parissa kaikkialta löydettävissä oleva lähes automatisoitunut toimintataipumus. Taipumus ei tietenkään aina toteudu käyttäytymisessä – ihmiset päättävät lähtevätkö sotimaan, pelastavatko hädässä olevan ja jos, niin millä tavoin. Mutta taipumuksen ja siihen liittyvien tunnereaktioiden olemassaolo on sinällään kiehtova tutkimuksen kohde.

Muukalainen poliittisena keppihevosena

Muukalaisuus ja muukalaisten ulkopuolella pitämisen vaatimukset ovat poliittista käyttövoimaa populistisissa liikkeissä Euroopassa ja muuallakin, muun muassa Yhdysvalloissa ja Intiassa.

Äänestäjät on helpompaa saada liikkeelle tunteisiin vetoamalla kuin järkisyllä. Tämä liittyy siihen, että ihmisten tunnereaktiot saavat aikaan välittömän ja velvoittavan toimintaimpulssin. Evoluution myötä nopeasti aktivoituvista tunteista, erityisesti pelosta, on tullut keino saada ihminen liikkeelle ja toimimaan nopeammin kuin tiedollisen päätöksenteon kautta. Ihmismassoja pystyy johtamaan, jos kykenee suuntaamaan ihmisten pelkoa silloin kun he tuntevat itsensä haavoittuviksi.

Kaiken takana on tunteiden tarttuminen ihmisjoukossa. Ihmisen aivoissa tietyt solut peilaavat liikesuorituksia, joita aivot havaitsevat. Tämä peilisolujärjestelmä saa ihmisen reagoimaan toisten tunneilmauksiin, kasvonilmeisiin, ääniin ja ärsykkeisiin ajatusta nopeammin. Kuten Lauri Nummenmaa *Tunteiden psykologia* –kirjassaan sanoo: ”peilisolujärjestelmä on siis nopea reitti toisten tavoitteiden ymmärtämiseen ilman monimutkaista kognitiivista prosessointia”. Pelkkä ilmeiden tuottaminenkin vaikuttaa omaan sekä muiden tunnekokemukseen. Kasvolihakset aktivoituvat automaattisesti kun näemme esim. hymyileviä tai vihaisia kasvoja. Tunnereaktion tarttumiseen kuluu neuropsykologisten kokeiden perusteella noin puoli sekuntia – tunteet tarttuvat salamannopeasti. Kun käytetään hyväksi tunnereaktioita, ei poliitikon tarvitse vaivautua perustelemaan näkemyksiään. Limbinen järjestelmä kytkee kannattajat johtajaansa tiukemmin kuin otsalohko.

Populistiset ja konservatiiviset liikkeet perustelevat politiikkaa usein valikoiduilla tulkinnoilla ihmisyyhteisöjen ”luonnollisesta” itsekkyydestä. Kuva ihmisestä perustuu kaikkien sotaan kaikkia vastaan sekä nollasummapeleihin: se, minkä toinen yhteisö voittaa, on toiselta pois. Sosiobiologian suoraviivainen ja yksinkertaistettu soveltaminen poliittisten suhteiden tutkimukseen on oma tutkimushaaransa erityisesti Yhdysvalloissa. Kirjassaan *On genetic interests* sosiobiologisesti suuntautunut poliitikantutkija Frank Salter väittää, että etninen itsekkyyks on välttämätöntä geneettisen edun näkökulmasta taistelussa olemassaolosta, ja siksi sitä ei voida estää. Etnisten ryhmien, joiksi hän suoraviivaisesti kutsuu ilmiänsultaan toisistaan poikkeavia populaatioita, välillä

on hänen mukaansa jatkuva kamppailu maasta, elintilasta. Maahanmuutto on tässä katsantokannassa haitta, ja mitä etäämmältä geneettisesti muuttajat ovat, sitä haitallisempina Salter näkee heidän tulonsa enemmistöpopulaatiolle. Salterin mukaan on geneettisesti hyödyllisempää vaikkapa eteläafrikkalaiselle bantulle, menettää henkensä vastustaessaan geneettisesti etäisen ryhmän kuten kiinalaisten maahanmuuttoa kuin pelastaa yksi lapsistaan hengenhädästä. Salter olettaa, että uhrautuva toiminta muiden kuin oman etnisen ryhmän hyväksi on hyödytöntä ja johtaa vähitellen elinpiirin menettämiseen tulijoille ja oman geneettisen aineksen katoamiseen.

Kevin MacDonald, tunnettu amerikkalainen sosiobiologi, sanoo että tällä tavalla ymmärretty ”geneettinen hyöty” on väärinymmärrys. Evoluutioekologian sanastossa ”geneettinen hyöty” ei ole todellinen yksilön kokemana hyöty taistelussa vaikkapa elintilasta tai ravinnosta. Salterin käsittelyssä sekoittuvat analyysin tasot: itsekäs geeni sotkeentuu yksilön poliittisiin valintoihin ja altruistisiin tekoihin, jopa sosiaalipolitiikkaan ja maahanmuuttolainsäädäntöön. Lisäksi tosiasioista yritetään Salterin käsittelyssä ongelmattomasti johtaa eettisiä toimintaohjeita

Enemmistö määrittelee itsensä vähemmistöjen avulla.

eli langetaan filosofiassa Humen giljotiiniksi kutsuttuun syntiin: siitä miten asiat ovat, ei voi johtaa sitä, miten niiden pitäisi olla. Vaikka olettaisimme ihmisellä olevan evoluution kautta syntynyt taipumus suosia samaan geneettiseen populaatioon kuuluvia yksilöitä, ei tästä seuraisi sitä, että sellaista toimintaa pitäisi edistää tai että se pitäisi sallia – tai estää. Samaan tapaan voitaisiin ajatella, että raiskaaminen tulisi sallia, koska siitä on hyötyä ryhmän lisääntymiselle ja siten ”geneettistä hyötyä” raiskaajalle. Moraaliset, yhteiskunnalliset päätelmät eivät koskaan voi seurata tällä tavalla faktoista.

Salterilainen sosiobiologia johtaa varsin epämiellyttäviin poliittisiin johtopäätöksiin. Hänen mukaansa maailman pitäisi muodostua valtioista, joissa on kussakin vahva etninen enemmistö, joka määrää omaa aluettaan suvereenisti, viljelee patrioottista

ylpeyttä ja kansallistuntoa eikä puutu toisten samalla tavoin etnisesti homogeenisten kansallisvaltioiden asioihin. Kunkin valtion perimmäinen tavoite on Salterin mukaan geneettisen hyödyn edistäminen eli oman, muista poikkeavan geeniperimän uusintaminen, kansallistunteen viljeleminen ja maailman jakautuminen etnisesti määrittyneisiin kansakuntiin. Kuva on sellainen, jonka monet populistiset puolueet tuntevat rakkaaksi itselleen ja jollaisen utopian he ovat maailmasta rakentaneet, mukaan lukien jotkut kansanedustajamme.

On selvää, ettei etnisesti (puhumattakaan geneettisesti) tasalaatuisten valtioiden muodostaminen ole demokratiassa eikä globalisoituvassa maailmassa mahdollista käytännöllisesti eikä eettisesti. Kaikkialla väestössä on moniaineksisuutta, jota ei kyetäisi poistamaan ilman vähemmistöjen oikeuksien polkemista ja ”lopullista ratkaisua”. Vähemmistöt ovat aina suhteessa enemmistöön, ja enemmistöt tarvitsevat oman itsensä määrittelemiseksi vähemmistöjä. Siksi pakonomaisesti yhtenäisyyttä hakevassa yhteiskunnassa yhden vähemmistön poistamisen jälkeen määriteltäisiin taas toisia ryhmiä vähemmistöiksi. Mikään valtiokonaisuus ei ole niin homogeeninen, etteikö rajalinjoja väestön sisältä nousisi. Poliittisesti ruokittu suvaitsemattomuus on sikäli ikävä hirviö, että sen ruokkija asettuu myös itse vaaraan tulla määritellyksi ”ongelmaksi” populismin ennakoimattomien käännteiden seurauksena. Jos taloudellisena taakkana halutaan tänään nähdä pakolaisperheet tai ruotsinkieliset, ehkä huomenna niitä ovat kainuulaiset, vammaiset, juodessaan väkivaltaiset, korkeasta kolesterolista kärsivät tai ylipainoiset. ”Puhdistusvaatimuksia” ja ulkopuolelle jättämisiä voitaisiin perustella kaikkien näiden osalta syntyperällä tai verenperinnöllä, jos sellaiset perustelut aletaan hyväksyä.

Uhka ja luottamus

Monet kapitalistisen maailmanjärjestelmän puolustajat näkevät talousjärjestelmän jatkeena oletetulle kivikauden elämälle, jossa elämä on taistelua niukoista voimavaroista. Yhteistoimintaa ja

jakamista ihmisluonnon perustana korostavat taas enemmän kristilliset ja sosialistiset ajattelutavat. Kumpikin näkökulma tuntuu kategorisoivalta ja tosiasiat kieltävältä yksinkertaistukselta. Elämä ei kuitenkaan ole pelkkää taistelua eivätkä ihmiset toisalta aina kykene yhteistoimintaan. Vaikuttavimmaksi ihmisluonnon piirteeksi näyttäisi nousevan ihmisen muovautuvuus ja muuntuvaisuus. Ihminen ja ihmisyhteisöt hallitsevan suuren repertoaarin käyttämistäpoja, joista toiset vahvistuvat ja toiset heikkenevät kussakin historiallisessa yhteydessä.

Julmuus ja toisen vahingoittaminen liittyy aina väistämättä toisen ihmisyyden kieltämiseen. Erilaisuuden äärimmäisiä muotoja ovat tilanteet, joissa toisia ei edes koeta ihmisiksi vaan ihmisen alapuolella oleviksi olennoiksi. Tästä on kokemusta alkuperäiskansojen vähittäisestä ja tarkoituksellisesta tuhoamisesta Amerikan mantereella, Hitlerin Saksan julmuuksista ja vaikkapa puolentoista miljoonan ihmisen saartamisesta kurjuuteen Gazan kaistalle Israelin ja Egyptin toimesta vuodesta 2007 lähtien. Jos toinen ei jonkin piirteensä, esimerkiksi uskonnon, vuoksi tule kategorisoiduksi edes ihmiseksi, hänet on helppo alistaa tai tuhota. Ihmiseksi koetun tuhoaminen sen sijaan tuottaa moraalisen kriisin.

Arviointeihin muukalaisiksi koetuista vaikuttaa myös se ympäristö, jossa arviointeja tehdään. Stereotypiat eivät siis liity pelkästään kohteena olevan ryhmän toimintaan tai luonteeseen, arvioitsijan omiin ominaisuuksiin ja kokemuksiin. Jos toisista ollaan riippuvaisia tai jos heidät koetaan uhaksi, tämä heijastuu stereotyyppioissa. Kuten Sherifien Robbers Cave-saarella tehdyssä ihmiskokeessa paljastui, ihmiset voivat ensin tuntea itsensä uhatuksi ja vasta sen seurauksena kokea toiset erilaisiksi. Erilaisuuden kokemus voi olla tapa selvitä tunteen kanssa tai perustella jo syntynyttä aggressiota. Tästä hyvä esimerkki ovat sisällissodat. Ihminen voi etsiä eroja mistä vain, millä vain perusteilla. Ulkopuolinen ei voi tietää, mikä ero on merkittävä. Kun erilaisuus otetaan tosissaan, se muuttaa ajatuksia, tunteita ja käytäntöjä. Eroista tulee hyvin merkittäviä siksi, että ne halutaan nähdä merkittävinä.

Suvaitsemattomuus tai vähintäänkin alentuva torjunta ulkopuolista etnistä tai rodullista ryhmää kohtaan näyttää maailman mittakaavassa suhteellisen yleiseltä reagoitavalta. Mikä on tarkkaan ottaen se ärsyke, joka saa aikaan tällaista usein tunneperäistä käyttäytymistä? Psykologit ovat koettaneet tutkia asiaa kokeellisesti. Osa psykologeista on kiinnittänyt huomiota symbolisiin poliittisiin viesteihin, jotka perustuvat aiempaan uhan kokemukseen. Jotkin symbolit, jotka liitetään aiempaan pelkoreaktioon tai uhkaan, saavat aikaan suvaitsematonta käyttäytymistä. Symbolit eivät itsessään tietenkään aiheuta pelkoa, vaan niiden kytkös aiempaan omaan tai ryhmän kokemuksista välittyneeseen kielteiseen tunnereaktioon.

Ärsykkeiden pelottavuutta ei arvioida järjen vaan tunteiden avulla. Tässä aktivoituvat ihmisaivojen syvät, limbisen järjestelmän toiminnot. Syynä tähän on se, että pelkoreaktiot ovat henkiinjäämisen kannalta nopeita ja esitiedollisesti aktivoituvia toiminnan aikaansaajia. Järjenkäytön odottelu ennen kuin yksilö ratkaisisi miten pelkoon on syytä reagoida, voisi johtaa fataaliin viivästymiseen. Joskus pelastumisessa on kyse sekunneista. Pelon tunteisiin liittyy yleensä vallitsevien normien ja arvojen vastainen toiminta, tilanne tai henkilö. Jos poikkeama rikkoo vallitsevaa itsestään selvänä pidettyä eli kulttuurisesti jaettua tilaa, se saa yleensä kielteisen tunnesisällön. Psykologinen tutkimus näyttäisi tukevan ajatusta siitä, että suvaitsemattomuus liittyy pelon ja uhan tunnereaktioihin, joita on koodautunut joihinkin symboleihin. Nuo symbolit voivat olla vaikkapa ihonväri, jokin vaatetus, tatuointi, visuaaliset merkit, kuten vaikkapa swastika (hakaristi) tai poliisin virkapuku, haju, tai väri. Silloin kun kyse on vahvoista ja välittömistä suvaitsemattomuuden ilmauksista, niillä voi olettaa olevan jonkinlainen tausta pelon tai uhan yksilöllisissä tai kollektiivisissä kokemuksissa.

Psykologia ei kuitenkaan kykene selittämään kovinkaan pitkälle poliittista toimintaa tai sitä, miten ihmiset kanavoivat pelkojaan, uhan kokemuksiaan tai inhoaan johonkin ihmisryhmään kohdistettuun vihaan poliittisia päämääriä ajaakseen. Tärkeää on myös huomata ero suvaitsemattomuuden ja torjunnan ja toisaalta

rasismin välillä. Vieraspelko perustuu, niin kuin sanakin kertoo, pelkoon. Rasismi ajatussuuntana taas perustuu ennemminkin toisten halveksuntaan ja alempiarvoisena pitämiseen sekä tiedollisiin kategorioihin. Rasisti ei niinkään pelkää toista vaan pitää tätä huonompana ja halveksittavana, siksi erillään pidettävänä. Vaikka ajatustavat ovat käsitteellisesti kaukana toisistaan ja osin jopa vastakkaisia, käytännön elämässä monien vihamielisesti erilaisuuteen suhtautuvien käyttäytymisessä ja asenteissa sekoittuvat sekä pelko että halveksunta.

Muutamat evoluutiopsykologiasta innostuneet politiikan-tutkijat ovat kehitelleet malleja, joissa tunnustetaan evolutiivisten piirteiden merkitys ihmisen toiminnassa, mutta vältetään suoraa etnisten ryhmien genetisointia. Keskeiselle sijalle näiden tutkijoiden malleissa on noussut lojaalien yhteistyökumppaneiden etsiminen, tunnistaminen ja lisääminen. Esimerkiksi sosiologi Robert Boyd ja ekologi Peter Richerson ovat esittäneet mallin kulttuurisesti määrittäneestä ryhmävalinnasta. Yksilöt havainnoivat jatkuvasti ihmisiä tunnistaakseen, voiko toiseen luottaa. Tässä käytetään hyväksi paitsi synnynnäisiä ja suhteellisen pysyviä ominaisuuksia kuten sukulaisuutta, ilmiönsä samankaltaisuutta, kieltä tai uskontoa, myös opittuja symbolisia merkkejä. Etniset ryhmät pystyvät saamaan jäsenensä uhrautumaan toistensa puolesta muun muassa rankaisemalla vapaamatkustajia. Oletuksena on, että myös muille kuin sukulaisille on oltava valmis antamaan apua riippumatta avunannon kustannuksista itselle. Bowles ja Gintis kuvaavat tutkimustuloksia siitä, miten ihmiset ovat pelitilanteessa valmiita rankaisemaan vapaamatkustajia jopa silloin kun aiheuttaa heille kustannuksia. Tarve näpäyttää moraalisesti kyseenalaisesti toimivia näyttäisi olevan niin vahva, että se ylittää jopa rationaalisen oman hyödyn laskelmoinnin.

Ulkopuolinen herättää epäluottamusta, jos hänen uhrautuvaisuudestaan ei olla vakuuttuneita. Syntyy levottomuutta, jos epäillään, uhrautuuko ulkoryhmäläinen ennemmin oman etnisen ryhmänsä tai uskontonsa puolesta kuin ympärillä elävän enemmistön puolesta. Kuten kehitysmaataloustieteen professori Paul Collier toteaa kirjassaan *Exodus*, poliittiselle kokonaisu-

delle on välttämätöntä varmistua toisten luotettavuudesta ja vastavuoroisesta velvollisuudentunteesta. Ratkaiseva kysymys kuuluu, kokevatko tulijat ja olijat olevansa yhteisen ja jaetun yhteiskunnan jäseniä? Kokevatko he vastavuoroista velvoitetta osallistua toistensa tarpeiden turvaamiseen? Tästä on hyvä esimerkki veronmaksuvalmius. Veroja ollaan valmiita maksamaan, jos koetaan siitä hyötyä saava yhteisö omaksi ja vastavuoroisesti uskotaan muidenkin maksavan velvollisuudentuntoisesti veronsa. Nopea monimuotoistuminen voi kyseenalaistaa tämän oikeutetuksi koetun velvoitteen tunteen enemmistön kuten myös uuden vähemmistön parissa. Tämä näkyy sellaisina ilmiöinä, kuten vaateina tulijoiden muita alemmasta sosiaaliturvasta. Syntyy vaara yhteiskunnan jakautumisesta siihen kuuluviin ja kuulumattomiin. Tällaisesta jaosta on haittaa kaikille.

Uudet tulijat, joita on vaikea tunnistaa sisäryhmäläisiksi eli osaksi ”meitä”, asetetaan suurennuslasin alle. He joutuvat todistamaan luotettavuuttaan. Mikäli heillä on moraalisia käytäntöjä, jotka poikkeavat enemmistön moraalista, me-tunteen synnyttäminen vaatii sosiaalista työstämistä. Tässä mielessä lojaalisuutta ja luottamusta saadaan aikaan tehokkaimmin moraalisesti merkittävien seikkojen samankaltaistumisella, assimiloitumisella. Muussa tapauksessa erottelut meidän ja muiden porukoihin vain syvenevät. Voimme hyväksyä muukalaisia outhoine tapoineen, jos he näyttävät moraalisesti kestävilta eivätkä riitele perusarvojamme vastaan. Keskeistä ei ole se, onko heillä toisenlainen pukeutumistyyli tai musiikkimaku vaan se, onko heidän moraalisensa hyväksyttävää.

Politiikantutkija Pasi Saukkonen on tuonut esiin kirjassaan *Erilaisuuksien Suomi*, miten kansakunnan ja samankaltaisuuden taustalla olevat kysymykset liittyvät nimenomaan arvoihin: kansakunta voi olla sosiaalinen kokonaisuus vain, jos sillä on jaettuja arvoja. Arvot ovat keskeisiä siksi, että ne ohjaavat ihmisten toimintaa ja tekevät siitä jokseenkin ennustettavaa. Ihmiset pitävät samankaltaisten kanssa toimimisesta ja vuorovaikutuksesta juuri sen vuoksi, että he pystyvät oletettujen jaettujen arvojen vuoksi ennustamaan toisen käyttäytymistä ja luottamaan siihen, että

toinen vastavuoroisesti kuittaa häneltä saadun avun tilaisuuden tullen ja pyrkii säilyttämään arvostuksensa yhteisössä toteuttamalla arvossa pidettyjä asioita. Yhteisö on koettava legitimiiksi, oikeutetuksi vallan haltijaksi, jotta sille ollaan valmiita tekemään uhrauksia yhteisen hyvän nimissä vaikkapa veroja maksamalla tai lakeja noudattamalla.

Saukkonen kirjoittaa hollantilaisen filosofin Sjaak Koenisin ajatuksesta arvojen jatkumosta poliittisen yhteisön taustalla. Toisessa ääripäässä ovat omintakeisuuttaan korostava kansa, joka määrittellään jaettujen ja muut ulossulkevien arvojen kautta. Silloin eronteot ja erilaisuus ovat keskeisiä. Toisessa ääripäässä ovat taas liberaalit, osallistavat, universaaliin samanarvoisuuteen tai ihmisarvoon perustuvat tavat määrittellä kansallinen tai muu yhteisö. Vaikka molemmissa on kyse arvoista ja arvoyhteisöistä, nämä eivät toimi samalla tavoin ja yhtä tehokkaasti poliittisen yhteisön määrittelyssä. Poissulkevassa arvoyhteisössä on huomattavasti helpompaa rakentaa sisäistä yhteisyyttä kuin universaaleille arvoille rakennetussa liberaalissa yhteisöajattelussa. Liberaalin yhteisön hankaluuksia sitouttaa ihmisiä itseensä selittävät tunteiden hallintaan liittyvät syyt. Saukkosen sanoin: ”on vaikeaa rakastaa perustuslakia tai ihmisoikeuksia”. Vaikka kuinka olisi niihin tietoisesti sitoutunut ja arvostaisi niitä, nämä ylevät ja epäpersoonalliset periaatteet harvoin tuottavat vastaavanlaisia tunnekokemuksia ja kiintymystä kuin lapsuudesta asti vahvistuneet symboliset itsestäänselvytykset, jotka jakavat maailmaa meihin ja muihin. Näihin liittyy tunnereaktioita ja aistikokemuksia, jollaisia ylevätkään universaaliarvot harvoin saavat ihmisessä aikaan. Poissulkeviin arvoihin on helppoa tarttua tunteella, koska ne ovat juurtuneet ihmisen fyysisiin ja aistimellisiin kokemuksiin kuulumisesta ryhmään.

Symbolit tuottavat kiistoja: kuka saa liittää vaikkapa Suomen lipun omiin arvotulkintoihinsa suomalaisuudesta? Moni suomalainen on ilmaissut raivoaan siitä, että ’muukalaiset ulos’ –mielenosoituksissa vuonna 2015 esiinnyttiin Suomen lippuja liehutellessa. Vihreän liiton valinta käyttää tyyliteltyä Suomen leijonaa oman vaalikampanjansa keskiössä eduskuntavaaleissa

vuonna 2011 oli tietoinen yritys vastustaa äärinationalististen ääriliikkeiden pyrkimystä omia yksinoikeudella kansallisia vertauskuvia.

8. Kuin ilmastoon sopeutumista

Tunteet liittävät ihmisen ryhmään ja ovat olleet aina tärkeitä selviytymiselle. Siksi muukalaiseen kohdistuu niin paljon tunteita. Rajat meikäläisten ja muukalaisten välille piirretään tunteiden kautta.

399

Eivät ajatukset tai tunteet sulje ulos, alista ja tapa ihmisiä – vaan teot.

Susan T. Fiske 2000.

Matka muukalaisuuden ymmärtämiseksi on vienyt meidät paikkoihin Havaijilta Grönlantiin ja moottoripyöräjengeistä ovulaatiovaiheessa olevien naisten hajuaistimuksiin. Tämä moninaisuus kuvastaa sitä, miten monimuotoista ja ihmiselämälle perimmäistä seikkaa olemme selvittämässä. Meikäläisyys ja muukalaisuus ovat ihmisen sosiaalisen yhteiselon perustekijöitä, jotka ovat olleet mukana ihmislajin kehityksen alkuajoista lähtien ja myös monien laumaeläinten arkea. Eri tieteenaloilla ja tutkimussuuntauksilla on hyvinkin toisistaan poikkeavia tapoja lähestyä tätä kysymystä ja ne käyttävät erilaisia käsitteitä tarkasteluissaan. Esimerkiksi sosiaalipsykologit, aihepiirin ehkä perinpohjaisimmat kokeelliset tutkijat, puhuvat ryhmäsuhteista. Evoluutiotutkijat taas tarkastelevat vaikkapa uhrautumistaipumuksen ja sosiaalisuuden tai nurkkakuntaisuuden ja vieraspelon

ilmauksia. Antropologit katselevat asiaa kulttuurisidonnaisen ihmisen käsitteen ja vertauskuvien tai etnisyyden avulla.

Kaiken tämän moninaisuuden keskellä yleiskuvan rakentaminen on ollut haastava tehtävä. Yksinkertaisia kysymyksiä esittämällä olen koettanut luoda valaistusta siihen, miksi muukalainen herättää usein niin voimakkaita tunteita: pelkoa, vihaa, vastenmielisyyttä, mutta myös uteliaisuutta, ihastusta ja kiinnostusta. Saman polun varrella olen pohtinut, miksi itse olen ollut viehättynyt muukalaisista ja halunnut oppia ymmärtämään ihmisten sosiaalisen elämän monimuotoisuutta eri puolilla maailmaa. Miten on mahdollista, että vieraus saa aikaan toisaalta niin kiihkeää torjuntaa, vihaa ja jopa inhoa, kun toisaalta se yhtä lailla kiehtoo ja vetää puoleensa?

Aina ihmislajin hämäristä saakka ja yhä edelleen, ystävällisten suhteiden luominen ulkopuolisten kanssa on luonut mahdollisuuksia jakaa voimavaroja kuten ruokaa, lisääntymiskumppaneita ja tietoa. Toisaalta ihmisyhteisöjen välille syntyy helposti kilpailua noista samoista rajallisista voimavaroista. Niinpä ihmiseen onkin valikoitunut tunnemekanismeja, jotta ryhmien välisiä suhteita saataisiin pidettyä yllä mutta vältettäisiin haitat. Muukalaiset herättävät tunteita siksi, että muukalainen on sekä mahdollisuus että mahdollinen uhka. Tunnereaktiot auttavat toimimaan nopeasti, jopa ajatusta nopeammin, ja selviytymään hengissä. Uteliaisuus uutta kohtaan on ihmistä kaikkialla ajava voima, joka osaltaan selittää muukalaista, outoa kohtaan tunnettua kiinnostusta, kiihtymystä ja viehtymystä. Tämä kaksijakoisuus on ollut mukana myös itselläni matkalla muukalaisena ja muukalaisten parissa. Erilaisuus kiehtoo vaikka välillä muukalaisuus on rasittavaa. Ihminen ei ole kehittynyt pääsääntöisesti joko epäluuloiseksi tai uteliaaksi lajiksi. Lajityypillistä meille on tilanteen mukainen sopeutuminen ja joustavuus sekä kekseliäisyys: suuntaudumme toisista pois päin ja heitä kohti biologisen lajikäyttäytymisemme vuoksi mutta lukemattomin kulttuurisesti kehittynein tavoin.

Mutta miten pelonsekaisesta tai innostuneesta uteliaisuudesta outoa kohtaan päädytään ihmisten luokitteluun eri ryhmiin ja toisten määrittelyyn torjuttaviksi, toisten ehkä hyväksyttäväiksi?

Esimerkiksi ihonväristä on tullut länsimaissa merkittävä ilmiö muukalaisuuden kokemisessa. Ihonvärin merkitys ei perustu siihen, että se paljastaisi ihmisen ”rodun” erillisenä geneettisenä populaationa. Ihonväri luo kategorioita yksinkertaisesti jo sen vuoksi, että se on helposti havaittavissa ja sillä on oma valkoihoisten valloituksiin ja vallankäyttöön liittyvä historiallinen taakansa. Eurooppalaisen historian valloitustarinat ovat sijoittaneet vaaleammat ihmiset itseoikeutetusti sävykkäämpien ihmisten yläpuolelle. Ihmismieli etsii helppoja merkkejä, joiden pohjalta jakaa ihmisiä ja maailmaa meihin ja muihin. Syntyperästä kertovat fyysiset ominaisuudet ja varhaislapsuuden olosuhteista kertovat merkit, kuten äidinkieli tai murre muuttuvat erityisen helposti ryhmäjäsenyyksien merkeiksi.

Vieraan ryhmän edustajan torjunta tai vähintään epäluuloinen suhtautuminen häneen näyttää olevan maailman mittakaavassa varsin yleistä. Torjuntaa ja epäluuloisuutta voidaan ilmaista monin eri tavoin. Vieraassa kulttuuriympäristössä torjuntaa ei välttämättä osaa lukea ihmisten käyttäytymisestä. Suomessa neutraali ilme on ehkä vain neutraali ilme, jossain muualla merkki torjunnasta. Intiassa ystävälliseksi koettu vuolas keskustelu ja innokas kyseleminen voi peittää alleen syvää epäluuloisuutta: toisen luotettavuuden selvittämisen ajatellaan vaativan oveluutta. Välittömät perustunteet – viha, pelko, suru, inho, hämmästy ja ilo – tunnistetaan kasvoilta universaalisti. Mutta suurin osa ihmisten välisestä kommunikaatiosta on paljon monimerkityksisempää ja edellyttää kulttuurista oppimista.

Oman alueellisen, etnisen tai kansallisen ryhmän pitäminen muita moraalisesti parempana on lähes kaikkialta löytyvä piirre, vaikka siitä onkin poikkeustapauksia. Tälle oman erinomaisuuden korostamiselle on ryhmien toimimiseen ja identifiikaatioon perustuvat selityksensä ihmismielen toiminnassa. Mielenkiintoista onkin, että etnosentrismistä on myös poikkeuksia: toisinaan ulkopuolista ryhmää ihannoidaan ja omaa kulttuuria halutaan muuttaa muiden kaltaiseksi tai jopa halveksitaan. Keskeistä on huomata, että tutkimusten mukaan omaa ryhmää rakastava ei itsestään selvästi halveksi muita saatikka hyökkää heitä vastaan.

Vaikka kielteiset asenteet ja tunteet oudoiksi koettuja kohtaan eivät ole koko kuva muukalaisten kohtaamisesta, negatiiviset tunteet ovat silminnähtävän yleisiä. Reaktioita muuttaa tutkimuksen mukaan kielteisemmäksi kilpailu voimavaroista sekä kontaktien puute. Erityisesti taloustilanteen heikentyminen heijastuu kiristyvinä asenteina ja torjuntana.

Meikäläisyyttä voi olla vain jos on myös muukalaisuutta. Muukalaisten kohtaamiset ovat niitä hetkiä, jolloin on mahdollista kasvattaa itseymmärrystä ja alkaa pohtia, keitä me olemme ja kuka minä olen. Tässä on varmasti yksi syy siihen, miksi vieras ja outo myös kiinnostaa ja kiehtoo. Muukalaisvihamielisillä ihmisillä tuo peilaus ja rajanvedot meikäläisten ja muukalaisten välillä ovat ikään kuin lukkiutuneet joustamattomiksi: he eivät kykene irrottautumaan erilaisuuden kokemuksesta ja löytämään yhteisyyttä ja samankaltaisuutta tuovia elementtejä muukalaisesta. Jos toinen määrittellään täydellisen erilaiseksi, häntä ei tarvitse nähdä yksilönä vaan vain osana massaa. Silloin hänet voi vaikka tappaa haitallisena, likaisena, tarpeettomana tai vain välineenä terrorismiin. Muukalaisvihamielisyydestä elämäntehtävänsä tehneet poliitikot ja muut kiivailijat ovat lukkiutuneet ajatusmalliin, jossa toinen ei voi koskaan olla samanarvoinen tunteva ihminen tarpeineen. Tällainen vieraannuttava ajattelutapa voi joillakin juontaa juurensa yksilöllisiin tekijöihin, mutta sosiaaliset syyt kuten alhainen sosioekonominen asema sekä kylmän laskelmoivat poliittiset syyt eli tunnereaktioiden hyväksikäyttö äänestäjämassoihin vetoamisessa selittävät osaltaan ilmiötä niin länsimaissa kuin autoritäärisissä yhteiskunnissa. Ihminen voi tietoisesti kieltäytyä kohtaamasta tai tunnustamasta toisen yksilön ihmisyyttä niin halutessaan. Tämäkin on osa varhaisemmalta kivilaudelta periytyvää lajityypillisyyttämme.

Paras tapa ylittää toisten ihmisoikeuksien polkemiseen johtava vieraannuttaminen on tuoda ihmiset epäkilpailulliseen vuorovaikutukseen, jossa he voivat löytää toisesta samankaltaisuutta. Samankaltaisuus voi liittyä vaikkapa perherooleihin: edessäni oleva henkilö voi olla

Samankaltaisuutta etsimällä löytyy toisesta ihminen.

isiä, äiti, sisarus tai isovanhempi, jonka huoliin ja tunteisiin voin samaistua. Yhteisyyttä voi löytyä muusta elämäkokemuksesta, ammatista, koulutuksesta tai harrastuksista. Perherooleihin tai vaikkapa joukkueurheiluun liittyvät tunnekokemukset ovat hedelmällisintä maaperää löytää ymmärrystä ja empatiaa yli ryhmärajojen, vaikka perhesiteisiin liittyvät sosiaaliset käytännöt ovatkin usein kulttuurisesti varsin erilaisia. Tunteisiin liittyvät elementit perheissä ja suvuissa – huolenpito, kiintymys, velvollisuudentunto, itsenäisyyden ja sitoutuneisuuden ristiriita – ovat universaalisti tunnistettavissa olevia piirteitä, joita perhesiteissä kaikkialla esiintyy. Huoltajan ja huollettavan suhteeseen liittyy kaikkialla kiintymystä, joka perustuu ihmisen evoluution mittaan vahvistuneelle reaktiotaipumukselle, kuten Anna Rotkirch on kirjassaan *Yhdessä* osuvasti kuvannut.

Jos ihmisryhmien välillä on kilpailua voimavaroista, toisten ihmisyyttä on helpompi häivyttää. Tämä resurssikilpailuun liittyvä selitys ei kuitenkaan aina päde. Toisinaan kilpailu voimavaroista syntyy ensin, ja muiden outous määrittellään vasta tuon kilpailullisen tilanteen hahmottamiseksi. Yksinkertaistettuna esimerkinä voisi sanoa, ettei toista maailmansotaa edeltänyt juutalaisvastaisuus syntynyt juutalaisten taloudellisesta menestyksestä. Paremminkin kävi niin, että osa väestöstä koki menetyksiä muun muassa maailmantalouden ongelmien vuoksi, havaitsi joidenkin menestyvän paremmin, totesi että menestyneistä jotkut sattuiivat olemaan juutalaisia ja päätteli oman huono-osaisuutensa olevan kaikkien juutalaisten, myös köyhempien, syytä. Poliittiset agitaattorit ruokkivat tätä perusteetonta kuvitelmaa tarkoituksellisesti nostattaakseen vihaa ja tuhovimmaa juutalaisia kohtaan.

Sama logiikka on havaittavissa verkkokeskusteluissa toistuvassa teemassa: ulkomaalaisia miehiä syyllistetään suomalaisnaisten ”viemisestä” suomalaismiehiltä. Ilman parisuhdetta on taipumusta jäädä erityisesti vähän koulutetuilla ja / tai köyhillä suomalaismiehillä. Naisia ”vievät” paremminkin vauraammat ja koulutetummat suomalaismiehet ja vain satunnaisesti ulkomaalaistaustaiset miehet. Ulkomaalainen on helposti rajautuva erilaiseksi koettu ryhmä, joten heistä on helppo löytää syntipukki

omille parinmuodostuksen vaikeuksille. Tässä naisten menettämiskeskustelussa tulevat kiintoisasti esiin varsin alkukantaiset ajatukset naisista ryhmän omaisuutena. Ajattelutapa ei sovi yhteen nykyisen yksilökeskeisen ja tasa-arvoon sitoutuneen maailmankuvan kanssa. Tässä keskustelussa naiset ovat ryhmän omaisuutta, joiden omalla tahdolla ei ole merkitystä. Parinvalinta olisi tehtävä ryhmän etujen mukaisesti sitä vahvistaen. Ihmiskunnan historiassa tosin parinmuodostusta oman ryhmän ulkopuolisten kanssa on ollut useimmissa yhteisöissä. Liitot ovat aina olleet merkittävä keino luoda verkostoja ja siteitä muihin ryhmiin, oppia hyödyllistä uutta sekä turvata oman ryhmän geneettinen selviytyminen. Vieraan ja oudon herättämä seksuaalinen tai eroottinen kiinnostus ei siksi ole kovinkaan yllättävää.

Outo ei aina ole vain kielteinen määre. Outo voidaan määritellä kulttuurisesti vaihtelevin tavoin, lian kantajasta aina jumalahmoksi. Poliitikassa outo ja muukalainen on tullut keskeiseksi hahmoksi erityisesti populistisissa liikkeissä. Haavoittuvassa yhteiskunnallisessa asemassa olevien mielissä muukalainen herättää helposti pelkoa ja uhkaa. Pelko leviää ihmisjoukoissa tuulen nopeudella, esitietoisesti, ja sen avulla poliittisten johtajien on helppoa kiinnittää kannattajia itseensä uhalta pelastajana. Muukalaisviha poliittisena ilmiönä ruokkii ihmisten kielteisiä tunnekokemuksia ja luo symboleja, jotka herättävät pelkoa. Erityisen tehokasta on pelon kytkeminen moraalisiin tunteisiin: että hyvä ja oikea on vaarassa.

Ihmisillä näyttää olevan tarve rakentaa meikäläisyyttä, oli pa sen peruste sitten mikä tahansa. Ryhmään kuuluvuus voi perustua paradoksaalisesti vaikkapa suhtautuminen suvaitsevaisuuteen – me olemme suvaitsevaisia, nuo toiset eivät. Viime vuosina olemme päässeet mediassa todistamaan sitä, miten ihmiset jakavat itseään muihin sen mukaan, miten he suhtautuvat maahanmuuttokysymyksiin: ”kriittiset” haukkuvat toisia ”suvaitsevaistoksi”, ja monikulttuurisuutta kannattavat haukkuvat toisia rasisteiksi tai ahdasmielisiksi. Itsekin olen saanut kuulla olevani tyhmä ja vaarallinen kun en ymmärrä ”muslimi-invaasion aiheuttamaa vaaraa Suomelle”. Tässä nä-

emme miten jakautuminen meihin ja muihin syntyy ja miten vaikeaa on pitäytyä äärimmäisyyksiä vastustavissa mielipiteissä. Ovatko vaihtoehdot vain ”suvakki” tai ”rasisti”? Jos aihepiirin puheeksi tullessa ei selkeästi ilmaise olevansa asian puolesta tai sitä vastaan, saa muissa aikaan epä mukavuutta. Halutaan tietää, missä joukoissa seisot.

Antropologina suhtauduin aiemmin hyvinkin karsaasti kaikkiin viittauksiin ihmisen biogeneettiseen puoleen yhteisöelämän ymmärtämisessä. Kenttätyötä pidempään Intiassa tehdessäni en voinut olla kokematta vahvasti samaan aikaan erilaisuuden kanssa myös samankaltaisuutta: jaettua ihmisyyttä. Yhteisyys liittyi usein ihmisen biologista olemassaolon puolta koskeviin prosesseihin kuten syömiseen, syntymään, seksiin, kuolemaan ja lastenkasvatukseen. Tunsin tavoittavani varsin vaivattomasti ihmisten tunteen jälleennäkemisen ilossa, lapsen menetyksen surussa tai vihassa hakkaavaa miestä kohtaan. Aloin nähdä ihmisen entistä selvemmin myös biologisena ja ekologisena olentona, jolla on lukemattomia tapoja elää ja ajatella mutta myös paljon universaalisti jaettua ihmiskuntana ja muiden nisäkkäiden kanssa. Kun itse sain lapsia, en voinut olla havaitsematta monia samankaltaisuuksia siinä, miten olin nähnyt intialaisten – ja myös eläinten – kaitsevan jälkeläisiään (vaikka paljon erojakin oli). Tämä kaikki ei tuntunut sopivan vallitsevaan antropologiseen kuvaan ihmisestä ainutkertaisena kulttuurisia merkityksiä luovana biologisen maailman poikkeustapauksena. Antropologia kertoo tarinoita muista, jotta ymmärtäisimme itseämme. Tarina ihmislajin kehityksestä on yksi tarina, jolla on omat perusteensa, eikä sitä mielestäni kannata sivuuttaa.

Tässä kirjassa olen tuonut mukaan keskusteluun vieraan kohtaamisesta evoluutiotutkijoiden näkökulmia yleistajuistetuissa muodossa. Tämä herättää monissa yhteiskuntatieteilijöissä ja humanisteissa vastustusta ja jopa inhon tunteita tai vihaa. Onkin puhuttu jopa ”biofobiasta”. Kuten biologiset antropologit William Irons ja Lee Cronk sanovat, käyttäytymisekologian tai uusdarwinismin väitteitä syytetään geneettisestä determinismistä. Niitä pidetään ohuelti peiteltyinä oikeistolaisena salajuonena,

jolla koetetaan tehdä rasismista, seksismistä ja muiden alistamisesta hyväksyttävää.

Biologisia selitystapoja tarkastellessa on kuitenkin hyvä huomata, ettei evoluutionäkökulma tarjoa determinismii eli väistämättömyyttä ja poista inhimillisen toiminnan määräytymistä vuorovaikutuksessa muihin. Ympäristön mukaan määräytyvää käyttäytymistä esiintyy myös eläinkunnassa, joten biologia tai etenkin perimä ei ole kohtalo. Biologinen antropologi Daniel Nettle kuvaa, kuinka jopa bakteereilla on sosiaalista toimintaa, jota ei ohjaa pelkkä genetiikka vaan ympäristöolosuhde. Yksittäiset bakteerit aistivat kemikaalisignaaleiden avulla muiden bakteerien läsnäoloa ja toimintaa ympäristössään. Ne voivat muodostaa ”biofilmejä”, joissa jotkin bakteerit erikoistuvat ja joihin syntyy sisäinen rakenne. Tässä sosiaalisessa kokonaisuudessa toimimisesta voi olla hyötyä bakteerien elinkelpoisuudessa. Mikään biologinen selitys käyttäytymiselle, edes bakteerien käyttäytymiselle, ei voi olla riittävä, jos se rajoittuu vain yksilön sisäisiin fysiologisiin prosesseihin. On väärinymmärrys, että biologiset selitykset edellyttäisivät sosiaalisten prosessien, oppimisen tai ympäristön ja organismien välisen vuorovaikutuksen kieltämistä. Vaikka muukalaisen herättämistä tunteissa tunnistettaisiin ihmislajin kehityshistorian vaikutuksia, tunteiden tulkintojen ja niiden saamisen muotojen kirjo riippuu tunteiden kokemisen sosiaalisista ympäristöistä.

Filosofi Kwame Anthony Appiah sanoo, että meidän on opittava puhumaan toisillemme erilaisuuden ylitse. Se on vaikeaa, mutta välttämätöntä. On opittava olemaan ylikulttuurisesti eri mieltä. Tämä prosessi on ennemminkin kaikkea muuta kuin järkiperäinen, filosofinen ja perusteleva prosessi – se on kuin ilmastoon sopeutumista. Myös biologisista ja humanistisista viitekehyksistä ponnistavien tutkijoiden olisi opittava puhumaan toisilleen, tunnustamaan toistensa arvo ja kyettävä elämään rinnakkain. Mikään yksittäinen näkökulma ei riitä ymmärtämään ihmiselämän moninaisuutta.

Kun ymmärrämme oudon kohtaamiseen liittyviä tunnereaktioita ja automaattisesti aktivoituvia asenteita, voimme alkaa

vaikuttaa noiden tunnereaktioiden seurauksiin valintoja tekemällä. Myönteisillä ja kielteisillä tunnereaktioilla outouden edessä on oma evolutiivinen taustansa, jota voisimme verrata vaikkapa ihmisen taipumukseen syödä rasvaa ja tärkkelystä varastoidakseen energiaa vastaisen varalle. Kuten energian varastoiminenkin, nuo tunnereaktiot ovat käyneet nykymaailmassa epätarkoituksemukaisiksi. Jos niitä halutaan muuttaa, niitä kieltämällä tai halveksimalla ei päästä mihinkään. Mutta kuten lihavuudenkin kanssa, tietoinen muutos on mahdollinen. Kenenkään ei ole pakko ahmia suklaata aina kun sitä on tarjolla vaikka makeanhimo iskisi ja vesi herahtaisi kielelle. Kenenkään ei ole pakko juosta karkuun vaikka sävähtäisi nähdessään yllättäen oudon näköisen ihmisen ilmestyvän kulman takaa. Käyttäytymistään voi hallita tietoisesti tunnereaktiosta huolimatta. Muukalaisten herättämistä tunnereaktioista kumpuavia tekoja ei kuitenkaan voi verrata suoraan vaikkapa makeanhimosta johtuvaan ylensyöntiin. Toisten ihmisten kohtelulla on suoria vaikutuksia heidän elämäänsä ja hyvinvointiinsa, ei vain omaan niin kuin on asian laita ylensyönnistä seuraavan lihavuuden kanssa. Muukalaisiksi koettujen kohtelu vaikuttaa heidän mahdollisuuksiinsa elää arvokkaasti osana yhteisöjä.

Kiitokset

Lähin kirjoittamaan tätä kirjaa jo vuonna 2011 Koneen Säätiön suosiollisen apurahan turvin. Haluan kiittää säätiötä ennakkoluulottomuudesta, uskosta tieteen kansantajuistamiseen ja myönnetystä apurahasta. Kiitän myös työnantajaani Väestöliittoa ja kollegoitani Väestöntutkimuslaitoksessa saamastani tuesta ja ymmärryksestä kirjan tekoon. Käsikirjoitusta ovat eri vaiheissa lukeneet Anna Rotkirch, Tuuli Anna Mähönen, Pasi Saukkonen, Tuomas Parkkari ja Stina Fågel. Lämpimät kiitokset heille kaikille hyödyllisistä ja asiantuntevista kommentteista. Otan kuitenkin yksin täyden vastuun kaikesta kirjan sisällöstä, tulkinnoista ja mahdollisista epätarkkuuksista. Kiitokset myös pojilleni Aarnille ja Toivolle tuesta ja ymmärryksestä kirjoitustyössä.

Teoksessa käytetyt pääasialliset lähteet

- Ahmed, S. 2004. *The Cultural Politics of Emotion*. Routledge.
- Allentoft M. E, Sikora M, Sjögren K-G ym. 2015. Population genomics of Bronze Age Eurasia. *Nature* 522, 167–172.
- Allport, G. W. 1979. *The Nature of Prejudice*. Addison-Wesley.
- Anderson, B. 1991. *Imagined Communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso.
- Appiah, Kwame Anthony 2006. *Cosmopolitanism: Ethics in a world of strangers*. W.W. Norton.
- Axelrod, R. & Hammond, R. 2003. The evolution of ethnocentric behavior. Esitelmä Keskilämmen politiikan tutkimuksen konferenssissa Chicagossa 2003.
- Barth, F. 1969. *Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Baumann, G. 1996. *Contesting Culture: Discourses of Identity in Multi-ethnic London*. Cambridge University Press.
- Berreby, D. 2008. *Us and Them. The science of identity*. The University of Chicago Press.
- Bizumic, B., Duckitt, J., Popadic, D. ym. 2009. A cross-cultural investigation into a reconceptualization of ethnocentrism. *European Journal of Social Psychology* 39: 871–899.
- Bizumic, B. 2014. Who Coined the Concept of Ethnocentrism? A Brief Report. *Journal of Social and Political Psychology*. jspp.psychopen.eu, 2195–3325.
- Blake M. Riek, E. W. Mania & S. L. Gaertner 2006. Intergroup threat and outgroup attitudes: A meta-analytic review. *Pers Soc Psychol Rev* 10(4): 336–353.
- Blanton, H., Jaccard, J., Christie, C. & Gonzales, P. M. 2007. Plausible assumptions, questionable assumptions and post hoc rationalizations: Will the real IAT, please stand up? *Journal of Experimental Social Psychology* 43(3):399–409.
- Blanton, H. & Jaccard, J. 2008. Unconscious racism: A concept in pursuit of a measure. *Annual Review of Sociology* 34(1).
- Bloch, M. & Sperber, D. 2002. Kinship and evolved psychological dispositions. *Current Anthropology* 43:723–48.
- Bowles, S. & Gintis, H. 2011. *A Cooperative Species: Human Reciprocity and its Evolution*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.

- Brewer, M. B. 1999. The psychology of prejudice: Ingroup love or outgroup hate? *Journal of Social Issues* 55(3): 429–444.
- Carsten K. W. De Dreu, L. L. Greer, G. A. Van Kleef, S. Shalvi, and M. J. J. Handgraaf 2011. Oxytocin promotes human ethnocentrism. *PNAS* January 10.
- Cashdan, E. 2001. Ethnocentrism and xenophobia: A cross-cultural study. *Current Anthropology* 42(5): 760–765.
- Cashdan, E. & Steele, M. 2013. Pathogen prevalence, group bias, and collectivism in the standard cross-cultural sample. *Human Nature* 24(1).
- Castles, S., & Miller, M. J. 2009. *Age of Migration. International population movements in the modern world*. 5th edition. Palgrave MacMillan.
- Chaix, R., Asterlitz, F., Khegay, T. ym. 2004. The genetic of mythical ancestry of descent groups: Lessons from the Y chromosome. *American Journal of Human Genetics* 75: 1113–1116.
- Choi, J., & Bowles, S. 2007. The coevolution of parochial altruism and war. *Science* 318: 636–640.
- Collier, P. 2013. *Exodus. Immigration and Multiculturalism in the 21st Century*. Allen Lane, London.
- Cuddy, A. J. C., Fiske, S. T. & Glick, P. 2008. Warmth and competence as universal dimensions of social perception: The stereotype content model and the BIAS map. *Advances in Experimental Social Psychology* 40: 61–149.
- Damasio, A. 2001. *Descartesin virhe: Emootio, järki ja ihmisen aivot*. Terra cognita.
- DeBruine, L. M. 2002. Facial resemblance enhances trust. *Proceedings of the Royal Society of London, B* 269: 1307–12.
- Dawkins, R. 1976. The selfish gene. <http://old.unipr.it/arpa/defi/econ-law/SELFISH%20GENE.pdf>
- Diamond, J. 1994. Race Without Color, osoitteessa [http://lmcreadinglist.pbworks.com/f/Diamond+\(1994\).pdf](http://lmcreadinglist.pbworks.com/f/Diamond+(1994).pdf)
- Douglas, M. 2000. *Pubtaus ja vaara*. Vastapaino.
- Elchardus, M. & Siongers, J. 2007. Ethnocentrism, taste and symbolic boundaries. *Poetics* 35(4–5): 215–238.
- Entzensberger, H. M. 2003. Suuri muutto – 33 merkintää. Teoksessa *Erilaisuus*, toim. Mikko Lehtonen & Olli Löytty. Vastapaino.
- Faulkner, J., Schaller, M., Park, J., & Duncan, L. 2004. Evolved disease-avoidance mechanisms and contemporary xenophobic attitudes. *Group Processes and Intergroup Relations* 7(4): 333.

- Fiske, S. T. 2000. Stereotyping, prejudice, and discrimination at the seam between the centuries: Evolution, culture, mind, and brain. *European Journal of Social Psychology* 30: 299–322.
- Fiske, S. T., Cuddy, A. J. C., Glick, P., Xu, J. 2002. A Model of (Often Mixed) Stereotype Content: Competence and Warmth Respectively Follow From Perceived Status and Competition. *Journal of Personality & Social Psychology* 82(6): 878–902.
- Gallup Report 2012. *The Many Faces of Global Migration* by Neli Esipova, Anita Pugliese, and Julie Ray.
- Greenwald, A. G. 2010. Under what conditions does intergroup contact improve intergroup harmony? Teoksessa M. Gonzales, C. Tavis, & J. Aronson (toim.), *The scientist and the humanist: A festschrift in honor of Elliot Aronson* (267–281). New York: Psychology Press.
- Greenwald, A. G., & Banaji, M. R. 1995. Implicit social cognition: Attitudes, self-esteem, and stereotypes. *Psychological Review* 102: 4–27.
- Grillo, R. 1998. *Pluralism and the Politics of Difference: State, Culture, and Ethnicity in Comparative Perspective*. Clarendon Press.
- Hanski, I., Niiniluoto, I. & Hetemäki, I. 2009. *Kaikki evoluutiosta*. Gaudamus.
- Hewstone, M. (n.d.). Me ja muut - Professor Miles Hewstone <https://www.youtube.com/watch?v=oKZ84-4vk7w>.
- Hill, K. & Hurtado, M. 1996. *Ache Life History: The Ecology and Demography of a Foraging People*. Aldine de Gruyter.
- Howell, S. 2006. *The Kinning of Foreigners. Transnational adoption in a global perspective*. Berghahn Publishers.
- Hrdy, S. B. 2011. *Mothers and Others: The Evolutionary Origins of Mutual Understanding*. Harvard University Press.
- Irons, W. & Cronk, L. 2000. Two decades of a new paradigm. Teoksessa *Adaptation and human behavior: An anthropological perspective*, Lee Cronk, Napoleon Chagnon, William Irons (toim.). New York.
- Jaakkola, M. 2009. *Maahanmuuttajat suomalaisten näkökulmasta. Asennemuutokset 1987–2007*. Helsingin kaupungin tietokeskus.
- Kokkonen J. 2002. *Rajasentu liikkeessä: Kainuun ja Pielisen Karjalan asukkaiden kontaktit Venäjän Karjalaan kreivin ajasta sarkasotaan (1650–1712)*. SKS.
- Kaartinen, M. 2004. *Neekerikammo*. k&h.
- Kelly, R. L. 2003. Colonization of new land by hunter-gatherers. Teoksessa *Colonization of unfamiliar landscapes*, M. Rockman & J. Steele (toim.). Routledge.

- King, T. 2012. *The Inconvenient Indian: A curious account of native people in North America*. Anchor Canada.
- Klavina, L., Buunk, A. P. & Pollet, T. V. 2011. Out-group mating threat and disease threat increase implicit negative attitudes toward the out-group among men. *Front Psychol* 2:76.
- Kristeva, J. 1992. *Muukalaisia itsellemme*. Gaudeamus.
- Kurtz, S. N. 1992: *All the Mothers are One. Hindu India and the Cultural Reshaping of Psychoanalysis*. Columbia University Press.
- Kurzban, R., Tooby, J. & Cosmides, L. 2001. Can race be erased? Coalitional computation and social categorization. *PNAS* 98(26): 15387–15392.
- Lagerspetz, O. *Lika - kirja maailmasta, kodistamme* (Smuts - en bok om världen, vårt hem). Suom. Markus Lång. Multikustannus.
- Lainiala L. & Säävälä M. (2012) *Rakkautta, rikkautta ja ristiriitaja*. Perhebarometri 2012. Väestöliitto.
- Lappalainen, T., Laitinen E, Salmela E ym. 2008. Migration waves to the Baltic Sea region. *Annals of Human Genetics* 72(3):337–348.
- Lappalainen, T., Koivumäki, S., Salmela E. ym. 2006. Regional differences among the Finns: A Y-chromosomal perspective. *Gene* 376(2): 207–215.
- Lass-Hennemann, J., Deuter, C. E. ym. 2010. Effects of stress on human mating preferences: stressed individuals prefer dissimilar mates. *Proc R Soc B* 277: 2175–2183.
- LeVine, R. A. & Campbell, R. T. 1972. *Ethnocentrism: Theories of conflict, ethnic attitudes, and group behavior*. Wiley.
- Leino, E. 1903. *Helkavirsiä*, 1. kokoelma.
- Lehtola, V-P. 2015. *Saamelaiskiista*. Like.
- Lehtonen, M. & Löytty, O. (toim.) 2003. *Erilaisuus*. Vastapaino.
- Little, A. C., Jones, B. C., DeBruine, L. M. & Caldwell, C. A. 2011. Social learning and human mate preferences: A potential mechanism for generating and maintaining between-population diversity in attraction. *Phil. Trans R. Soc. B* 366: 366–375.
- McDonald, K. 2005. Kirja-arvostelu Frank Salterin teoksesta On Genetic Interests: Family, ethny, and humanity in an age of mass migration. *Human Ethology Bulletin* 20(2).
- McDonald, M. M., Navarrete, C. D., & Van Vugt, M. 2012. Evolution and the psychology of intergroup conflict: The Male Warrior Hypothesis. *Phil. Trans R. Soc. B* 367, 670–679.
- Marcus, G. E. 2000 Emotions in politics. *Annu. Rev. Polit. Sci* 3:221–50.

- Mähönen, T. A. 2011. What should I think; How should I feel? : The balancing of personal experiences and social norms in the outgroup attitude formation of youth. Väitöskirja, Helsingin yliopisto.
- Navarrete, C. D., Fessler, D. M. T., & Eng, S. J. 2007. Elevated ethnocentrism in the first trimester of pregnancy. *Evolution and Human Behavior* 28: 60–65.
- Navarrete, C. & Fessler, D. 2006. Disease avoidance and ethnocentrism: The effects of disease vulnerability and disgust sensitivity on intergroup attitudes. *Evolution and Human Behavior* 27(4): 270–282.
- Nettle, D. 2009. Beyond nature versus culture: Cultural variation as an evolved characteristic. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 15: 223–240.
- Nietzsche, F. 2011. *Aamurusko*. Alkuteos 1881. Summa.
- Nousiainen, M. 2007. *Vadelmavenepakolainen*. Otava.
- Nummenmaa, L. 2010. *Tunteiden psykologia*. Tammi.
- Obama, B. 2009. *Unelmia isältäni. Kertomus rodusta ja sukuperinnöstä*. Alkuteos Dreams from my father. A story of race and inheritance. 1994 & 2004. Suom. Seppo Raudaskosi ja Mika Tiirinen. Helsinki: BJT Kustannus.
- Obeyesekere, G. 1997. *The Apotheosis of Captain Cook: European Myth-making in the Pacific*. Princeton University Press.
- Ostapczuk, M., Musch, J. & Moshagen, M. 2009. A randomized-response investigation of the education effect in attitudes towards foreigners. *European Journal of Social Psychology* 39(6): 920–931.
- Penn, D. J. & Potts, W. K. 1999. The evolution of mating preferences and major histocompatibility complex genes. *The American Naturalist* 153(2).
- Penton-Voak, I. S., Perret, D. I. & Pierce, J. W. 1999. Computer graphic studies of the role of facial similarity in judgements of attractiveness. *Current Psychology* 18: 104–17.
- Pitt-Rivers, J. 1968. *The Stranger, the and the Hostile Host: Introduction to the Study of the Laws of Hospitality*. In Contributions to Mediterranean Sociology. Ed. J. G. Peristiany. Paris: Mouton s. 13–30.
- Putnam, R. D. 2007. U pluribus unum: Diversity and community in the twenty-first century. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies* 30(2): 137–174.
- Richerson, P. & Boyd, R. 2006. *Ei ainoastaan geeneistä. Miten kulttuuri muunsi ihmisen evoluution*. Terra Cognita.
- Rotkirch, A. 2014. *Yhdessä. Lapsen kasvatusta ei ole yksilölaji*. WSOY.

- Rushton, J. P. 2005. Ethnic nationalism, evolutionary psychology, and genetic similarity theory. *Nations and Nationalism 11*: 489–507.
- Sahlins, M. 1976. *Culture and Practical Reason*. Chicago University Press.
- Sahlins, M. 1995. *How “Natives” Think: About Captain Cook, For Example*. University of Chicago Press.
- Sallinen-Gimpl, P. 1994. *Siirtokarjalainen identiteetti ja kulttuurien kohtaaminen*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Salter, F 2011. “Evolutionary analyses of ethnic solidarity: an overview”. *People and Place*. http://findarticles.com/p/articles/mi_hb4932/is_2_16/ai_n29458488/
- Salter, F. (toim.) 2004. *Welfare, ethnicity and altruism: New findings and evolutionary theory*. Frank Cass: London.
- Saukkonen, P. 2013. *Erilaisuuksien Suomi*. Gaudeamus.
- Schaller, M. & Murray, D. 2008. Pathogens, personality, and culture: Disease prevalence predicts worldwide variability in sociosexuality, ex-traversion, and openness to experience. *Journal of Personality and Social Psychology 95*(1):212.
- Schaller, M. & Murray, D. 2010. Infectious diseases and the evolution of cross-cultural differences. Teoksessa M. Schaller (toim.) *Evolution, Culture, and the Human Mind*. Psychology Press.
- Sherif, M., Harvey, O.J., White, B.J., Hood, W., & Sherif, C.W. 1961. *Intergroup Conflict and Cooperation: The Robbers Cave Experiment*. The University Book Exchange.
- Siikala J. (toim.) 2001. *Departures. How societies distribute their people*. Suomen Antropologinen Seura.
- Simmel, G. 2005. *Suurkaupunki ja moderni elämä*. Gaudeamus.
- Stephan, W. G. & Stephan, C. W. 2008. An integrated threat theory of prejudice. Teoksessa *Reducing prejudice and discrimination*. toim. Stuart Oskamp. Psychology Press.
- Stone, L. & Lurquin, P. 2006. *Genes, Culture, and Human Evolution: A Synthesis*. Wiley.
- Sturgis, P., Brunton-Smith, I., Sanna Read & Allum Nick 2011. Does ethnic diversity erode trust? Putnam’s ‘hunkering-down’ thesis reconsidered. *British Journal of Political Science 41*(1):57–82.
- Suma, J., McLintock, M. K., Zelano, B. & Ober, C. 2002. Paternally inherited HLA alleles are associated with women’s choice of male odor. *Nature Genetics 30*(2): 175–9.
- Sumner, W. G. 1906. *Folkways: A study of the sociological importance of usages, manners, customs, mores, and morals*. Ginn and Company.

- Sutela, H. & Larja, L. (2015). Yli puolet Suomen ulkomaalaistaustaisista muuttanut maahan perhesyistä. Ulkomaista syntyperää olevien työ ja hyvinvointi tutkimus 2014. Helsinki: Tilastokeskus. www.stat.fi/tup/maahanmuutto/art_2015-10-15_001.html
- Svasek, M. 2010. On the move: Emotions and human mobility. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36(6): 865–880.
- Tamminen, T. 2015. *Kansankodin pimeämpi puoli*. Atena.
- Tang, H., Quertermous, T., Rodriguez, B. ym. 2005. Genetic structure, self-identified race/ethnicity, and confounding in case-control association studies. *Am J Hum Genet* 76(2):268–275.
- Tanskanen, A. O. 2014. Isovanhempien investointien yhteys vanhempien lastenhankintaan ja lasten hyvinvointiin. *Janus* 22:390–394.
- Thompson, S. & Hoggett, P. 2012. *Politics and the Emotions: The Affective Turn in Contemporary Political Studies*. Bloomsbury Academic.
- Topelius, Z. 1985. *Maamme kirja*. Kansanpainos Paavo Cajanderin käännöksen pohjalta. Toimittanut Vesa Mäkinen. WSOY, Helsinki.
- Töttö, P. 2012. *Paljonko on paljon. Luvuilla argumentoinnista empiirisessä tutkimuksessa*. Vastapaino.
- Valste, J. 2012: *Ihmislajin synty*. SKS.
- Van Vugt, M., & Kameda, T. 2012. Evolution and groups. Teoksessa J.M. Levine (toim.), *Group processes*. Psychology Press.
- Van Vugt, M., De Cremer, D., & Janssen, D. 2007. Gender differences in cooperation and competition: The male warrior hypothesis. *Psychological Science* 18: 19–23.
- Waltari, M. 1945. *Sinuhe egyptiläinen*. WSOY.
- Wiik, K. 2004. Saamelaisten alkuperä, *Tieteessä tapahtuu* (2/2004, 23–38). <http://www.tieteesatapahtuu.fi/0204/wiik.pdf>
- Zafón, C. R. 2009. *Enkelipeli*. WSOY.

